

אוניברסיטת בר-אילן
המחלקה ללימודים ביבליוגרפיים ולספרנות

עלי ספר

כתבי-עת לחקר הספר העברי

חוברת י

תמוז תשמ"ב

תוכן העניינים

מנחם כהן . האמנם כתב משה בן אשר את כ"י קהיר של הנביאים?
ישראל תא-שמע . קיצור ספר "חובות הלבבות" לר' אשר ב"ר שלמיה
מלוניל

משה אידל . פירושו של ר' דוד בן יהודה החסיד לאלפא ביתא
צפורה ברוכסון . ספריה מקצועית באיטליה בשלהי הריניסאנס:
ספרית יצחק סלם

חיה טורניאנסקי . ה"בענטשערעל" והזמירות ביידית
יהושע מונדשיין . ספר "לקט הקמח" לרבי משה חאגיז — חלק חושן
משפט

יצחק יודלוב . "אשמורת הבוקר" לר' אהרן ברכיה ממודינה ; מהדורה
מצונזרת ובלתי-מצונזרת

דן וגיתה ירדני . סדר הדפסתו של ספר ה"תשבץ" לרבי שמעון ב"ר
צמח דוראן באמסטרדם

מאיר איילי . לזיהויים של שני כתבי יד שבספריית הבודליאנה
באוכספורד

שרה פונקל . על שני ספרים שאבדו ונמצאו

משה יצחקי . הספר והמאמר העבריים במחקר המקראי במאה
העשרים — ניתוח ביבליומטרי

העורך: ישראל תא-שמע

תגובות והערות

שניאור זלמן ליימן
תמונתו של רבי שאול הלוי מורטירא

טוביה פרשל
הגדות ויניציאה שס"א ושס"ג

יצחק יודלוב
סדור "עבודת הקודש וצלותא דנהורא" כמנהג ספרד, אוסטרזהא, תקפ"ד

עלי ספר

כתב עת לחקר הספר העברי

י

בעריכת
ישראל תא-שמע

אוניברסיטת בר-אילן • רמת-גן, תשמ"ב

ISSN 0334-4754

כתובת המערכת:

המחלקה ללימודים ביבליוגרפיים ולספרנות, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן

נדפס בדפוס "דף-חן" בע"מ, ירושלים

Printed in Israel

העטיפה: יהודית בלנק

ה ת ו כ ן

5	האמנם כתב משה בן אשר את כ"י קהיר של הנביאים ?	מנחם כהן
13	קיצור ספר "חובות הלבבות" לר' אשר ב"ר שלמיה מלוניל	ישראל תא-שמע
25	פירושו של ר' דוד בן יהודה החסיד לאלפא ביתא	משה אידל
37	ספריה מקצועית באיטליה בשלהי הריניסאנס : ספרית יצחק סלם	צפורה ברוכסון
51	ה"בענטשערעל" והזמירות בידית	חות טורניאנסקי
93	ספר "לקט הקמח" לרבי משה חאגיז — חלק חושן משפט	יהושע מונדשיין
113	"אשמורת הבוקר" לר' אהרן ברכיה ממחינה ; מהדורה מצונזרת ובלתי-מצונזרת	יצחק יודלוב
119	סדר הדפסתו של ספר ה"תשבץ" לרבי שמעון ב"ר צמח דוראן באמשטרדם	דן וגיטה ירדני
133	לזיהויים של שני כתבי יד שבספריית הבודליאנה באוכספורד	מאיר איילי
139	על שני ספרים שאבדו ונמצאו	שרה פרנקל
143	הספר והמאמר העבריים במחקר המקראי במאה העשרים — ניתוח ביבליומטרי	משה יצחקי

תגובות והערות

153	שניאור זלמן ליימן תמונתו של רבי שאול הלוי מורטירא	
156	הגדות ויניציאה שס"א ושס"ג	טוביה פרשל
157	סדור "עבודת הקודש וצלוחת דנהורא" כמנהג ספרד, אוסטרעא, תקפ"ד	יצחק יודלוב

רשימת התמונות

15	"קיצור חובת הלבבות", ויניציאה, תט"ו
15	"קיצור חובת הלבבות", [קושטא, חמוש"ד]
72	ברכת המזון אמשטרדם, ת"ח
73	" " זולצבאך, ת"ל
77	" " אמשטרדם, תס"ב
80	" " אמשטרדם, תפ"ב
88	"זמירות של שבת" [לבוב], תקמ"ו
89	"שירי זמרה" ברדיטשוב, תקע"ז
94	דף מתוך כ"י ספר "לקט הקמח" לרבי משה חאגיז — הספריה הלאומית, ירושלים
101	תעודה בענין מחלוקת הקדש נתן ויגה
120	סדרת שערי ספר התשב"ץ לרבי שמעון דוראן, אמשטרדם, תק"א ליד דף
135	דף מתוך כתב יד הבדליאנה, נויבאואר 536
	תמונתו של הרב שאול הלוי מורטרה בסוף החוברת

מפרסומי אוניברסיטת בר-אילן

דקדוק ומציאות בפועל העברי — א. (רודריג) שורצולד. מחקר חלוץ על היצירות הדקדוקיות בפי דוברי עברית, בני גילים שונים, משכבות כלכליות- חברתיות נבדלות. הספר מנתח את קשיי התלמידים הישראליים בפענוח צורות פעלים עבריים, כפי שהתבררו בניסוי רב-ממדים. כריכה קשה. 1981, 129+VIII עמ'.

מתלום למציאות — ארץ ישראל בספרות ההשכלה — ט. כהן. הספר עוסק באיפיוני האסכולה של תיאורי "ארץ ישראל של מטה", ומתמקד בתיאור הדרכים בהן ניסו סופרי ההשכלה להתגבר על בעית היסוד שבתאור ארץ ישראל ממרחק. כריכה קשה. 1982. 269 עמ'.

חיפוש הספרות הישראלית — ב. קורצווייל. בעריכת צ. לוז / י. יצחקי. כינוס הרצונות והבקורות הספרותיות שכתב פרופ' קורצווייל ז"ל. בספר כונס חומר שלא ראה אור בספריו האחרים. ספר שלישי בסדרת "פרסומי יד קורצווייל". כריכה קשה. 1982. 328 עמ'.

אמוראי בבל — מ. בר. פרקים בחיי הכלכלה: החקלאות, המסחר ואורחות החיים בבבל במאות השלישית עד השישית. כריכה רכה. 1982. 444 עמ' + 2 מפות. מהדורה שנייה מורחבת.

תנועה בעידן של תמורה — פרק בראשית המזרחי בפולין — א. רובינשטיין. הספר מתאר את ראשית התארגנותה של הציונות הדתית בפולין במסגרת הסתדרות ה"מזרחי". בתלק האחרון מובא פרטיכל מפורט מן הועידה השנייה של ה"מזרחי" ומובאים הדיונים שקדמו לכינוסה של זו. כריכה קשה. 1981. 369 עמ'.

בקורת ופרשנות — בעריכת א. שאגן. כתב עת לספרות, לשון, היסטוריה ואסתטיקה. חוברת מס' 17 כריכה רכה. 1982. 167 + 9 עמ' באנגלית.

"דעת" — כתב עת לפילוסופיה יהודית וקבלה — בעריכת ע. לוינס/מ. חלמיש. כריכה רכה. 1981. 148 + 8 עמ' באנגלית.

הפצה לתנויות — א. ערמוני בע"מ — רת' בלפור 4 תל-אביב 03-292026
למידע נוסף נא לפנות אל היחידה להוצאה לאור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 03-718401

NOTES

Sh. Z. Leiman

The Portrait of R. Saul ha-Levi Morteira

T. Preschel

Two Venetian Haggadot, 1601, 1603

I. Yudlov

"Avodat ha-Kodesh u-Zeluta di-Nehora,"

"Spanish" rite; Ostrog, 1824

מנתח כהן

האמנם כתב משה בן-אשר את כ"י קהיר של הנביאים? עיון מחדש לאור נוהגו של כה"י בהטעמת המשרת לזרקא

לפי עדות הקולופון בכ"י קהיר של הנביאים¹ (להלן: ק), נכתב כ"י זה בידי משה בן אשר, אביו של אחרון שושלת בעלי המסורה המפורסמת, אהרון בן אשר, בשנת 895 לערך. זהו, אפוא, כתב היד המקראי המתוארך הקדום ביותר שנמצא עד כה, ולא עוד אלא שיחוסו ה"בן-אשרי" קובע לו מקום של כבוד בסולם החשיבות של כתבי היד המקראיים שנותרו בידינו, יחד עם "כתר-חלב" שנכתב בידי בנו (להלן: א)². אלא שלא כל החוקרים קבלו את הקולופון של כ"י זה כמסמך מהימן. במאה שעברה ערערו חוקרים מבית מדרשו של בער על מהימנותו, כשם שערערו גם על מהימנות הקולופון של א³. עיקר טיעונם התבסס על מצב הגעיות (=מתגים) בכתבי היד המיוחסים למשפחת בן-אשר, שלא הלם את שיטת הגעיות שבער ייחס לבן-אשר, על סמך שתווורו הספקולטיבי⁴. טיעונים אלו נמצאו לאחר מכן חסרי בסיס⁵, ואף שוללי

1 כתב יד קהיר של הנביאים יצא במהדורת צילום בהוצאת מקור, ירושלים תשל"א, עם דברי מבוא מאת ד"ר לוינגר. הקולופון מצוי בע' 586 של כתב היד, ולהלן השורות המתייחסות לסופר ולתאריך כתיבתו: "אני משה בן אשר כתבתי זה המחזור של מקרא על פי כיד אלהי הטובה עלי באר היטב במדינת מעזיה טבריה העיר ההוללה... נכתב לקץ שמונה מאות שנה ועשרים ושבע שנים לחורבן הבית השני...".

2 "כתר-חלב" (או: כתר ארם-צובא) הוא כתב היד המפורסם שהיה מונח עד למלחמת העצמאות בבית-כנסת עתיק שבחלב, סוריה, ובו קולופון, שלפיו "נקד ומסר אותו באר היטב המלמד החכם הנבון אדון הסופרים ואבי החכמים וראש המלמדים... מר רב אהרן בן מר רב אשר...". לפי מסורת של יהודי חלב, שאומתה ע"י דיונו המדעי של מ. גושן-גוטשטיין Goshen-Gottstein, "The Authenticity of the Aleppo Codex", Text and Language in Bible and Qumran, 1970, pp. 1ff. זהו כתב היד שעליו סמך הרמב"ם בכתיבת הלכות ס"ת שלו (היד החזקה, הלכות ספר-תורה, פרק ח', ד'). כתב יד זה, שניזוק בפרעות שפרצו בחלב נגד היהודים, לאחר החלטת האו"ם על הקמת מדינת ישראל, מצוי היום בבית הספרים הלאומי שבירושלים, ויצא בהוצאת צילום ע"י מפעל המקרא שליד האוניברסיטה העברית, בעריכת מ' גושן-גוטשטיין.

3 על מהימנות הקולופון של א ערער לראשונה ויקס, לאור צילום דף של כתב היד שהגיע לידינו. ראה: W. Wickes, Treatise on the Accentuation of the Twenty-One so called Prose Books of the Old Testament, 1887, pp. VIII-IX. טענות דומות העלה נויבאוור כנגד ק: A. Neubauer, Studia Biblica et Ecclesiastica, III, Oxford 1891.

4 שיטת הגעיות, שלדעת בער והולכים בעקבותיו היא שיטתו של בן-אשר, מוצגת במאמרו של בער: S. Baer, "Die Methegsetzung nach ihren Überlieferten Gesetzen dargestellt", Archiv für wissenschaftliche Erforschung des AT, 1869, pp. 55-67; 194-207.

המהימנות של הקולופונים לא הוסיפו לסמוך עליהם. אלא שנתוספו טיעונים חדשים בעשרות השנים האחרונות. טייכר טען כלפי מהימנות הקולופון מספר טענות, מהן פליאוגרפיות (כתב מאוחר), מהן ענייניות (כגון היחס בין קולופון זה לקולופון אחר המצוי באותו כתב ד')⁶, וקהלה הוודרו להשיב עליהן⁷. הטיעון החזק ביותר עד עתה, כנגד ייחוסו של ק למשה בן-אשר, היה הדמיון של מרבית גרסאותיו לגרסאות בן-נפתלי ולא לאלה של בן-אשר⁸. אולם גם עם טענה זו דומה שהצליחו חוקרים להתמודד בהצלחה⁹. בסופו של דבר נראה, כי בעוד שההוכחות למהימנות ייחוסו של "כתב-חלב" לאהרן בן אשר הגיעו לרמה כזו, שקשה היס להטיל עוד ספק בכך¹⁰, הרי באשר לק נותרה הרגשה מסוימת של אי ביטחון.

אף אני נטיתי עד עתה להשאיר את הקולופון של ק בחזקת נאמנות, אלא שבמסגרת עיוני האחרונים בסוגיות של ניקוד והטעמה בכתבי יד של ימי הביניים¹¹, נתקלתי בקושיות חדשות המצריכות, לדעתי, בחינה מחדש של כל הגרש. לבטיי עלו ביחוד מתוך עיון בנהוגי הטעמתו של ק במשרת הראשון לזרקא, וברצוני להציגם לפני החוקרים. לפי ספרות המסורה הקדומה¹², יוטעם המשרת הבא לפני זרקא ולפניו אולה לפי הכללים הבאים:

לדעתו של בער, מאופיינת שיטתו של בן-אשר בריבוי געיות, ומכאן שכל כתב-יד שמעטות בו הגעיות אינו יכול להיות של בן-אשר. משנזכר ויקס, שבצילום של א שהגיע לידיי היו הגעיות מעטות, הסיק שכ"י זה מאוחר הוא ואינו עשוי להתייחס לבן-אשר, ובעקבותיו הלך גויבאואר במשפטו על ק.

5 הראשון שהזים את טענותיהם של ויקס וגויבאואר היה קהלה בספרו P. Kahle, Masoreten des Westens, I, Stuttgart, 1927, pp. 12 ff.

קהלה טען, בצדק, שלא ייתכן ששחזור ספקולטיבי של כללי געיות ישמש קנה מידה להערכת כתבי יד, שסימנים רבים מעידים על עתיקותם וקרבתם לשיטת בן-אשר. המתודה חייבת להיות הפוכה: את כללי הגעיות של בן-אשר יש להסיק בתוך כתבי היד הללו, ולאורם לבחון את שיעור ה"בן-אשריות" של שחזורים מאוחרים יותר.

6 ראה J. L. Teicher, "The Ben Asher Bible MSS", JJS, 1950, pp. 17-25.

7 ראה P. Kahle, "The Hebrew Ben Asher Bible Manuscripts", VT, I, 1951, pp. 161-167.

8 כבר טייכר העלה טענה זו, ראה שם, ע' 20. על שיעור הדמיון של גרסאות ק לבן-נפתלי ראה י. ייבין, כתר ארם צובא, ניקודו וטעמו, ירושלים תשכ"ט, ע' 360. וראה גם ח. ילון "ספרי תנ"ך מתוקנים ועוד היד נטויה", הצופה, ב' ניסן, תשי"ט.

9 ראה גושן-גוטשטיין — "The Rise of the Tiberian Bible", Biblical and other Studies, I, 1963, pp. 106 f.

10 לסיכום המצב בנושא זה ראה גושן-גוטשטיין — "The Aleppo Codex and the Masoretic Bible Text", BA, 42, 1979, pp. 145-162.

11 עיונים אלו נעשים במסגרת פרויקט מחקר על כתבי היד המקראיים של ימי הביניים, המבוצע על ידי באוניברסיטה בראילן. משימתו הראשונה של פרויקט זה הוא מיון טיפולוגי של כתבי יד מקראיים לפי אמות מידה של טקסט עיצורי, ניקוד וטעמים, מסורה ותופעות טקסטואליות אחרות. המחקר נתמך באופן חלקי ע"י האקדמיה הלאומית למדעים והקרן לתרבות יהודית.

12 ראה: בער — שטראק, ס' דקדוקי הטעמים לר' אהרן בן משה בן אשר, ליפסיה 1879 (מהדורת צילום, הוצאת מקור, ירושלים תש"ל), סע' 21; א. דותן, ס' דקדוקי הטעמים לר' אהרן בן-אשר, ירושלים, תשכ"ו, שער ט'; ספר טעמי המקרא המתייחס לר' יהודה בן בלעם, פריס 1565, Eiii. קטע קמברידג' ט"ש 5, Ar. 31 (ראה דותן, שם, ע' 288).

(א) בדרך כלל יהא המשרת מונח (=שופר): ותאמר שרי אל-אברם (ברא' ט"ז ה'); כ"לכד יהושע את-הע' (יהו' י, א'), וכיצא באלו (כ 85 פעם במקרא).
 (ב) אם בא פסק בינו ובין הזרקא יהא המשרת מרכא: לפניך שם | על-הצור (שמ' י"ז, ו'); ועלה הגבול | דבירה (יהו' ט"ו, ז'), ועוד (כ" 30 פעם במקרא). לכלל זה שני חריגים: ברא' ל"ז, כ"ב; מל"ב ד', י"ג.
 (ג) אם באה געיה במלת הזרקא, יתא המשרת מרכא: וביום שמחתכם ובמועדיכם (במ' י, י'); יצאו כל ישראל הנמצאים (דה"ב ל"א, א'), ועוד (למעלה מ-30 פעם).
 מרבית מקורות המסורה מונים שבעה חריגים שבהם יהא המשרת מרכא למרות שאין לא פסק ולא געיה: דב' י"ט, ה'; יהו' י"ח, י"ד; שמ"ב ד', ח'; שם ה', י"א; דב' ו', י"ג; נח' ח', ט'; דה"א י"ד, א'.¹³ יש גם מקורות מסורה שבהם יותר חריגים.¹⁴
 שלשת הכללים הללו שולטים גם בנוהגי ההטעמה של א (היינו: של אהרן בן-אשר) ושל ל (כ"י לנינגרד B19a). אלא שמספר החריגים המצוי בהם עולה מעט על זה המשתקף במקורות המסורה הנ"ל.¹⁵ עיון ברשימת החילופים שבין בן-אשר לבן-נפתלי (לפי רשימת מישאל בן עוזיאל)¹⁶ מלמד, כי גם בן-נפתלי לא היה חלוק על בן-אשר לגבי עצם השיטה וכלליה, אלא אך ורק לגבי מספר החריגים; לבן-נפתלי מספר חריגים רב יותר של הטעמת מרכא: מתוך 10 החילופין בקטגוריה זו תשעה נובעים מהטעמת מרכא של בן-נפתלי כנגד מונח לבן-אשר, ואילו במקרה אחד (שמ"ב ד', ח') המצב הפוך.¹⁷ גרסאותיו של א הולמות בדיוק את גרסאות בן-אשר, וכיצא בזה גם גרסאות ל לאחר תיקון.¹⁸

13 ראה בער – שטראק, שם; א. דותן, שם.

14 כטון קטע קמברידג' הנ"ל (בהערה 12). וראה גם 'אכלה ואכלה' מהדורת ז. פרענסדארף, הנובר, תרכ"ד, רשימה 374.

15 כך, למשל, ב"א יש ששה חריגים נוספים על הרשימה שבדקדוקי הטעמים: הראשונים (שד' ו', כ'); כלב (שמ"ב ג', ח'); ואל-אביתר (שמ"ב י"ט, י"ב); איש (מל"ב ו', ט"ו); הכרת (יר' ג"ב, כ"ב); שישק (דה"ב י"ב ט'). כל אלה גם ב"ל, ונוסף לכך, בחלק התורה החסר ב"א, דוגמאות נוספות ב"ל: לָהּ (במ' ל', ט"ו) אתם (דב' כ"ב, כ"ד). ברשימת המסורה שבקטע קמברידג' 5, 31 שאף בה יותר חריגים מאשר בדה"ט, מצויים חלק מן החריגים הנ"ל, כגון: במ' ל', ט"ו; שמ"ב ג', ח'; אולם חלק מן החריגים אינם נזכרים בה וכנגד זה יש בה חריגים אופייניים לבן-נפתלי (ראה להלן), וכן חריג שאינו בשום מקור אחר: יהושפט (דה"ב כ', כ"ה).
 16 ספר החילופים, ההדיר עם מבוא א. ליפשיץ, ירושלים תשכ"ה.

17 אמנם לא בכל החילופים אפשר לומר בבטחה שדגם בבחינת חריגים לכלל, שכן בכמה מהם ראויה מלת הזרקא לגעיה, ואפשר שהיתה שם געיה לבן-נפתלי שגורה אחריה מרכא. במקרים מסוימים יש אכן סימנים שהחילוף קשור הן לגעיה והן למרכא, כגון אחד אל-השדה (מל"ב ד' ל"ט), שברשימת מישאל מסומנת אמנם געיה בלבד כגורם החילוף, אולם בכמה כתבי יד עתיקים המסמנים 'אל-השדה' בגעיה מצויה גם מרכא במלה שלפניה (כך ביד ראשונה של ל, וכן בכ"י ששון 1053, כ"י לנינגרד פירקוביץ ב, 59, ויד שניה של כ"י לנינגרד פיר', ב, 39). ולעתים רשימת החילופים והשונות חלוקות ביניהן אם החילוף נוגע לגעיה או למרכא (ראה למשל: א. ליפשיץ, [לעיל הע' 16], ע' ח', הע' 13, לגבי ברא' מ"א, מ"ה). מכאן ששתי התופעות היו אכן קשורות זו לזו במקרים מסוימים, ואין כאן חריגה מהכלל, אלא מחלוקת אם יש לסמן געיה או לא, הגוררת אחריה ממילא גם מחלוקת בדבר סימנו של המשרת.

18 כידוע, יש הבדל ניכר בין הניקוד וההטעמה של ל בהעתקה ראשונה ובין הניקוד לאחר

ניתן אפוא להניח, כי הממצא הכולל ב-א בהטעמת משרת הורקא, משקף גם את שיטתו של בן-נפתלי, פרט לאותם מקרים הנזכרים בפירוש בחילופין.

כנגד השיטה דלעיל, המשתקפת בכל מקורות המסורה וכן ב-א וב-ל, מסתמנת ב"ק שיטה שונה לחלוטין במהותה: לעולם היא משרת הורקא מונח, גם כשיבוא פסק בינו ובין הורקא, או כשתבוא געיה במלת הורקא. דוגמאות: (1) לפני פסק: ועלה הגבול | דבירה (יהו' ט"ו, ז'); בנימן לקראתם | מן-הגבעה (שוי' כ', כ"ד); דוד ואבישי | אל-העם (שמ"א כ"ו, ז'); וכיוצא באלו בכל המקומות. (2) לפני געיה: ותהי עליו רוח-ה' (שוי' ג', י'); ויבא דוד בבעל-פרצים (שמ"ב ה', כ'); שמעי בן-גרא בן-הימיני (מל"א ב', ח') וכיוצא באלו בכל המקומות.

גם בכל המקרים המנויים בחריגים ב"דקדוקי-הטעמים" או במקורות המסורה האחרים¹⁹, וכן בחריגיהם של א ושל ל, המוטעמים במרכא כנגד הכלל, גורס ק מונח, כגון: אשר על-פני בית חרון (יהו' י"ח, י"ד); הראש כלב אנכי (שמ"ב ג', ח'); את-ראש איש-בשת אל-דוד (שמ"ב ד', ח'); חירם מלך-צור מלאכים (שמ"ב ה' י"א), וכן בשאר המקרים.

מסתבר אפוא שנקדנו של ק העתיק את הניקוד והטעמים ממצע טקסט, ששיטתו בהטעמת משרתי הורקא שונה היתה במהותה הן מזו של בן-אשר הן מזו של בן-נפתלי (שלמעשה, כאמור, שיטתם אחת, אלא שחריגיה שונים). נקדנו העדיף שיטה זו על-פני שיטתו של בן-אשר לא משום שלא הכיר אותה, אלא משום שחשבה, כנראה, לסמכותית יותר. מסקנה זאת עולה מהשוואה מדוקדקת של המקומות שבהם מטעים א מרכא לעומת ק. הבדיקה מגלה, שנקדנו של ק אמנם מטעים בהם מונח בגוף הטקסט, אולם הוא מציין בשוליים גם טעם מרכא, כגון²⁰: (א) לפני פסק: הגבול (יהו' ט"ו, ז'), בשוליים; ב; לקראתם (שוי' כ', כ"ד), בשוליים; תם; (ב) לפני געיה: עליו (שופ' ג', י'), בשוליים; עליו; דוד (שמ"ב כ', כ'), בשוליים; דוד; (ג) חריגים: כלב (שמ"ב ג', ח'), בשוליים; כלב; מלך-צור (שמ"ב ה', י"א), בשוליים; צר.

העובדה, כי הנקדן מציין שינויים אלו באופן עקבי מוכיחה, כי היה לפניו כתב-יד מעין א, וכי היה מודע לשיטתו השונה, ואף החשיב אותה עד כדי צינה בשולי הדף, אולם לא ראה אותה כעדיפה על שיטת מצעו, וכראויה להכנס לגוף הטקסט.

תיקון. הדמיון הרב לכתב-חלב הושג רק כתוצאה מתיקונים רבים, ראה על כך: ח. ילון, קרית ספר ל', תשט"ו, עמ' 258; קסטרו — Perez Castro, "Corregido y correcto. El MS 19a (Leningrado) frente al MS Or 4445...", Sefarad 15 (1955), p. 27 גם בתופעה שאנו עומדים בה היו כמה תבדלים בין יד א' ליד ב', שאמנם אינם נובעים משיטה שונה, אלא ממהותם של כמה חריגים. כך, למשל, חלק מחילופיו של בן-נפתלי משותפים גם ליד ראשונה של ל: סיחון (במ' ל"א, כ"ג); אחד אליהשדה (מל"ב ד', ל"ט) — במקרה זה גם הגעיה שבמלת 'אל' שונה מ-א ואין כאן אפוא חריג לכלל. כנגד זה יש ביד א' של ל כמה מקרים המוטעמים לפי הכלל בניגוד לחריגיו של א, כגון: הראשים בשופרות (שוי' ז', כ') — געיה במלת הורקא שנמחקה לאחר מכן בהתאמה ל-א: קול (נח' ח', ט"ו) — מונח (כדיון) שונה למרכא (חריג), ועוד.

¹⁹ ראה הע' 12 לעיל.

²⁰ עובדות אלו, וכן העובדות שאציין להלן באשר לחריגיו של ק, כבר גילה ייבין בספרו (הע' 8 לעיל), ע' 227—228, אלא שהן באות שם כאינפורמציה יבשה, ללא נסיון להסקת מסקנות.

עם זאת מצויים גם ב"ק שבעה חריגים, שבהם מטעים הנקדן מרכא בגוף הטקסט במקום מונח הרגיל, ואלו הם: כי לַכֹּדֶם יְהוֹשֻׁעַ אֶת הָעַיִן (יהו' י, י"א); אַל צִדְקָה וְאֵל אֲבִיתָר הַכֹּהֲנִים (שמ"ב י"ט, י"ב); עֶשֶׂר יְדוֹת לִי בַמֶּלֶךְ (שמ"ב י"ט, מ"ד); וַיָּבֹא דָוִד אֶל בֵּיתוֹ (שמ"ב כ', ג'); וְקָם מִשְׁעַנְתִּי בִידָד (מל"ב ד', כ"ט); וַיֵּצֵא אֶחָד אֶל-הַשָּׂדֶה (מל"ב ד', ל"ט); וְהָיָה אַרְבַּעַה אוֹפְנִים (ית' י' ט').

במבט ראשון קשה להבין את פשרם של חריגים אלו, וכיצד חדרו לכתב-היד. שכן בעוד שבכתבי היד האחרים, וכן בחומר המסורה, החריגים הם בבתנית תוספת למקרים המוטעמים לפי כללי המרכא, הרי ב"ק שבעת החריגים הם יוצאי דופן לחלוטין, בהיותם מנוגדים מכל וכל לשיטתו של ק המטעימה מונח בכל מקרה, ואין כל הגיון פנימי בהופעתם. אף אין ספק, שהחריגים לא חדרו כתוצאה מן ההשוואה עם כה"י הנ"ל שממנו העתיק הנקדן את גרסאות השוליים, שכן רק אחד מן השבעה מסומן בו במרכא (שמ"ב י"ט י"ב). עיוני בתהליכי מסירה של כתבי-יד מקראיים בימי הביניים למדוני, כי אחד הגורמים העיקריים לחדירה ספראדית של אלמנטים, הנראים כנטע זר במסכת הטקסטואלית שלתוכה הוטלו, הוא היווצרותו של עימות בין מסורת נחלת כלשהי ובין חומר טקסטואלי בעל הילה של סמכות, המכיל גרסאות אחרות (כגון המסורה). במקום אחר הדגמתי תהליכים אלו אגב דיון בתולדות המסירה של הנוסח הקונסוננטי²¹. שם הראיתי, כיצד נוצר עימות בין מסורת אותיות השונה מנוסח המסורה ובין הערות מסורה, וכיצד גורם עימות כזה לחדירה חלקית של יסודות טקסטואליים של נוסח המסורה למסורת המקומית²². כוחם של הדברים יפה, כמובן, גם לניקוד ולטעמים. הערות ורשימות מסורה שנוצרו בתחום זה הפכו אף הן לגורם טקסטואלי פעיל, שבכוחו להחדיר, בכוח יוקרתה של המסורה, אלמנטים של ניקוד וטעמים למסורות ניקוד וטעמים השונות מנה"מ²³. מרכיב חשוב בין גורמי העימות בתחום הניקוד והטעמים היו רשימות החילופים שבין בן-אשר ובן-נפתלי. סמכותו המקובלת של בן-אשר במאות האחרונות של ימי-הביניים הביאה לשימוש ברשימות החילופין כמקור של הכרעות טקסטואליות לפי גרסאותיו²⁴. אולם לא תמיד היתה סמכותו

21 מ. כהן, "קווי יסוד לדמותו העיצורית של הטקסט בכתבי יד מקראיים מימי הביניים", עיוני מקרא ופרשנות, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, תש"ם.

22 ראה שם, ע' 173–179.

23 השימוש במונחים כגון "נוסח המסורה" או "הנוסח המקובל" הוא פרובלמטי למדי. על הבעיות הכרוכות בדיוקי מינוח מעין אלו, ראה ביחד גושן-גוטשטיין, "דברי מבוא למקראות גדולות", צילום דפוס ונציה רפ"ד–רפ"ו, הוצאת מקור, 1972. השימוש שלנו במונח "נוסח המסורה" לגבי ניקוד וטעמים, מכון לאותה אחידות טברנית שמעבר להבדלים הפעוטים (כגון בן-אשר הבן-נפתלי או בעלי מסורה אחרים שנתלקו ביניהם בפרטים שאינם מעיקר השיטה) המשתקפת בחומר המסורה המתייחס לניקוד ולטעמים. כך, למשל, בתופעה שאנו דנים בה – משרתי הורקא – משקף "נוסח המסורה" את השיטה המטעימה מרכא לפני פסק או געיה, על כל הגיונים הקיימים בה בשאלת החריגים, ואילו שיטתו של ק כבר חורגת מעצם התגדרה של "נוסח המסורה" בתופעה זו.

24 כאילוסטרציה מאוחרת לתהליכי המרה של גרסאות המצויות במסכת טקסטואלית נחלת בגרסאות שהילה של סמכות נסוכה עליהם, אפשר להביא את עבודתם של ר' מנחם די לונזאנו בספרו "אור תורה" ור' ידידיה מגורצי בחיבורו "מנחת ש"י". שניהם מתייחסים אל הנוסח שנשתקע בדפוס כתוצאה מעבודתו של יעקוב בן-חיים במהדורת המקראות הגדולות, ונציה 1524/5, ואחד הקריטריונים הסמכותיים לתיקוני הנוסח הם גרסאותיו

של בן-אשר דוקא מוסכמת על כל העוסקים במלאכת המסירה; יש סימנים לכך, שחשיבותו וסמכותו של בן-נפתלי לא נפלו תחילה משל בן-אשר, וכשם שהיו אשר העדיפו את בן-אשר כן היו כאלה שסמכותו של בן-נפתלי דווקא היתה עדיפה בעיניהם.²⁵ מסתבר, שגם בנושא עיונו, יש להבין את חדירת התריגים של משרתי הזרקא לנוסח הפנים של ק על רקע הנאמר לעיל. השוואת חריגיו של ק לרשימת החילופין של ב"א וב"ג, בקטגוריה הנדונה (לפי רשימתו של מישאל בן-עזיאל)²⁶ מלמדת, שמתוך שבעת החריגים, שבהם מטעים ק מראש במקום מונח, והם חמישה עם אותם חמשת המקרים בספרי הנביאים שבהם מטעים בן-נפתלי מראש כנגד מונח לבן-אשר. אין להבין תופעה זו אלא בהנחות הבאות: (1) לפני נקדנו של ק היתה מונחת רשימת חילופין בין בן-אשר לבן-נפתלי, מעין רשימתו של מישאל²⁷, והיא ששימשה בידיו מקור לשאיבת גרסאות סמכותיות. (2) גרסאותיו של בן-נפתלי הן שנבחרו על ידי נקדנו כגרסאות הראויות לנוסח הפנים²⁸ אף שהן מגודדות לשיטה הכללית של מצע הטקסט המועתק; הדבר מעיד על העדפת סמכותו של בן-נפתלי על זו של בן-אשר. (3) עם זאת אין הנקדן מכיר את שיטתו הכללית של בן-נפתלי בהטעמת משרתי הזרקא, אשר, כפי שראינו, דומה

של בן-אשר המצויות ברשימות החילופין. ראה, בין השאר, "אור תורה" לברא' א', ד' בשאלת הטעמתו של "ויהי אור", וכן שם ב"מנחת שי". להערכתו של ליפשיץ L. Lipschütz, "Kitab Al-Khilaf, The Book of the Hillufim, Mishael Ben Uzziel's Treatise on the Differences between Ben Asher and Ben Naphtali", p. 14 בוחן בעל "מנחת שי" כ-200 מקומות במקרא לאור גרסאות החילופין. והרי לנו דיגמה מחשית, כיצד עשרות גרסאות ספורדיות בעלות יוקרה, המצויות ברשימה סמכותית, נחזרו לטקסט על בסיס מקומי, בלא להודק לבחינת כלליה השיטתיים של מסורת הנוסח. מקובל להניח, כי הגורם העיקרי בהשלטת האידאה ה"בן-אשרית" בעולם היהודי היה הרמב"ם, בעקבות בחירתו בספר שהגיה אחרון בן-אשר כמקור סמכותי להלכות ספר תורה שלו. ראה "היד החוקה", הל' ס"ת פרק ח' ה"ד. לפני כן יש לנו עדויות גם על העדפת גרסאותיו של בן-נפתלי, ראה על כל הנדון, ליפשיץ (בהערה הקודמת), ע' 3-4. לעיל הע' 16.

אולם אין רשימה זו זהה לרשימתו של מישאל, שכן היו מצויים בה, כנראה, שני חילופים נוספים על אלה שברשימת מישאל (יהו' י', א'; ש"ב י"ט, י"ב). רמז לאפשרות רשימות שונות של חילופים היו חלוקות במספר החילופים אפשר למצוא בהשוואת חילופי מישאל לחילופים המצויים בכתבי יד שונים של ימי הביניים (ראה, למשל, הרשימה שבספרו של גינצבורג, המסורה, כרך ב', ע' 571 וא"י, הלקחה מכתבי יד שונים, ראה שם, כרך ד', ע' 412 וא"י). גם בקטגוריה שאנו דנים בה יש סימנים ברשימות חילופין לאפשרות שגרסאות המראש של ק היתירות על רשימת מישאל היו מצויות כחילוף ברשימות אחרות, ראה, למשל, על יהו' י', א' ברשימתו של גינצבורג, שם, ע' 578 (אמנם החילוף מופיע בשיבוש: טפח (!) לבן-אשר. על תופעת השיבושים ברשימות החילופים נדון במקום אחר. לענייננו חשובה רק העובדה שמקרה זה היה כלול ברשימות חילופים). שאלה מעניינת כשלעצמה היא, מה היה היקף רשימת החילופים שבידי נקדן ק; האם הקיפה רשימתו את כל תופעות החילופין, בדומה לרשימת מישאל ורשימות אחרות, או שהיו בידו רשימות חלקיות המתנייחות לקטגוריות מסוימות, אולם אין דיונו מחייב הידרשות לשאלות אלו בשלב זה.

תיתכן גם הנחה אלטרנטיבית, כי רשימת החילופין שימשה מכשיר להתחדת גרסאותיו של בן-נפתלי עוד בשלב קודם, ונקדנו אינו אלא מעתיק את מעשי קודמיו. אף שיש עמי טעמים כנגד הנחה זו, לא נאריך בכך, כיוון שאין אפשרות חלופית זו משנה בכווא זה את מסקנות דיונו, ושלא אף מחריפה אותו.

בעקרונותיה לזו של בן-אשר ומקורות המסורה השונים, והוא שואב את המידע שלו אך ורק מן הרשימה שלפניו. לו היה מודע לשיטת בן-נפתלי בכללותה, לא היה דוחה לשוליים את גרסאות המרכא שמצא בנוסח השני שהיה לפניו (ראה לעיל), אלא היה מכניסן לגוף הטקסט, כפי שעשה בגרסאות בן-נפתלי שברשימת. מסתבר, כי לא הבחין שגרסאות אלו משותפות לבן-נפתלי ולבן-אשר כאחד.

העובדות והמסקנות שהעלינו, מעמידות שורה של קושיות חמורות בדרכה של הדעה המקובלת, שמשה בן-אשר הוא סופרו ונקדנו של ק:

1. הייתכן להניח, כי אחד מעמודי התווך של שושלת בני אשר חרג, למעשה, ממסורת משפחתו, עד כדי כך, שנקט שיטת הטעמה במשרתי הזרקא השונה בקווים מהותיים מן המסורת המשתקפת ב"א, ואשר — כפי שמעידות גרסאות השוליים — היתה מונחת גם לפניו ?

2. כיצד ניתן לדמות, שמשה בן-אשר ישתמש ברשימת חילופי בן-אשר ובן-נפתלי, ויבחר מתוכה את גרסאותיו של בן-נפתלי כדי להכניסן לגוף הטקסט ? קושיה זו מתחללת, למעשה, לשתיים: (א) הניתן להניח, כי רשימות חילופין מעין אלו קדמו לדורו של משה בן-אשר ? (ב) גם אם נדחוק תשובה חיובית לשאלה הקודמת, הייתכן להאמין כי גרסאותיו של בן-נפתלי הן מקור הסמכות בעיניו של משה בן-אשר²⁹ ?

3. ולבסוף: דרך עבודתו של נקדן ק, כפי שנצטיירה מן העובדות דלעיל, אינה עולה בקנה אחד עם מה שאנו מצפים מבעל מסורה משיעור קומתו של משה בן-אשר. הצירוף המלאכותי וחסר ההבחנה של אלמנטים מנוגדים, משיטות שונות, מעיד על העדר בקיאות במהותן של השיטות. זוהי תופעה המצויה הרבה אצל נקדנים מן השורה השניה, אולם כלום ייתכן להכניס את משה בן-אשר לקטגוריה זו ?

לסיכום: איני רואה עוד כל דרך לקיים את הדעה, שסופרו ונקדנו של ק הוא אכן משה בן-אשר, למרות עדותו של הקולופון³⁰. יחד עם זאת יש להדגיש, כי אין בקביעה זו

29 דרך זו של הצגת הבעיה שונה מן הדרך שבה היתה בעיית ריבוי הגרסאות של בן-נפתלי בכ"י ק מוצגת עד עתה, ושעליה ניסו חוקרים להתגבר (ראה לעיל ע' 6, והע' 8, 9 שם). מה שהטריד את המפקקים עד כה היה עצם המצאותן של גרסאות בן-נפתלי במספר רב ב"ק. על קושיה זו כבר השיב גושן-גוטשטיין תשובה מציחה את הדעת, לאמור: כיוון שבן-נפתלי אינו חולק על בן-אשר בעיקרי השיטה, אלא בפרטים שוליים של ניקוד והטעמה, אין זה מן הנמנע שמחלוקות כאלו התקיימו גם בתוך משפחת בן-אשר, כגון בין משה בן-אשר לבנו, אהרן, ובן-נפתלי במחלוקתו עם האחרון תומך במקרים רבים בגרסאותיו של האב. נמצא שחלק גדול מחילופי בן-נפתלי אינם אלא גרסאותיו של משה בן-אשר, כפי שהן אכן מצויות ב"ק.

אולם הסבר זה, הנכון באורח עקרוני, אינו תופס לגבי מצב הדברים העולה מן העובדות שלפנינו. שכן עתה אין לדבר עוד רק על קיומן של גרסאות בן-נפתלי ב"ק, אלא על מעשה מכון של בחירת גרסאות אלו ע"י נקדנו של ק. יוצא, אפוא, שלא בן-נפתלי הוא המנציח בחילופיו גרסאות של משה בן-אשר, שאותן הוא מעדיף על אלה של הבן, אהרן, אלא משה בן-אשר הוא המכריע במודע לטובת גרסאותיו של בן-נפתלי, וזהו תמונת מצב שקשה, כאמור, להולמה.

30 קביעה זו מעוררת, כמובן, כמה סימני שאלה נוספים המצריכים ליבון. העיקר שבהם: מה פשר הקולופון ? ואם תאמר שלפנינו מעשה זיוף, כיצד יובן, שמי שגילה דעתו באמצעות הקולופון כי בן-אשר עדיף בעיניו, יגלה דעה הפוכה במעשה הניקוד וההטעמה ? אין בדעתי להאריך כאן בשאלה זו; אצביע רק על אחת האפשרויות שיש לבדוק בהקשר

כדי להפחית בהרבה מערכו של החומר הטקסטואלי המשוקע ב־כ, לחקר תולדות המסירה בסוף האלף הראשון לספירה. כתב היד היה, ויישאר, אחד מן מעט כתבי יד מקראיים שלמים שנותרו בידינו מן התקופה הסמוכה לרובד היצירה של מסורות טבריה, וחשיבותו רבה מהרבה בחינות; בין השאר — כעדות קדומה לקיומו של מגוון פנים-טברני גדול הרבה יותר ממה שהיה מקובל לחשוב עד עתה, כפרי התרשמות מן הדמות הטקסטואלית העולה מכתבי היד ה"בן-אשריים" וממקורות המסורה השונים³¹.

זה: שמא כ"י ק הוא מעשה ידיהם של שני אנשים, האחד העתיק את הטקסט העיצורי (הסופר), ואילו השני — את הניקוד, הטעמים והמסורה (המסרן-נקדן). הטקסט העיצורי הועתק מכתב היד של משה בן-אשר ועמו הועתק גם הקולופון (ראה הצעה דומה: ד"ר לוינגר, מבוא למהדורת צילום של כ"י קהיר של הנביאים, הוצאת מקור, ירושלים תשל"א, ע' 5. כאילוסטרציה מאוחרת יותר לאפשרות כזו אפשר להביא את תיקון הסופרים מקרקוב, שלפי מסורת מקומית שלחו ר' יוסף קארו לר' משה איסרליש במאה ה-16. לתקון זה מצורף היה הקולופון של "כתר-חלב". ראה דיון על כל העניין: י. פנקובר — J. S. Penkover, "Maimonides and the Aleppo Codex", Textus, IX, 1981, pp. 75-80, and appendix A, B, C, pp. 100-110. ואילו הניקוד והטעמים הועתקו ממצע שונה תוך השוואה לרשימת חילופין, כמתואר לעיל.

31 ראה גם מאמרי M. Cohen, "Systems of Light Ga'yoṭ in Medieval Biblical Manuscripts and their Importance for the History of the Tiberian Systems of Notation", Textus, X, 1982, pp. 69-71, 78-79, שבו הצבעתי על חשיבותו של ק כמקור קדום להכרת המגוון הטברני בתחום הגעיות הקלות, וכחוליה קדומה בשלשלת הנמשכת עד לכתבי היד המאוחרים של ימי-הביניים. גם בנושא שלפנינו, משרת' הורקא, אפשר להראות, כי שיטתו של ק, המצויה גם בכתבי יד נוספים בני התקופה (כגון כ"י ששון 507, וכה"י המקוטע, לנינגרד, המוזיאון לעמי אסיה, D62. ראה תאור קצר שלו אצל ייבין [לעיל הע' 8] ע' 371) ממשיכה את קיומה עד ליה"ב המאוחרים בשלוחות מסירה מסוימות, המקיפות כתבי יד רבים למדי שבהן יהא משרת' הורקא מונח, גם לפני פסק וגעיה. אולם על כך ארחיב את הדיבור במחקר נפרד.

ישראל תא-ש מע

קיצור ספר "חובות הלבבות" לר' אשר ב"ר שלמיה מלונל

לפרופ' דוד פטרסון
ליום הולדתו הששים

בשנת 1161 תירגם יהודה אבן תיבון, במצוות רבי משולם "הגדול" ב"ר יעקב מלונל, את הפרק הראשון מתוך ספר "חובות הלבבות" לרבי בחיי אבן פקודה, מערבית לעברית. היה זה ראשית מפעל-תיים ספרותי ליהודה אבן תיבון ופתיחת דף חדש בחיי הרוח של היהודים בפרובאנס, שבתוך כשלושים שנה מתאריך זה ניתן בידיהם תרגום עברי משובח של מיטב היצירה הפילוסופית היהודית-ערבית של ספרד, פרי עבודתם של כמה מתרגמים, ובראשם בני משפחת התיבונים¹. לפרק א' מתוך ספר "חובות הלבבות", הלא הוא "שער היחוד", אופי פילוסופי מובהק, ויתר תשע הפרקים עניינם בהנהגה, במוסר ובמידות, ויהודה התיבוני סבור היה כי את עיקר תוכנם ניתן למסור לקורא העברי בדרך קלה יותר, לו ולהם, ע"י תרגום ספרו הקטן של אבן גבירול, "תיקון מידות הנפש", שרשימת המידות המוסריות היסודיות שבו זהה עם זו של רבינו בחיי. על שיקוליו אלו אנו למדים מדבריו המפורשים באיגרתו אל רבי אשר, בנו של ר' משולם, המלווה את תרגומו לספר "תיקון מדות הנפש". באיגרת זו², מקדיש אבן תיבון את עבודתו לר' אשר, ומספר על שיחותיהם המשותפות עם רבינו משולם במסגרת לימודם בצוותא בשער היחוד של רבינו בחיי, ועל התלפתם להעדיף את תרגומו של ספר קטן ותמציתי זה על פני תרגום יתר ספרו הארוך-מאד של רבינו בחיי. לדעתו של י. טברסקי, במאמרו הנ"ל בהע' 1, נבעה ההחלטה מתוך העדפתו של אבן תיבון את דרך "ההתנגדות הקלה ביותר" בראשית צעדיו כמתרגם, ואילו לדעת אחרים³ נבע הדבר מהערכתו של אבן תיבון את ספרו של אבן גבירול דווקא, שהוא ראה בו "ספר מופת, ועיקר מעלתו בעיניו — הקיצור". בתוך כך יצא ר' יוסף קמחי לתרגם את תשעת פרקי ספר "חובות הלבבות" הנותנים, ומשלא השביע תרגומו את רצון החכמים, עודד רבי אברהם ב"ר דוד (הראב"ד) מפורקירש את יהודה אבן תיבון ליטול על עצמו תרגום מחודש של פרקים אלו⁴.

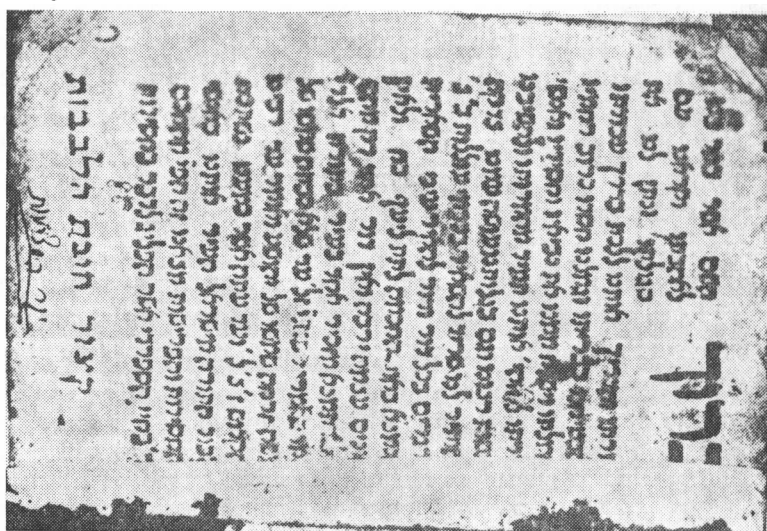
- 1 פרק זה בתולדות ישראל תואר ביד חוקרים לא מעטים. תיאור מצויין על רקע מקיף של חיי הרוח בפרובאנס היהודית של המאה ה-12, ראה: I. Twersky, Aspects of the Social and Cultural History of Provençal Jewry (Cahiers d'Histoire Mondiale, X [1-2]), 196-202, 1968; esp. pp. 196-202.
- 2 האגרת נדפסה לראשונה ע"י מ. שטיינשניידר בנספחים לקטלוג "אוצרות חיים", המבורג, תר"ח, עמ' 366/7. וראה גם מהדורת התרגום לאנגלית של ספר "תקון מדות הנפש", הר"ל ס. וייז, נ"י, 1901.
- 3 י. תשבי — י. דן, מבחר ספרות המוסר, תשל"ח, עמ' 78.
- 4 על כל אלו ראה דברי טברסקי, הנ"ל.

עד כאן ידועים הדברים יפה, ואין בהם מן החדוש. מה שידוע פחות הוא כי בתוך כך, וסמוך לתרגומו המלא של יהודה אבן תיבון את ספר "חובות הלבבות", קיצר אחד מבניו, או מאחייניו, של ר' אשר זה, את תשעת הפרקים הללו, השמיט מהם את כל האסמכתאות, הציטוטים וההנמקות, והעמידם על עיקרי מסקנותיהם המתומצתים, במטרה לעצב ספר-מוסר קטן ושימושי עבור תלמידי הישיבה והלומדים בני זמנו ומקומו. קיצור זה, המכיל כמה עשרות דפים בלבד, מהווה חיבור בעל ערך בפני עצמו, ונמצא בקרוב לעשרים כ"י שונים⁵, ואף במהדורות-דפוס. בראשו קבועה הקדמה מעניינת — שנדפסה אף היא — השופכת אור על מצב חיי הרוח בישיבות פרובאנס, במפנה המאות ה"ב/י"ג. קיצורי ספר "חובות הלבבות" ידועים ונמצאים בכתב-יד ובדפוסים, מפרי-עטם של כמה מחברים. הידוע שבהם כתבו הרב מנחם נ' זרע, בעל "צידה לדרך", מתכמי ספרד במאה ה"ד ומתלמידי הרא"ש, והוא נמצא בספרו, במאמר הרביעי, הכלל החמישי (מחולק לעשרת ימי תשובה), והועתק לעצמו הרבה, בכ"י וגם בדפוס⁶. קיצור אחר, מאוחר הרבה, הינו של הרב יעקב ב"ר יצחק צהלון, בשם "מרגליות טובות" (ונציה, תכ"ה), ומצויים קיצורים נוספים. הקיצור שלנו נפוץ היה בעם הרבה, שהרי מצויות ממנו, מלבד עושר כה"י הנ"ל, כמה וכמה מהדורות-דפוס קדומות — רובן יתדיאיות כיום — וגם כמה מהדורות עם תרגום מאוחרות. מהן עם תרגום יידי. הדפוסים הקדומים ביותר שראיתי, בספריית האוניברסיטה בירושלים, הם מהדורת ויניציה תט"ו (אשר בשערה נאמר כי כבר נדפסה בעבר), ומיקרופילם של מהדורת [קושטא, חמוש"ד] יערי, הדפוס העברי בקושטא, 757, מתוך עותק הסמינר התאולוגי בני-יורק; שני דפוסים אלו בלתי-תלויים זה בזה, ויש ביניהם שנויים טכניים ניכרים. ממהדורות הדפוס המאוחרות יותר ראיתי אחדות, והמשותף לכל המהדורות שראיתי הוא העדרן של המובאות בשם ר' שמואל אבן תיבון ור' אשר הנמצאות בכה"י — ראה להלן — וכן שיבוש ההקדמה בדרגות שונות. השמטת מילת "זקנינו" (במקצת נוסחאות כה"י: "אבינו זקנינו") לפני מילת "ר' משולם", מבעה כל אפשרות של זיהוי המחבר, והשמטת מילים אחרות (כפי שיבואר להלן) מנעה הפקת לקח היסטורי מן הנאמר. המדפיסים, שלא ידעו מי הוא המקצר, כתבו בשערי הספרים נוסחים סתמיים, כגון:

1. אוקספורד Laud. Or. 106 (קטלוג: 1176), דף 94—142. נכתב: מתא מכנסא, רס"ט 2. שם, 5
- Opp. 425 (קטלוג: 1658), דף 130—164. 3. שם Opp. 453 (קטלוג: 1617), דף 54—67.
4. בודפשט-אקדמיה, כ"י קויפמן 264, עמ' 2—160. 5. שם 291, עמ' 66—158. 6. שם 528, עמ' 178—247. נכתב: הר פולצאנו, קי"ח. 7. בודפשט-ביהמ"ל 221, דף 96—128. 8. וטיקן ebr. 429, דף 37—56. 9. שם 435, דף 37—73. 10. שם Borg. 4, דף 115—133. 11. ויניציה — הקהילה 83, דף ק"ו-ק"ע. נכתב: פאדווא, קס"ג. 12. ורשה, מכון להיסטוריה יהודית 138, 36 דף. 13. לונדון, Harl. 5686 (קטלוג: 1048), דף 204—224. 14. שם Add. 26899 (קטלוג: 1063), דף 66—85. 15. מינכן hebr. 327, דף 1—36. נכתב: קמ"ב. 16. ניו-יורק, בהמ"ל Mic. 2242, דף 3—41. נכתב: מלקה, ר"ב. 17. פריס heb. 674, דף 2—45. 18. שם heb. 773, דף 31—72. 19. פרמא 2764 (דה-רוסי 371), דף 1—29. מעתיק כתב יד מס' 17 הינו הרב יחיאל בן יקותיאל מן הענוים, מעתיק התלמוד הירושלמי בכתב-יד לידן, ופעולתו חלה בסביבות שנת 1280.
- 6 האחרונה הידועה לי הינה: ירושלים, תש"ך, עם באור ותיקוני נוסח (עפ"י מהדורות דפוס בלבד), בלא שם המחבר. במהדורה זו נדפסה ה"הקדמה" (המשובשת, כאמור) מן התרגום האנונימי. באיתור כתבי היד ומהדורות הדפוס, בדיקתם והשוואתם אלו לאלו ולגופם היה לי לעזר רב, לעצה ולתושיה, חברי מר בנימין ריצ'לר.

וירצ'אד, תט"ו

[קולטא, חש"ד]

"קצרו קדמון אחד, לא נודע שמו לרוב ענוותנותו" וכד', וגם החוקרים לא שמו ליבם לספר הזה ולנאמר בו; ולא מצאתי רישומו במחקר, כמדומה, בשום מקום — ור' הע' 7. אין שם המחבר נזכר על החיבור באחד מכל כתבי היד, אך בהקדמתו — הבאה בכל כה"י לאחר איגרת הפתיחה של יהודה אבן תיבון לתירגום "תיקון מדות הנפש" הנ"ל, אשר צורפה אל הספר ע"י המתבר עצמו, ככל הנראה — מדבר המזכיר על "אדונינו זקנינו הרב החסיד החכם ר' משולם ב"ר יעקב וצל"ל" אשר עודד את יהודה אבן תיבון לתרגם את הספר בתחילה, ואם כן המדבר אלינו הוא נכד של ר' משולם זה.⁷ מילת "זקנינו" (וכן מילת "ב"ר יעקב") גשמטה מכל מהדורות הדפוס, ובכך נשללה כל אפשרות של זיהוי המזכיר. הנכד כתב את דבריו עוד בחיי המתרגם, יהודה אבן תיבון הנזכר בכל כתבי היד בלי ברכת המתים, אך לאחר מותו של ר' משולם הנזכר, בכל כה"י, בברכת המתים.⁸ בשבעה כ"י נמצא בשער הרביעי, בראש החלק החמישי בו, כך: "אמר החכם ר' שמואל ב"ר יהודה נ"ע, כי בלשון ערבי נקרא אמן אדם שמאמיניו בו לאסוף בידו בלא מידה ומשקל ומניין...". אכן, ביתר 11 כתבי היד אין משפט זה נמצא כלל, ובשני כ"י (מס' 13, 12 ברשימה) נוסף המשפט בגליון, וברור כי הוספה מאוחרת הוא; תחילתו בגליון והמשכו, במקצת כ"י, בגוף הספר. יתר על כן, גם בכתבי היד שבהם נמצא המשפט, אין בו ברכת המתים, פרט לשנים (מס' 15, 11). בתוך הקיצור הביא מחברו, בסוף שער ה': "כאן הוצרכתי לכתוב מה שפירש ר' אשר ז"ל במ"ש... אין מזל לישראל" — ראה להלן בנספח — וא"כ נכתבו הדברים, לכאורה, לאחר פטירתו של ר' אשר. רבנו משולם נפטר בשנת 1170⁹ ור' יהודה אבן תיבון סמוך לשנת 1190. שנת מותו של ר' אשר לא נדע, אך לאחרונה הוכח¹⁰ כי נפטר אף הוא סמוך לשנת 1190, וא"כ נתחבר הספר הזה, לכאורה, בין השנים 1185–1190, לאחר פטירת ר' אשר ובטרם נפטר ר' יהודה אבן תיבון. הספר נתחבר ע"י אחד מנכדי ר' משולם הגדול: אחד מבני ארבעת בניו של ר' משולם (פרט לאשר עצמו, שהרי אין לתאר הזכרתו ע"י בנו בצורה סתמית שכזו) או נכדו, ר' משולם יב"ר משה, בעל ספר "ההשלמה", שאמו היתה בת רבינו משולם הגדול, ורבי אשר היה דודו (אחי אמו).

אכן, כהשערה קרובה לאמת נראה לי כי מחברו של קיצור "חובות הלבבות" אינו אחד מכל אלה, אלא ר' אשר ב"ר שלמיה הוא, מחכמי לונגיל, אשר היה אף הוא בן לבת נוספת של רבינו משולם הגדול אשר נשאה לאשה רבי שלמיה מלונגיל. ענף זה של המשפחה לא היה ידוע עד כה. שמו של ר' אשר זה ידוע היה אך מעט עד לאחרונה, וגם על אביו, שהיה תלמיד-חבר לראב"ד, אין ידוע הרבה.¹¹ בהוספות מכ"י לספר הקבלה של ר' אברהם נ' דאוד¹² נאמר: "ומגדולי תלמידיהם [של הראב"י אב"ד ורמב"י מנרבונה] היו הרב ר' אברהם ב"ר דוד... והרב ר' משה ב"ר יהודה [=בעל

7 על כך עמד כבר מ. שטיינשניידר; ראה דבריו בקטלוג מינכן על אתר והערתו ב-, Zf HB, XII, 1871, p. 85. ולא ראיתי מי שחזר על דבריו, פרט למקצת הקטלוגים שתארו כתב-יד זה.

8 סדר הזכרת שני החכמים, וברכת המתים לר' משולם, מופיעות כך בדיוק בכל 19 כתבי היד.

9 כרונוגרפיה בסוף הספר "שבט יהודה" לנ' וירגה; מהדורת י. בער, עמ' קמ"ו.

10 מ. אידל, קטע עיוני לר' אשר בן משולם מלונגיל, קריית-ספר, נ', תשל"ה.

11 ראה ש. אלבק, מבוא לספר האשכול, תרצ"ה, עמ' י"ב/ג.

12 א. נויבאואר, סדר החכמים וקורות הימים, אוכספורד, תרמ"א, א', 84.

ס' ההשלמה] והרב ר' יהונתן הכהן והרב ר' שלמיה, כל אלה עמודים גדולים בתורה שבכתב ושבע"פ". בנו, אשר, כתב תוספות¹³, או חידושים, לתלמוד, והעיד על כך הרא"ה בתשובתו על השגות הרשב"א עליו, שנדפסה לאתרונה, מתוך כ"י, ע"י הרב י. קאפה, בתוך תשובות הריטב"א שהדפיס (ירושלים, תשי"ט): "והרב אדוננו דודנו הרב ר' אשר בן אדוננו זקנו הרב ר' משולם ז"ל ורבו הרב ר' זרחיה הלוי ז"ל אדוננו זקנו¹⁴ סבורים דתרוייהו בעינן, הנותן ראוי להוריש והמקבל ראוי לירש... ועד עליהם תלמידים הרב החסיד ר' אשר בן הרב החסיד הרב ר' שלמיה ז"ל, שכתב כן בתוספותיו בפרוש, דגר לא קני ולא מקני במתנת ש"מ...". (עמ' פ"ו), ולהלן בדבריו: "ואני אומ' אין אלו [אלא] דברי היתולים... ואם לא הביאה בתוספות [את דעת ר"ת] מה בכך, ואפשר לפי שהוא דברים פשוטים אצלם, ומ"מ הרי היא בנימוקי הרב החסיד ר' אשר בן הרב החסיד ר' שלמיה, כמו שכתבו בפ"י במעשה זה שבא לפני ר"ת ז"ל. הרי הספר אתי, כל הרוצה לראות יבוא ויראה, ומ"מ למדנו מדברי החכם הזה, במה שהאריך בקונדרסו שבתוספ' כתבו" וכו' (עמ' פ"ט), ושוב, בהמשך הדברים: "להקת הנביאים והתכמים אתי, רבי' ז"ל והתוספות, הרב ר' אברהם אב"ד ז"ל והרב אדוני זקני ר' זרחיה הלוי ז"ל, והרב אדוני דודי ר' אשר זצ"ל והרב ר' אשר בן הרב ר' שלמיה...". (עמ' צ').

והנה, לא זו בלבד שקטעים אלו מוכיחים כי שני חכמים נפרדים בשם ר' אשר היו, האחד בן ר' משולם והאחר בן ר' שלמיה, וכי השני היה תלמידו של הראשון (ושל הר"ז¹⁵), אלא שעל פי דברי התורה שהביא הרא"ה בשם ר' אשר, הצליח הרב מ. בלוי¹⁶ לזהות ספר גדול, הנמצא בגניזת קמברידג' (T-S F. 133), כחיבורו של ר' אשר זה, ב"ר שלמיה, למסכת בבא בתרא, שנמצאו בו הדברים שהביא הרא"ה בשמו. יתר על כן, גם בספרו של ר' יצחק קרקושא למסכת בבא בתרא, אשר אותו הוציא לאור הרב בלוי יחד עם ספר ר' אשר ("שיטת הקדמונים" למס' בב' חלק א'-ב', גיר-יורק, תשמ"א/ב), נמצאו מובאות משם ר' אשר והרי הן לפנינו בספר, כפי שציין המהדיר. לפירוש זה יש בדעתי להקדיש מאמר מיוחד, משום חשיבותו הרבה לתולדות הספרות הרבנית בפרובאנס. לענייננו המידי יש לציין כאן לדבריו לדף פ"ג, ע"ב (עמ' שצ"ב במהדורת הדפוס) שפתיחתם: "ועוד כתב הרב ר' אשר בן אדוני זקני ר' משולם ז"ל במסכת קדושין" וכו'. מתוך כך למדנו כי היה חכם זה גם הוא נכדו של ר' משולם הגדול, בן בתו אחרת, והוא מצטט בספרו מדברי ר' אשר ב"ר משולם דודו. וכך הדברים מצויים גם בספר קיצור "חובות הלבבות" שאנו עוסקים בו, אשר בהקדמתו הוא מדבר על "אדוננו זקנו הרב החסיד החכם ר' משולם ב"ר יעקב וצלק"ל", ובתוך הספר הוא מצטט מדברי ר' אשר. והשערת זהות זו קרובה בעיני.

אכן, גם אצל רבי אהרן הלוי דומה מאד דרך הכינוי, כמובא לעיל, אף כי זמנו הוא כשמונים שנה מאוחר יותר. ניתן היה, לכאורה, לשקול את בעלותו של הרא"ה¹³ בכ"י תוספות שלא תואר עד כה (אוקספורד; בודלי 429/2) מצאתי: "וכדברים הללו מצאתי בתוספ' פרוואנץ, בשם הרב ר' שלמיה מלונלי" — ציון נדיר מאד בספרות הרבנית.

¹⁴ על יחוסו המשפחתי הנה של הרא"ה ראה מאמרי, זמנים ומקומות בחייו של רבינו זרחיה הלוי, שנתן בר אילן, י"ב, תשל"ד, עמ' 136.

¹⁵ ההוכחה עצמה, המרומזת ע"י בלוי במבואו, פורשה על ידו בגוף הספר, ח"ב, עמ' שע"ב, בהערה 56. אולם נפלה טעות גדולה בדבריו, כי אין הראיה ממקום זה אשר ציין, אלא מן האמור שם, עמ' שצ'; עיי"ש. אין להבין כיצד אירעה טעות זו.

על החיבור שלפנינו, אם אך נסכים לראות את העדר ברכת המתים לר"י אבן תיבון — בכל 18 כתבי היד — כמקריית וחסרת-משמעות, ליד ברכת המתים הכתובה, בעקביות, לצד שמו של רבינו משולם. אפשרות זו נראית לי רחוקה מכמה שקולים, אך כיון שאין אפשרות לשלול אותה באופן ודאי, הכרת הדבר לסייג אותה מעט, כדלהלן.

בשער ו', שער ההכנעה, פרק ו', מונה רבינו בחיי עשרה מנהגים "שראו לנהוג בהם בעל כניעה". עשרה סעיפים אלו נתקצרו אף הם, ככל השער כולו, וניתנו במיספור שוטף, כסדרם בספר המקורי. משום-מה אירעה תקלה באחת ההעתקות הקדומות — שכבר לא הגיעה לידינו — והסעיפים ו'—ז' של הרשימה נתאחדו בה יחדיו לסעיף אחד, סעיף ו', וסעיף ז' כאילו חסר. והנה כל 19 כתבי היד הידועים לנו, ללא יוצא מן הכלל, ובכללם זה שנכתב בסביבות שנת 1280 — שהוא בן-זמנו של הרא"ה ממש — חוזרים כולם על טעות זו, ומציגים אותה בלשונות שונים, כגון: "השביעי לא מצאתי כתוב בספר" (מס' 15 הג"ל), "לא מצאתי כתוב בהעתק" וכד', או שהשאירו מקום ריק לציון החסר, וזאת אעפ"י שעיון קל במקור המלא של הספר היה מגלה כי הכל כשורה ואין כאן חסר כלל. דבר זה מוכיח בוודאות כי כל כתבי היד, כולל זה שמסמך לשנת 1280, העתקו מהעתקות שכבר היו משובשות, ודבר זה עצמו מחייב אותנו להניח ריחוק-זמן סביר, והוא לבדו מביא אותנו אל המחצית הראשונה של המאה ה"ג, היינו אל שנות נעורו של הרא"ה. נמצא, א"כ, כי מרווח הזמן המקסימאלי לחיבורו של ספר זה נתון בין סוף המאה ה"ב — ולזה דעתי נוטה — לבין שנות השלושים לערך של המאה ה"ג.

דברי ההקדמה, הנדפסים להלן, מאירים באור בהיר את הווי לימוד התורה בישיבות הגדולות של פרובאנס, בעת שיא פריחתן. תיאור מליצי של עולם התלמידים בישיבתו של הרב משולם ב"ר משה, בעל "ספר ההשלמה", ידוע זה מכבר, מפרי-עטו של תלמיד שלמד שם בגיל רך למדי. מקובל היה לייחס תיאור זה — שנדפס לראשונה מתוך פרושו של המתאר לחלק האגדה ממסכת הוריות, ע"י א. נויבאואר¹⁶ — לרבי ידעיה הפניני המפורסם, אך קשים כרונולוגיים העיבו על ייחוס זה; ר' משולם נפטר, לכל המאוחר, בסביבות 1250, ואילו ידעיה הפניני נולד, כנראה, בסביבות 1270. לאחרונה הוכח כי פרוש זה למסכת הוריות לא נכתב בידי רבי ידעיה, אלא בידי חכם אחר ששמו יצחק ב"ר ידעיה, שהיה בלתי מוכר לנו עד לזיהוי כה"י המרובים של יצירותיו בידי ספירשטיין, לאחרונה¹⁷. תיאורו את הווי הלימוד אינו ברור לגמרי, בגלל מעטפת המליצה, אולם עולה ממנו אווירה של שקידה והתמסרות, עיסוק בתורה כל שעות היממה ממש, בצוותא ובתבורה, בקול גדול ובעסק רב, מתוך עיון ופלפול והעמקה רבה, ומתוך דבוק חברים וסיוע של הגדולים לקטנים מהם, שהתקשו לעקוב אחר המתרחש. התיאור שלפנינו, מפי רב וחכם מופלג בתורה, ולא תלמיד-לשעבר המספר זכרונות נוסטאלגיים, הינו פרוחאי לחלוטין ומבטא מציאות דומה לזו שמתאר התלמיד, אך מתוך מצב-רוח של תלונה דווקא, ולא של התלהבות-יתר. הישיבה המתוארת כאן פעלה בסוף המאה ה"ג, היינו: כחמישים שנה לפני זו שתוארה ע"י ר' יצחק ב"ר ידעיה, עת היה ר' משולם

16 A. Neubauer, Yedaia de Béziers, REJ, XX, 1890
17 M. Saperstein, Decoding the Rabbis, 1980, p. 174–183

בעל ספר ההשלמה עצמו בחזר צעיר ותלמיד בישיבה, אעפ"כ דומים הדברים למה שעתיד הוא עצמו להנהיג בישיבה, כאשר יעמוד הוא בראשה. ויש להנחית כי מסורת ישיבתית זו ראשיתה עוד בישיבותיהם הגדולות של רמב"י, ראב"י אב"ד ור' משולם הגדול. אולם לא אווירה בלבד ניתן להעלות מן ההקדמה שלפנינו, אלא אף מונחים טכניים-קונקרטיים הנוגעים לסדר הלימוד, ואשר גם להם חשיבות לתולדות לימוד התורה. כן נלמד על הבעיות החברתיות שהיו קשורות בהווי הישיבה. יש לשים לב לדברים המפורטים: "כי קצרה דעתנו לרוב הדברים והקושיות והפירוקים והעמקים והכללים, אשר יאריך לשונינו לספר...". הקושיות והפירוקים והכללים, מובנים לנו כפשוטם; "העמקים" חידוש הם לנו בשמשם כמנחם טכני, אולם הנקל לנו לזכור כי כך ממש יש בספר "הפרדס" (מהד' עהרענרייך, עמ' רנ"ח): "דנתי לפני ר' ואמרתי א"כ לא נאכל גבינה כלל... וגער בי על שהעמקתי לו בזה...". וכן במקומות נוספים בספר זה וביתר ספרי "דבי רש"י". ועדיין אין בידינו לסיים היטב את הטכניקה הלימודית המדויקת שמדובר בה. והשווה דברי מהר"ם מרוטנבורג (ברלין תרנ"א, עמ' 153), לענין אפוטרופוס שסרת: "אוי לאזנים, כל התחבולות האלו הם מעמקים לדחות האלמנה...". מפליאים הם "הדברים", הנזכרים בהקשר דומה, ושבענינם הארכת את הדבור במקום אחר¹⁸. למדנו, א"כ, ממקור מפתיע זה, על קיומה של טכניקה לימודית בשם זה כבר במפנה המאה ה"ג — עד כה ידענו על קיומו של המונח רק למן המאה ה"14 — אלא שאין לנו כל מושג מה ציין באותה תקופה: האם היה השימוש בטכניקת ה"דברים" אז כממאה ה"14, או שונה ממנו?

חידוש גמור הוא לנו גם דבר התעוררותה של "תנועת-מסר" בתוך עולם הישיבות דאז, תופעה ראשונה מסוגה הידועה לנו עד כה. בעיית קלוקל המידות ואופי ההתנשאות החברתית בקרב לומדי הישיבות בתקופה זו, חמורה היתה מאד — וזאת גם אם נניח שוליים רחבים להפרזה הטבעית שבדברי המחבר — והיא ידועה לנו היטב גם ממקומות אחרים ומאזורים גאוגרפיים אחרים, בפרט באשכנז¹⁹. אכן, הפתרון שהציעו חסידי אשכנז לבעיה, שונה היה לחלוטין ממה שהוצע כאן, ועיקרו בהצעה לשנות את תכנית הלימודים הישיבתית כך שתהיה אינטלקטואליסטית פחות, ובעלת מגמה פסיקית-מעשית. הפתרון המוצע כאן ממליץ על הקצאת זמן מיוחד, מדי יום ביומו, ללימוד המוסר, כתרופת-נגד לתופעות הלוואי השליליות של לימוד הקושיות והפירושים הרגיל, ולא ביטולו של לימוד זה.

ראינו, בתחילת הדברים, את התלבטותם של ר"י אבן תיבון ואתחזת מרעיו חכמי התורה, בשאלת כדאיות התרגום של ספר "חובות הלבבות" (פרט לפרק א' שלו), הארוך והמנומק לפרטי-פרטיו, וההעדפה שיש ליתן לתרגום ספר "תיקון מידות הנפש" על פניו, בגלל קיצורו. ראינו גם הסברים שונים בין החוקרים למניעה היסודיים של העדפה זו; האם העדיפו את הספר הקצר בגלל איכותו הסגולית והערכתם אותו כיצירת-

18. י. תא שמע, ידיעות חדשות על "תוספות גורניש" ועניינן, עלי ספר, ב, תשל"ו.

19. י. תא שמע, מצות תלמוד תורה כבעיה דתית וחברתית בספר חסידים, ספר בר אילן "ד/ט", תשל"ו. בספר לא נוצר, כנראה, חכור בין שכבת הלומדים ובין המון העם, והבעיה הטרידה אך ורק את בני החוגים הלמדניים והמשכילים. על בקורתו של רבינו בחיי אבן פקודה עצמו כנגד הלמדנות ההלכתית העקרה של בני התורה, ראה I. Twersky, Law and Religion, in: S.D. Goitein (ed.), Religion in a Religious Age, 1974.

מופת בתחומו, או שמא נבעה ההעדפה משיקולים טכניים של מתרגם הנמצא בראשית-דרכו הספרותית ומעדיף, באופן טבעי, להתמחד עם יצירה זהה בתוכנה אך קצרה – לאין ערוך – בידיעתה הספרותית והסגנונית. והנה, ספר "חובות הלבבות" תורגם כולו, בסופו של דבר, בידי יהודה אבן תיבון, בגלל חוסר הנחת של תחכמים מתרגומו המקביל של קמחי, אך העובדה המאלפת, העולה בבהירות מן החומר שלפנינו, היא, כי גם לאחר שכבר היו ביד חכמי הישיבה שני הספרים גם יחד, ספר "תיקון מידות הגפש" וגם ספר "חובות הלבבות" עצמו, לא נחה דעתם עד שעמדו וקצרו בעצמם, מתוך התרגום, את ספר "חובות הלבבות", למען יוכלו לשלב את הלימוד בו בתכנית הלימודים השבועית, מבלי לפגוע בסדרי הלימוד הקבועים לתלמוד ולהלכה בישיבה. נמצא, א"כ, כי אהבת הקיצור הו, מתחילתה, נובעת היתה לא מהערכה ספרותית עמוקה, ולא מהיסוסית-תרגום, אלא מתוך שיקולים פראקטיים של סדרי הלימוד, ורצונם של התחכמים להפיק תועלת קוריקולארית מן החומר הספרותי הבא לידם.

עם זאת לא ויתר המקצר על "טעמו" המיוחד של ספר "חובות הלבבות", וכל שורותיו של הנוסח הקצר – שהיקפו כ-10%–5 בלבד מהיקף הספר המקורי – ערוכות יחדיו מילה במילה מתוך המקור המתורגם. המקצר העביר קולמוס, פשוטו כמשמעו, על כ-95% מן המלים בספר שלפניו, אך אותו המועט ששייר, הרי הוא במילותיו של המחבר (היינו: המתרגם, יהודה ן' תיבון) עצמו, בתוספת מילות-קישור אחדות לפי הצורך. בדרך זו "מוכיר" לעצמו המעיין, אשר עיין בעבר בדברי המקור השלם, את חוויית הקריאה המקורית, ומשנן ראשי-פרקים כחוויות קריאתם הראשונות. מעמדו האישי של ר' בחיי בתסידות נשגב היה בעיני חכמי פרובאנס – שהיו "חסידים" ו"פרושים" אף הם, כנודע²⁰ – עד מאד, כפי שעולה מדברי ההקדמה, ועל כן לא חפצו "לזייף" להם פראפראזה לספרו, והעדיפו צמצומים, מופלגים ככל שיהיו, ובלבד שישמרו על ניחותם המקורי של הדברים.

ענין מיוחד יש בהבאה מתוך דברי ר' אשר, בענין כח המזלות והאסטרולוגיה. על נושא זה נכתב רבות, וחומר רב אסף בזה א. מארכס²¹. מן הדברים שלפנינו עולה יפה ההתמודדות בין שני הכיוונים הסותרים: המשיכה המקובלת כלפי האסטרולוגיה, שנשאה צביון מדעי-מדרגי מובהק בעת ההיא, ושנמצאו לה גם סימוכים מספיקים במקורות התלמודיים, וכנגדה החשש העמוק מפני הדטרמיניזם הניהיליסטי המתחייב, בהכרח-כמעט, ממנה, וביטול האמונה בהשגחה, בשכר ועונש ובכח התפילה הנובעים מכך. היטיב לתאר כל זאת מארכס במאמרו הנ"ל, אלא שמן החומר שלפנינו מתברר, לראשונה, כי החשש הזה לא היה מופשט ואקדמי בלבד, אלא מעשי ואקטואלי, וכי אכן היו בעם אנשים שלא נמנעו מלהסיק את כל המסקנות הנ"ל, בפועל ובממש, מאמונתם בדטרמיניזם האסטרולוגי. יש לזכור כי ר' אשר, בעל הקטע הזה, טרם הכיר את דברי הרמב"ם; ראה הערה 10 לעיל, ויש להגות בוודאות כי לא ידע עדיין את איגרתו של הרמב"ם לחכמי פרובאנס, שבה ביטל את לבטיתם בנושא זה. הקטע כולו, אף שאינו נמצא באחד מכל מהדורות הדפוס של הקיצור שראיתי, מצא דרכו אל מקצת מהדורות הדפוס

20 ג. שלום, ראשית הקבלה, תש"ח, פרק ג', ובפרט עמ' 85 ואילך.

A. Marx, The Correspondence Between the Rabbis of Southern France and 21 Maimonides About Astrology, HUCA, 3, 1926

הקדמות של ספר "חובות הלבבות", בסוף שעה ד' — שהוא מקומו הנכון עפ"י כתבי היד ועפ"י הסברא — בלשון "אמר המחבר". במהדורות הרגילות והמדעיות לא מצאתי, ועדיין חשוב הוא כטמון בכ"י, וע"כ הדפסתי שוב. כמהו כקטע ההקדמה הועתק הנספח הזה עפ"י כ"י פריס 674, שהוא הקדום בכה"י, ומעתיקו פעל סמוך לשנות 1280 לערך.

נספח

נוסח ההקדמה

ברוך ה' אשר בחר בנו לאהבתו, וקראנו עם סגולתו, ונתן לנו את תורתו, והעיד אותנו בה בחכמתו, והדריך אותנו בה ללכת בדרך עבודתו, והבטיחנו בבריתו וגמלנו חסדו כרוב רחמיו ורוב תמלתו, ושלח לנו את נביאיו וחסידיו ואנשי תרומתו, להזהיר אותנו תמיד מהמרות ומהשיבנו לעשות רצונו. וגם בגלותינו עשה עמנו צדקה, והותיר לנו שריד, להשאיר בכרמו שנים שלושה גרגרים בכל דור דור, להאיר עיני שאירית הנמצאה באור החכמה, לתת ליעף כת ולאין אונים עצמה; ואין דור ריק מהם שלא תמצא מזכיר אחד ומעיר בתורת אלקים, כמו שאמרו רבותי ז"ל: עד שלא כבתה שמשו שלמשה זרחה שמשו שליהושע, עד שלא כבתה שמשו שלעלי זרחה שמשו שלשמואל הרמתי, וכן זה מזה וזה מזה עד רבנו הקדוש.

וגם עתה, אשר כמעט נשתכחה התורה, העיד אותנו באנשי החסידות ואנשי הפרישות ואנשי דעת, שמצאו זה הפרוש החסיד החכם ר' בתינ"ע ספרדי, אשר הפליג לדבר בחסידות ובפרישות, וחיבר דברי רבותינו ז"ל אשר הם מפורשים בכל התלמוד, והביאם על אופניהם, וגם דברי הגאון רבינו סעדיה ודברי כל החסידים והפילוסופים והפרושים, וחיבר ספר אחד במצוות חובת הלבבות ליישר בהם עקשות הלב, להסיר אדם מעשה וגוה מגבר יכסה. והוא חיברו בערבי, ולא היה נזכר בסיפרי הקודש, עד אשר העיר השם אחד מתכמי ספרד, משכיל בתורת האלהים, וחכם בכל החכמות, ובשלוש הלשונות, אשר לא נמצא חכם ומדקדק כמוהו בחכמת הדקדוק, הוא החכם המשכיל ר' יהודה אבן תיבון, והעתיק זה הספר בהעתקה נאה ובלשון נבחר במליצות צחות, על ידי אדונינו זקנינו הרב החסיד החכם ר' משולם ביר' יעקב וצוק"ל, כמו שאמרו רבותינו ז"ל מגלגלין זכות על ידי זכאי, והוא זכה וזיכה את הרבים וזכות הרבים תלויה בו.

והנה נמצא בידינו הספר ההוא, והוא מבחר כל הספרים אשר נבנו על האמונה וסגולת כל פניני החכמה נמצא בו. ומפני שארך לנו ספרו ברוב חכמתו וראיותיו אשר הביא לאמת את דבריו ולהעמידם על אופניהם, מן המושכל ומן הכתוב ומן הקבלה, לא יכולנו לראותם מפני רוב טרדת העולם אשר טורד אותנו. וגם כי גטבענו בעמקי תלמוד הבבלי אשר יאריך לימודו כל ימי חיינו יומם וליילה, ולא יכולנו לצאת ידי חובתו, כי קצרה דעתנו לרוב הדברים והקושי והעמקים והכללים, אשר יאריך לשוננו לספר וידינו מהשיג לכתוב מה שצריך לנו בו. וכאשר חישבתי בליבי כי אנחנו יגיעים כל היום לאיין, מפני רוב ההפסדים אשר נכנסים בנו בעבודת

התלמוד, כי במעט אשר אנחנו משיגים בזה אנחנו מוסיפים גאווה וגאון כפליים וכפליים, ומגנים בעבורה את רוב בני העולם לרוב כעסינו ותאות יצרינו, וכמעט בעוונותינו הרבים נתחללה שם התורה על למדיה, כי אומרים שלא ימצא אדם מפליג בגאווה ובגאון וכעס וחדון כאשר מפליגים בני התורה, מפני רוב השררה והגאון אשר משתררים על בני העולם, ואומרים עליהם, ארור שזה לימדו חכמה, ומה יועיל להם לימודם וחכמתם כי אם להוסיף גאווה וגאון, והן יורשים על עצמן שני גיהנם וחכמתם להם למכשול, כי הם נענשים עליה, כי עון אחד שלהם מכריע עוונות רבים משאר בני העולם, עליהם נאמר כי 'ישרים דרכי ה' וצדיקים ילכו בהם ופושעים יכשלו בהם'. ואידך לא יעלה בדעתנו מה שראינו בעינינו ושמענו באוזנינו וידענו, מה שאנחנו משיגים בה נגד החכמים אשר היו בימינו אינו אלא כדולה טיפה אחת מן הים, ק"ו מאשר היה לפניהם, אשר פירשו לנו את התורה ומימיהם אנו שותים. והם כל אשר יוסיפו חכמה יוסיפו ענוה ויראת-חטא, ואנחנו מעלנו בה נגד הבורא ונגד בני אדם.

אמרתי בליבי כי זה בעבור התפסדים אשר בכנסים בנו מחזקת וגאווה וגאון וכעס. וראיתי והתבוננתי בספר הזה, ולא ראיתי ולא שמעתי מי שהפליג לדבר ולחבר וליישר בדרכי החסידים והפרושים כאשר חיבר זה החסיד, אשר הביא דברי רבותינו ז"ל אשר הפליגו לדבר בדברי החסידות, אך בעבור אשר הם מפוזרים בכל התלמוד, לא עלה על לב רוב העולם אליהם, והוא חיברם והביאם על מתכונתם. והביא דברי הגאון רבינו סעדיה זצ"ל, ודברי כל החסידים והפלוסופים על אופניהם, וגילה בהם טעות כל בני אדם, והדריך אותנו לעלות אל המדרגה העליונה ואל המעלות הטובות, ולשמור אותנו מן המדות המגונות, והראה לנו הדרך הישרה והסולם לעלות אל כל מידה טובה, מדרגה אחר מדרגה, עד אשר יעלה אל המדרגה העליונה אשר אין למעלה ממנה. אך לא יכולנו להשיג לקרוא אותו תמיד, לכן חישבתי בליבי לקצר ולכתוב מהם כפי הצריך לאדם, לזמן הנהגה ולעת הנמצא, כל שער ושער בעניינו וכל פרק ופרק וחלק על אופנו.

וקיבלתי עלי לקרוא את כל הספר הזה פעם אחת בשנה, סמוך לעשרת ימי תשובה, לראות שרשי הדברי והראיות אשר חיבר זה החכם. ואחרי-כן קיבלתי על עצמי לקרוא כל העשרה שערים בדרך קצרה אשר כתבת, בכל שבוע ושבוע, וחילקתי אותם לשבעה חלקים לקוראם בשבעה מעמדות. שלשה שערים הראשונים, לפי שהם מדברים על יחוד השם וקצרה דעתנו מהשיג אל עומק הראיות והתשובות, קיבלנו אותם בדרך קצרה לפי הצריך לנו, מפני גדריהם ותנאיהם, וקבעתי אותם לקוראם שלשתם ביום הראשון. וחמשה שערים אמצעיים אשר הם צורך האדם וחיותו בעולם הזה ולעולם הבא, הארכתי בהם מעט וקבעתי אותם כל אחד ביומו. והשנים האחרונים לפי מעלתם מהשיג אותם בקוצר דעתנו ורוב טרדינו וטומאת ארצנו, לפי שהן מן המעלות העליונות ומידות מיוחדות אשר אין למעלה מהם ממעלות הנביאים והחסידים והקדושים, קבעתי שניהם ליום השבת, אשר הוא יום מנוחה ופנאי מעסקי העולם, יום שכולו לעבודת המקום ברוך הוא, אולי יועיל בנו מעט בזכרינו את נועם דבריהם ורוב קדושתם וחסידותם. וקבלתי עשרה חחרוזים אשר כתב בחתימת ספרו, על עצמי לקוראם שני פעמים ביום, בבוקר ובערב, כדי שיהיו שגורים בפי. ויהיה זהיר כל מי שיאריך בקריאתם ויכוין בהם לקבל כל העניינים אשר נכללים בהם.

"אין מזל לישראל"

'ואחר זה השער הוצרכתי לכתוב מה שפירש ר' אשר במה שאמרו רבותינו זל (שבת קנ"ו, ע"ב) "אין מזל לישראל" ומצינו במקום אחר (מו"ק כ"ח, ע"א) שאמרו רבותינו ז"ל חיי בני ומוזני לאו בזכותא תליא מילתא אלא במזלא תליא מילתא. וצריך ליישב אילו שני דברים כדי ליישב הלב ולהסיר טעות בני אדם הבוטחים על המזל בעושרם ורוב בניהם ובאורך חייהם, ואינם יריאים מעונש הבורא ומרשיעים על זה. ובאמת הם טועים כי אינם ניצלים במזל מפיגעי העולם. וכתבתי זה להראות חסרון דעתם וגנותם. ר' חנינא א"י מזל מחכים מזל מעשיר ויש מזל לישראל, ור' יוחנן א"י אין מזל לישראל. איכא דקשיא להו הכא טובא. היכי פליגי אמוראי בהא מילתא, שהרי דבר זה כת' בתורה ושנוי בנביאים ומשולש בכתובים. ונחקור ונדרוש היטב בראיה גמורה בשיקול הדעת הברורה. כת' בתורה 'והסרותי מחלה מקרבך' (שם' כ"ג, כ"ה) ועוד כת' 'והסיר ה' ממך כל חולי וכל מדוה מצרים' (דב' ד', ט"ז) וכת' 'לא תהיה משכלה ועקרה בארצך' (שם' כ"ג, כ"ו) ועוד כת' 'לא יהיה בך עקר ועקרה ובבהמתך' (דב' ז', י"ד) וכת' 'את מספר ימך אמלא' (שם' כ"ג, כ"ו) וכת' 'אפס כי לא יהיה בך אביון' (דב' ט"ו, ד'), וכת' 'רק אם שמוע תשמע בקול ה' אליקיד' (דב' ט"ו, ה'), הרי התברר מן התורה שהבריאות והחולי והעיקור והתולדה ומלאות הימים וחסרונם והעושר והעוני אינם תלויים במזל כי אם בעבודת השם ובשמירת מצוותיו. ושנוי בנביאים כמו שאמרה חנה בתפילתה 'ה' מוריש ומעשיר משפיל אף מרומם, ה' ממית ומחיה מוריד שאול ויעל' (שם"א ב', ו'), וכן 'רגלי חסידיו ישמור ורשעים בחושך ידמו' (שם, ט') ועוד כת' 'והנני יוסיף על ימך חמש עשרה שנה' (יש' ל"ח, ה'), ומשולש בכתובים דכת' 'יראת ה' תוסיף ימים ושנות רשעים תקצרנה' (משלי י', כ"ז), וכת' 'ברכת ה' היא תעשיר' (שם, י', כ"ב). וגמצא בשיקול הדעת שאם אמת הוא שכל הדברים תלויים במזל, למה יתפלל אדם לפני בוראו להציל ממות נפשו לחיותם ברעב ולתת מטר על פני האדמה. ואם כן רוב תפילותינו הם ללא תועלת וללא צורך. תלילה חלילה לומר כדברים האלה ליראי ה' ולחושבי שמו. כי דבר ידוע הוא מן הכתוב ומן הקבלה ומן הנראה לעין, יש אנשים הקוראים אל השם והוא יענם. ואם תשיב ותאמר כי כל שבא בתורה ובנביאים בענין הזה כן הוא בזמן שישראל יושבין על אדמת הקדש ושכינה שורה בישראל, אבל אם חסרו שני הדברים האלה יש מחלוקת בדבר, אם כן היכי מיייתי ר' יוחנן ראיה מהאי קרא דכת' 'כה אמר ה' אל דרך הגויים אל תלמדו' וגו' (יר' י', ב'), והלא בזמן שאמר הנביא דבר זה לא חסרו יש' דבר משני הדברים האלה. ועוד, רב היכי מיייתי ראיה מאברהם, והלא אברהם שלם היה בכל; ועוד דהא ר' חנינא גופיה משמע דסבירא ליה אין מזל לישראל, מדגרסי' בחולין בפרק ראשון (ז', ע"ב) ההיא איתתא דהוות מהדרא למישקל עפרא מתותיה כרעיה דר' חנינא, אמר לה שקול, לא מסתייעא מילתיה, 'אין עוד מלבדו' כת'. ומקשינן והאמ' רב יוחנן למה נקרא שמן כשפים מפני שהן מכחישים פמלייא שלמעלה? ומשני שאני ר' חנינא דנפישן זכותיה לפיכך לא יזיקו לו כשפים אע"פ שיש להם כח גדול. והוא הדין למזל גם כן, דהא 'אין עוד מלבדו' כת'.

על כן אני אומר דמר אמר הכי ומר אמר הכי ולא פליגי, דר' חנינא מיירי בישראל דלא נפישן זכותיה ור' יוחנן מיירי בישראל דנפישא זכותיה דומיא דאברהם. וקרא

גמי בשומר תורה כת'. וכי אמרי' אין מזל לישראל דנפיש זכותיה הני מילי למעט מרעת המזל, אבל אין חסידות מועלת ולא שום זכות מסייעת שיהיה מי שנולד במערכת חסרה לעושר ולבנים ולימים כמי שנולד במערכת שלמה בשלשתן וראה לדבר מאברהם ע"ה שלא זכה להרבות בנים משרה כמו שהרבה בנים מקטורה. והיינו דקאמ' רבא במדע קטן חיי בני ומזוני לאו בזכותא תליא אלא במזלא תליא מילתא. דהא רבא ורב חסדא תרווייהו צדיקים גמורים גינהו, מר מצלי ואתי מטרא ומר מצלי ואתי מיטרא וכו'. ועל כל זה לא הועיל לו לרבא להיות שלם בשלשתן הדברים האלה כרב חסדא שהוא שלם בשלשתן. אבל הועילה לו זכותו למלא ימיו כפי מערכת מולדו, כדכת' 'את מספר ימיך אמלא'. וכן הועילה לו זכותו להוליד, ואם לא הרבה בנים. וכן הועילה לו זכותו שלא יצטרך לבריות, וכדכת' 'ולא ראיתי צדיק נעזב וזרעו מבקש לחם' (תה' ל"ז, כ"ה). וכי אמרי' שאין שאין הזכות מועילה לבטל כח המזל לגמרי הני מילי מזל כללי, כמו מערכת מולדו, וכדאמרי' בתענית (תע' כ"ה, ע"א) גיחא לך דאיחריב עלמא דילמא מתילדת בשעתא דמזוני, אבל מזל פרטי, כמו המקרים המתחדשים כמו החלאים ועצירת גשמים ומיתה בלא עיתו ובלא יומו והדומה להם, משכחת לה בזכות לבטל אותם. על כן אפילו חרב חדה בצוארו שלאדם אל ימנע עצמו מן הרחמים ומן הצדקה. ומדבר נחמן בר יצחק גמי דאמר אין מזל לישראל וכול', אמרי' ליה כלדאי בריך גנבא ליהוי ואמ' ליה לא תיגלי רישך דתיהוי אימתא דשמיא עלך דהא קיימא לן הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים (בר' ל"ג, ע"ב) וליכא דפליג בהא, אלא שכיסוי הראש מונע אותו מהביט לכל דבר. ואמר החכם אין חוצץ בפני התאוות כעצימת העיניים.

משה אידל

פירושו של ר' דוד בן יהודה החסיד לאלפא-ביתא

ב

במאמרו על ר' דוד, ציין ג. שלום כי בכ"י אוכספורד 2292 מצוי פירוש לאלפא ביתא אשר שמו של ר' דוד נקרא עליו¹. לאחרונה מצא א. קופפר כי מדובר בעיבוד של פירוש אלפא ביתא לר' יום טוב ליפמן שיחוס בטעות, כנראה בידי המעתיק. לר' דוד². לעומת זאת הוכיח א. גוטליב כי הפירוש על אלפא ביתא שנדפס בצורה אנונימית בס' המלכות, נכתב ע"י ר' דוד³. דומני כי שלושה פירושים נוספים של ר' דוד מצויים בידינו; הם מופיעים בכתבי יד שונים, כולם בצורה אנונימית אך השוואתם לפירוש שא. גוטליב קבע כי נכתב ע"י ר' דוד, מלמדת כי מחבר אחד לכולם⁴. כמו כן, קרובים פירושים אלו לדעותיו של ר' דוד בחיבוריו האחרים, כפי שאפשר להוכיח מהמקבילות שתובאנה בהערות. ארבעת הפירושים הנזכרים של ר' דוד אינם אלא הרחבה וביאור לפירוש האלפא ביתא של ר' יוסף בן שלום⁵,

1 ראה קרית ספר, ד עמ' 303 ואילך.

2 בדברים שעל פה וראה גם ד. מט בהקדמתו לס' מראות הצובאות עמ' 4—5.

3 מחקרים בספרות הקבלה עמ' 249—250.

4 בס' מראות הצובאות כותב ר' דוד על סוד האות שי"ן "אבל סודו כבר גליתי לך במקומות אחרים". (מהד' ד. מט, עמ' נ"ד), יתכן כי הביטוי "מקומות אחרים" שבהם הוא תיאר את סודות האות שי"ן אינם אלא הפירושים שבידינו. אם אמנם כן הדבר, הרי נמנים הפירושים עם החיבורים המוקדמים ביותר של ר' דוד. שלושת הפירושים שנדפסו בהמשך עשויים להשתייך לחיבורים הראשונים של ר' דוד הן משום הפשטות שבשיטתם והן משום הקירבה הרבה לפירושו של ר' יוסף בן שלום. לעומת זאת נראה שהפירוש שנדפס בס' המלכות נכתב אחרי הפירושים הנידונים כאן, וזאת משום הפרטים הרבים שאינם מצויים אצל ר' יוסף ומשום ההצעות הרבות של הפירושים המוצעות בכל אות מאותיות האלפא ביתא. לבסוף, מן הראוי לציין כי כתיבה של כמה חיבורים במתכונת ספרותית זהה היא בין התופעות הרווחות בסוף המאה הי"ג בספרות הקבלה: כך למשל כתב ר' יוסף ג'יקטילה לפחות ארבעה פירושים לעשר ספרות ואילו ר' יוסף הבא משושן הגבירה כתב שלושה פירושים מעין אלו. כפי שהראה ידידי ד"ר יהודה ליבס גם בעל הוזהר נהג לחזור ולשכלל את המבנה הספרותי של האידרא כפי שמתברר ממחקרו שטרם פורסם על המשית בס' הוזהר.

5 הפירוש הוא חלק מפירוש לפרשת בראשית של ר' יוסף, כ"י פריס 841 דף 35—א6. ר' דוד עצמו כותב בסיום הפירוש לאלפא ביתא הנדפס בס' המלכות, דף ד, ע"ב "כך קבלנו בפ"י אלו כ"ב אותיות על דרך החכמה הסתורה (!) והנעלמה אשר קבלו איש מפי איש עד אלינו".

שחיבורי השפיעו רבות על ר' דוד גם בנושאים אחרים.⁶ לצורך השוואה אביא בהמשך את פירושו של ר' יוסף בן שלום ושלוש הפירושים של ר' דוד שטרם נדפסו. עיון בכל הפירושים הנזכרים מלמד כי פירושים אלו הם בלתי תלויים בפירושים דומים שנכתבו ע"י מקובלים שקדמו להם כגון ר' יעקב בן יעקב הכהן⁷ הפירושים השונים על האותיות שבס' הוהר. אולם ראוי במיוחד לציון העובדה כי ס' התמונה שנחשב לאחד המקורות של ר' יוסף בן שלום⁸ ושל ר' דוד⁹, לא השפיע כלל על הפירושים הנ"ל וזאת למרות העובדה כי גם חיבור זה הוא פירוש לאלפא ביתא. אם אמנם השפיע ס' התמונה על תפיסת השמיטות של ר' יוסף ושל ר' דוד, תמונה העובדה שנעדרים עקבותיו של חיבור זה בפרשנות על משמעות האותיות ואולי תיבים אנו, על סמך השוואת הפירושים של ר' יוסף ור' דוד לאילו שבס' התמונה, להפוך את הקערה על פיה ולקבוע כי חיבורים של ר' יוסף ור' דוד — אין כוונתי לפירושים לאלפא ביתא — הם אשר נמנים בין המקורות של ס' התמונה?¹⁰

פ"א ב של ר' יוסף אשכנזי

כ"י פריס 841 דף 35ב—א6¹¹

אלף פ"א למוד מלשון ואלפך חכמה¹². בית מלשון בית פ"א למד צורת הבית כי הוא מקור לכל והוא מציאות יש מאין. גימ"ל פ"א ואז יגמול חסדים טובים לתייבין ר"ל למד¹³. דל"ת שהוא דל העומד בדלת המלך ואמור לו ה"א הא לך את דבור¹⁴ זה. שהוא מלשון ווי העמודים¹⁵ ר"ל

6 ראה ג. שלום "המחבר האמתי של פירוש ספר יצירה המיוחס להראב"ד וספריו" קרית ספר, ד' (תרפ"ז—תרפ"ח) עמ' 295 ובמאמרו על ר' דוד שבקרית ספר ד', עמ' 320.

7 הנדפס ע"י ג. שלום במדעי היהדות, ב (תרפ"ז) עמ' 201—219.

8 ראה קרית ספר ד', עמ' 280 "ואמנם ברור כשמש שגם ס' התמונה וגם ס' הוהר היו ידועים לו" והכוונה לר' יוסף. קביעתו זו של ג. שלום התקבלה גם ע"י ואידה, ראה: "Un Chapitre de l'Histoire du Conflit entre la Kabbale et la Philosophie", Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Age, 23 (1956) p. 55, 59.

9 קרית ספר ד', עמ' 325—326 וגם ד. מט, עמ' 74—75. הקירבה בין מאמרים אחדים אצל ר' דוד, במיוחד דבריו בפרשת בהר שבס' מראות הצובאות, ובין ס' התמונה ברורה אולם אין היא יכולה לשמש הוכחה לשימוש של ר' דוד בס' התמונה; זאת משום אופייו המיוחד של ס' מראות הצובאות. בחיבור זה, כפי שג. שלום זכר. מט הראו מעתיק המחבר עמודים רצופים ממקורותיו גם מבלי להזכיר זאת. לעומת זאת אין כל מובאה או העתקה מס' התמונה ועובדה זו אומרת דרשני.

10 ואין זה המקום להרחיב בסוגיה זו ומקווה אני לעשות זאת במחקר שיוקדש לס' התמונה. וראה מ. אידל כתבי ר' אברהם אבולעפיה ומשנתו (עבודת דוקטור, ירושלים תשל"ו) עמ' 63—64.

11 שינויי הנוסח ע"פ כ"י פריס 842 דף 33ב—א4=ב.

12 איוב, לג, 33.

13 ל. ב.

14 דברי. ב.

15 שמות, כז, 10.

5 יתד שהכל נשענין ¹⁶ עליה. זי"ן פי' מלשון כלי זיין ומלחמה והוא המלכות.
 ח"ת מלשון חתת אלהים ¹⁷ שהוא הפחד הגדול. טי"ת ¹⁸ מלשון וטאטאיה
 במטאטי השמד ¹⁹ שפי' מלשון ונקה לא ינקה ²⁰ שפי' מכרית ומכלה הוא
 יו"ד שהוא מכלה את המורדים ביי' ית' מלשון על ירושלם נטה ידו ²¹ שפי'
 משליך בכף הקלע את נפש אויביו ²². כף הם כפות של מאוני צדק אשר
 10 נצח והוד ²³ מהם ולכן כ"ף כ"ף. למ"ד מלשון המלמד לאדם דעת ²⁴
 והוא צדיק יסוד עולם המודיע לעט' דעת תפא' וכ"ע ²⁵. מ"ם פתוחה
 וצריך אתה לדעת כי האלף היא צורת מם הפוכה ומם ²⁶ סתומה היא
 העט' כי היא שומרת עצמה לבל יכנס לה זר ולא תקרא בלשון יחידים ²⁷
 להודיע על סוד א-ני שהוא נבדל מ-י. וכן נון ²⁸, אלא שנון הוא דג
 15 עליון ר"ל ליותן נחש בריח על סוד הדרך נחש עקלתון ²⁹ נחש עלי צור ³⁰.
 זה הב"ה ונון הוא נחש הים האחרון ונון ראשון מן הים הקדמוני ³¹. ליותן
 נברא ³² הוא ובת זוגו אלא שמלח אחד מהם לעתיד לבא לצדיקים ³³.
 ולפי' ויעש משה נחש נחשת והיה כל הנשוח מן הנחשי' השרופים ³⁴
 והביט אל נחש הנחושת ³⁵ וחי ³⁶ כי נחשת מלשון נחשתך שפי' תחתך ³⁷.
 20 וסוד ³⁸ סמ"ך שהוא סומך ועוזר ³⁹ ויסוד עולם. עי"ן כי כל הצבעים נראים
 באספקלריא שאינה מאירה. פ"ה הוא אל פה אדבר בו ⁴⁰ ר"ל מתפ'

- 16 נשען. ב.
- 17 בראשית, לה, 5.
- 18 טאת פי'. ב.
- 19 ישעיה, יד, 23.
- 20 שמות, לד, 7.
- 21 איכה, ב, 8.
- 22 ע"פ שמ"א, כה, 29.
- 23 והתסד. ב.
- 24 תהלים, צד, 10.
- 25 וכתר עליון. ב.
- 26 שם. ב.
- 27 יחידה. ב.
- 28 נון. ב.
- 29 ישעיה, כז, 1. נחש עקלתון — ליתא. ב.
- 30 משלי, ל, 19.
- 31 ים אחרון וקדמוני — ע"פ יואל, ב, 20.
- 32 כ' ליותן נבראו. ב.
- 33 ע"פ ב"ב, עד, ע"ב.
- 34 השרפים. ב.
- 35 עט' נחושת. ב.
- 36 במדבר, כא, 9.
- 37 לא מצאתי.
- 38 ויסוד. ב.
- 39 סמך ועזר. ב.
- 40 במדבר, יב, 8.

לעט⁴¹ במראה ולא בחידות. צדי צדי יש מקומו' שקורין שתי אותיות צ"ץ צדיק⁴² וצדיק והנה הוא מבואר כי כנושא⁴³ על גבו כל העולם בניקוד⁴⁴ שעל גבו והוא בלי ספק יסוד עולם ובתחתיתו משפיעו לעולם שותחתיו. וז' מקבלת המשא על לבה ומשפעת אותו אלינו בטובו הגדול ואם הוא לשון צדי הנה הוא סוד צדי צד⁴⁵ כי תפארת לעט' גב לגב שנא' ויקח אחת מצלעותיה⁴⁶. קוף זכה אדם ואם לא⁴⁷ דמיון אדם היא הנקראת קוף עיין בפרקא⁴⁸ בבא⁴⁹ קמא ובבראשית רבה סוד השלח⁵⁰. רי"ש רומז אל ר"ל אל הירושה ואל הנחלה כי היא ירושת נחלה כי אין ליסוד בן אלא זאת הבת ולפי' כל בת ירושת נחלה⁵¹. שי"ן מלשון כעדר הרחלים⁵² כי היא שומרת בנין⁵³ התומה לצופה⁵⁴. ת"ו מלשון והתיות תיו על מצחות האנשי⁵⁵ כי בה צויירו⁵⁶ כל העליונים בשכמל"ו".

נוסח א' של ר' דוד, כ"י ששון 290 עמ' 192—193
 "אלפבית של ר' עקיבא⁵⁷. אל"ף רומז לכ"ע שהאלף מלשון פלא⁵⁸ והם

- 41 מתפארת לעטרה. ב.
- 42 צדק. ב.
- 43 כי צ נושא. ב.
- 44 בנקודה. ב.
- 45 צץ צא צא. ב.
- 46 בראשית, ב, 21.
- 47 לאו. ב.
- 48 בפרק'. ב.
- 49 דבבא. ב.
- 50 רמז לגלגול אדם בקוף. המונח סוד השלח רווח מאד אצל ר' יוסף ומשמעותו היא ירידת הצורות או הנשמות מתחום האלהות וגלגולן עד הדומם. והשווה לנוסח ב' וג' של ר' דוד באות זו.
- 51 ע"פ תוספתא, כתובות, ו, ג והשווה לנוסח א' במקום.
- 52 שה"ש, ו, 6.
- 53 כשן. ב.
- 54 אל הצופה. ב.
- 55 יחזקאל, ט, 4. בכ"י ב ליתא "אנשי".
- 56 יציירו. ב.
- 57 קשה לדעת מדוע מכנה ר' דוד את פירושו בשם זה. יתכן שהוא רואה בו ביאור לאותיות דר' עקיבא. כדאי לזכור כי ר' דוד כתב פירושים למעשה בראשית ומעשה מרכבה ופירוש לשיעור קומה שכנראה אבד, ואותיות דר' עקיבא קרוב ברחו לחיבורים אלה.
- 58 "אלף" ר'פלא" במשמעות כתר ראה פי' ס' יצירה של ר' יוסף בן שלום אשכנזי דף טו, ע"ג ובס' מראות הצובאות עמ' יח. "פלא" כסמל לכתר מופיע בחיבורים שהמערב הסמבוליטי שלהם דומה לזו של ר' דוד כגון פי' מערכת האלהות של ר' ראובן צרפתי (מזהד' מנטובה) דף ג, ע"ב ובפירוש לעשר ספירות כ"י ואטיקן 224 דף 122א וראה גם בס' תקוני זהר ע' דף קלה ע"א. סביר להניח כי תיאור ר' דוד לאות א' השפיע על רמ"ק בס' פרדס רימונים שער כו, פרק ד': "ונראה כי בכתר אלף מלשון פלא המורה על תכלית ההעלם". על השפעת נוסח ג' — או נוסח דומה לו — על רמ"ק ראה

אותיות אלף תרגומו ארי יתכסי⁵⁹. בי"ת רומז לחכמה שהיא המלך
העליון בשביל זה הב' כצורה זה ב סגורה (מצד)⁶⁰ זה ופתוחה-⁶¹ מצד
זה. הצד הסגור נעלם מלהשיג והצד הפתוח הוא יש בו מעט ישות⁶².
ובשביל זה הצד הוא משפיע לעולמות שלמטה הימנה. גימ"ל רומזת
בחסד שהיא גומלת חסדים⁶³ עם אותם שנדונו בתמורות⁶⁴ ומטהרת אותם
הוא המקוה הטהור כמו שג' מקוה ישראל יי⁶⁵ ועוד כתיב וזרקתי
עליהם מים טהורים⁶⁶. דל"ת שהיא עומדת בדלת המלך⁶⁷. ד"א מלשון
דלות שהיא עניה ומדולדלת מכל העולמות שאין לה מעצמה דבר⁶⁸.
ה"א לך. וא"ו ר"ל שעולם (עמ' 193) העליון⁶⁹ אומ' לעולם התחתון
השלך ו' קצוות להשפיע עליך⁷⁰. הא' מלשון תקת בלשון תלמוד. זי"ן כלי
זיין שהיא המלכות⁷¹ שהיא כלי מלחמה המלך העליון הקדוש. חי"ת
מלשון אלהים⁷² ר"ל פחד למדת הגבורה⁷³. טי"ת מלשון וטאטאיה⁷⁴
שהוא לשון כליה והכרתה ר"ל לגבורה שהיא מכרית ומכלה לרשעים⁷⁵
ואינה נושאת פנים לשום בריה. יו"ד ר"ל לחכמה⁷⁶. כ"ף כף ר"ל לנצח

בהקדמה לנוסח ג'. וראה א. גוטליב, הקבלה בכתבי רבנו בחיי בן אשר (ירושלים,
תש"ל) עמ' 137.

59 ראה בתרגום לדברים, יו' 8 ונוסח ג' אות א'.

60 השלמתי תיבה זו על פי העניין.

61 כפי' אלפא ביתא שבס' המלכות ב, ע"ד נאמר: "הב' פתוח מזה הצד וסתום מצד
אחור וצד הסתום שהוא רומז שהוא נעלם ונסתר מצד שהוא מקבל מעי' הע' ... וצד
האחר פתוח רומז הצד של כ"ע שהוא כנגדינו". אמנם, בס' המלכות מרמזת האות
בית לכתר ואילו בנוסח א' לחכמה, אך יש דמיון בין ההסברים וראה הערה 62.

62 בס' המלכות, שם, נאמר על האות בית "וצד האחר פתוח ... רומז ... שיש שם קצת
הרהור והשגה ... וכנגד צד החכמה הוא נקרא אין ויש". "ישות" רומזת לחכמה.

63 ראה שבת, קד, ע"א.

64 מונח זה אופייני לשיטתו של ר' דוד. הכוונה לספירת החסד המטהרת את הנידונים
לגילגול בתוך כחות הרע.

65 ירמיהו, י' 13.

66 יחזקאל, לו, 25.

67 בס' המלכות, ג, ע"א נאמר "כי מלשון דלת שהוא דלת לעי' העי'". והשווה לדברי
ר' יוסף על אות זו ונוסח ב' וג'.

68 בס' המלכות, שם, נאמר "דלת מלשון דלת וענקנה שאין לה אור מעצמה כלל".

69 המונח "עולם העליון" משמעו כתר כפי שהקבלה לס' המלכות (ראה הערה 70) תוכיח.
גם בס' מראות הצובאות עמ' רעה ועמ' רפא יש למונח זה המשמעות "כתר" והשווה
גם לזהר א', פ, ע"א (סתר תורה) על "עלמא עלאה".

70 בס' המלכות ג, ע"ב—ע"ג נאמר "וא"ו: אומר כ"ע לעטרה: הא לך ו' קצוות שהם
משפיעים לך משוב שאני מקבל מעי' העי' " והשווה גם לנוסח ב' וג'.

71 כך גם בפירושו של ר' יוסף ובנוסח ב'.

72 בראשית, לה, 5.

73 כך בכל הנוסחים.

74 ישעיה, יד, 23.

75 כך בכל הנוסחים.

76 כך בכל הנוסחים.

- והוד שהן כפות ⁷⁷ לכן נאמ' נשא לבנו אל כפים ⁷⁸. למ"ד שנ' המלמד ידו למלחמה ⁷⁹. ר"ל גבורה ⁸⁰ שהיא מלמדת ענין מלחמה. לעט' בדין להלחם עם אריבי יי. מ"ם פתוחה לזכר שהוא פתוח שאינו צריך שמירה אבל הנקבה היא צריכה שמירה שלא יכנס לה זר ⁸¹ בשביל זה המ"ם השני סתום ⁸². נו"ן גון מלשון גוני שהם דגים ר"ל לדג העליון שהוא לויתן ⁸³ כמו שנ' לויתן נחש בריח ⁸⁴. סמ"ך מלשון סמך שסומך לנופלים מן התמורות היא מדת החסד ⁸⁵. עי"ן היא מלכות שכל המראות נראים ⁸⁶. פ"ה זה ת"ת ע"ט ⁸⁷ זהו שאמר פה אל פה ת"ת עט' אדבר בו ⁸⁸. צד"י ת"ת — ק עט' מלשון צד שצד לצד נבראו ⁸⁹ ואח"כ נחלקו דו פרצופין ⁹⁰. קו"ף זה אדם ואר' (!) ⁹¹ לאו קוף ⁹². רי"ש היא עט' מלשון רש ועושר ⁹³ שהיא עניה ⁹⁴ זהו סוד הבת יורשת עשור נכסים ⁹⁵. שי"ן
- 77 נראה כי ר' יוסף ור' דוד מפרשים כ"ף דגושה — נצח, כף רפויה — הוד וראה גם באות פ"ה.
- 78 איכה, ג, 21.
- 79 תהלים, יח, 25 וראה גם בס' מראות הצובאות עמ' יח.
- 80 כך בגנוסח ב ובס' המלכות.
- 81 כך אצל ר' יוסף וראה לקמן באות שי"ן ובס' מראות הצובאות עמ' יח.
- 82 כך בפירושו של ר' יוסף, בס' המלכות ג, ע"א נוקט ר' דוד במינוח זתרי בכותבו "מ"ם רומן לתפארת, שהוא עולם הזכר, לכך אין זכר כמו נקבה". המתנה "עולם הזכר" שהוא תרגום של "עלמא דזכרא" אינו מופיע בגנוסחים האחרים, ויש בו משום עדות כי הגנוסח שבס' המלכות מאוחר יותר. הסימבוליקה של תפארת ומלכות לשתי הממ"ם אינה מקובלת בקבלה הקדומה (השווה ס' הבהיר סימנים פד—פור) וגם לא בס' הזהר (השווה ג, סו, ע"ד). הויהי מ"ם סתומה — מלכות קיבל משמעות משיחית מאוחר יותר כאשר בעל ס' השם כותב על ספירת מלכות "מ"ם סתומה כי גסתם הקץ ואין לברכה משרה (ישע' ט, 9)". (ס' היכל ה', ונציה, שנ"א, דף לב, ע"א). על ההתפתחות המאוחרת של הפרשנות למ"ם סתומה — שכינה ראה י. ליבס "ספר צדיק יסוד עולם — מיתוס שבתאי" דעת, א' (תשל"ח) עמ' 103—104 והערותיו שם ובמיוחד הערה 165. בס' מראות הצובאות עמ' ו' מזהה ר' דוד את מ"ם סתומה עם מלכות, כמו בפירושו לאלפא ביתא.
- 83 בס' המלכות ג, ע"ד—ד, ע"א "גון רומן ליסוד שנקרא לויתן שהוא סוד לויתן ובת זוגו" והשווה לדברי ר' יוסף במקום ולגנוסח ב' וג'.
- 84 ישעיה, כז, 1.
- 85 כך דעתו של ר' דוד גם בס' המלכות ד, ע"א "סמך רומן אל החסד כי הוא סומך ומקים הנופלים והגדולים בעולם התמורות".
- 86 שם, ד, ע"א "עין רומן לעטרה בשביל שכל המראות נראות בה". וראה גם גנוסח ב'.
- 87 כך בכל הגנוסחים. וראה הערה 77 ודבריו על "צדי".
- 88 במדבר, יב, 8.
- 89 כך בגנוסח ב' וג'.
- 90 הכוונה לאדם חוזה שהם מסמלים תפארת ומלכות. ראה בראשית רבה מהד' תיאודור אלבק עמ' 55.
- 91 צ"ל ואם.
- 92 ראה לעיל הערה 50.
- 93 משלי, ל, 8.
- 94 כך בכל הגנוסחים.
- 95 ע"פ תוספתא כתובות ו, ג.

מלשון שיניך כעדר הרחלים⁹⁶ הם שינים שהם לחומה שיושבים ביניהם שומרים העיר⁹⁷. ג"כ המלכות נקראת ישראל והיא שומרת עצמה מרמשי לילה. לכן נאמ' הנה לא ינום ולא ישן שומר ישראל⁹⁸. תי"ו מלשון התותית תו⁹⁹. מלשון רושם ר"ל שכל רשימות העליונים נרשמים בה ונראים¹⁰⁰.

נוסח ב 101

כ"י ירושלים 2922 8° דף 38

פ" האותיות בקיצור כפי מה שמצאתי בספר אחד¹⁰². אלף רומז' לכתר עליון שנקרא אלף מלשון ואאלפך חכמה¹⁰³ בית רומז' לחכמה שהוא בית העולם העליון¹⁰⁴ והוא בית קיבול לכתר עליון. גימל רומז' לחסד שהוא מלשון גמילות חסדים¹⁰⁵ בשביל¹⁰⁶ שהוא עושה גמילות חסד לכל הנבראים ומלמד עליהם זכות להטותם כלפי חסד. פ" לאחר שיפטר¹⁰⁷ הרשע מזה העולם יקבל^{107*} עונשו בתמורת החסד¹⁰⁸ שהוא גיהנם¹⁰⁹ לאחר שישלמו לו י"ב חדש יצורף ויתלבן ככסף צרוף ומיד יחזור לספירת החסד שהוא גן עדן ומקבלתו ומטרתו במים טהורים חזו סוד אדם כי

96 שה"ש ו, 6 פסוק זה מופיע בכל הגוסחים.

97 השווה במיוחד לדברי ס' המלכות ד, ע"ב.

98 תהלים, קכא, 4.

99 יחזקאל, ט, 4.

100 כך בכל הגוסחים.

101 נוסח ב' הגיע אלינו בארבעה כתבי-יד א) כ"י ירושלים 2922 8° דף 38 שגדפס כאן.

ב) כ"י פריס בהמ"ל 108 דף 63א=א. ג) כ"י אוכספורד 1943 דף 63א=ב3=ב. ד) כ"י

מוסקבה 134 דף 76א=ב76=ג.

102 כ"י ב פותח במלים "ועתה אכתוב לך פ" האותיות הצורה הנורא(!)". כ"י ג פותח כמו כ"י ירושלים.

103 איוב, לג, 33. והשווה לפי' אלפי ביתא של ר' יוסף.

104 ראה הערה 69 לעיל.

105 שבת קד, ע"א. והשווה לדברי ר' דוד בס' אור זרוע, כ"י בריטיש מוזאום 771 דף ב,

ע"א: "גמילות חסידים רומז לעולם החסד שהוא עושה גמילות חסדים לכל היצורי'

כמו שרמתי לך בגפשות הנדחות שהוא מעלם ומטהרם במים טהורים ופושטם בגדים

המזוהמים והמלוכלכים והמטונפים ומלבישים מלבושי מלכות הה"ד הסירי הבגדים

הצואים מעליו. ראה העברתי מעליך עוניך והלבש אותם מחלצות ואח"כ מקריבן לפני

בואן עד שהן מתקרבין לפני המזבח העליון. וזהו ששנינו מיכאל כהן גדול בשמים

והוא מקריב נשמות של צדיקי' והבן זה". וראה הערה 111 למטה ובס' אור זרוע

הנזכר דף עז, ע"א, הערה 115 בחלק א' של המאמר ופי' אלפא ביתא נוסח א' אות ג.

106 מפני א. ב.

107 שיפטר. ב.

107* יקבל עונשו — פי' פחד. ג.

108 חסד. ב.

109 בתרגומו לזהר כ"י ואטיקן 62 דף 45א כתב ר' דוד מעל המלה גהינם את המלה

"גבורה".

10 יקריב מכם קרבן¹¹⁰. מכם ממש וזהו מיכאל כהן גדול¹¹¹ ולכן נקרא גימל שהוא¹¹² גומל טוב לחייבים. דלת רומז' למלכות בשביל' שהיא דלה וענייה¹¹³ שאין לה אור מעצמה¹¹⁴ והיא צריכה לאחרים ועוד דבר אחר נקר' דלת שהיא פתח¹¹⁵ ובית¹¹⁶ שער¹¹⁷ לעולם¹¹⁸ * העליון. ה"א וי"ו אומר¹¹⁹ כתר עליון למלכות הא לך ו' קצוות¹¹⁹ * שהם גדולה גבורה תפארת נצח הוד יסוד שהם משפיעים כך השפעה העליון¹¹⁹ * 15 לבלתי יחסר לך דבר. זין רומז' למלכות¹²⁰ שנקראת כלי זין בשביל שכל כלי מלחמות המלך העליון אחוזים ושמורים בתוכה¹²¹ כדי להלחם עם אויביה. ח"ת ר"ל גבורה מלשון חתת אלהים¹²² שהוא לשון יראה. טית גם הוא¹²³ ר"ל גבורה מלשון וטאטאטיה במטאטי השמד¹²⁴ בשביל שהוא מכרית ומכלה הכל בדין ומשפט ואינו נושא פנים לשום בריה. 20 יו"ד רומז' ¹²⁵ לחכמה כ"ף רומז' לנצח והוד שהם כפות מאזני צדק כמו שג' נשא לבבינו אל כפים אל אל בשמים¹²⁶. למד רומז' למלכות מלשון ידיי לקרב¹²⁷. מ"ם פתוחה רומז' לזכר שהוא תפארת ובשביל זה הזכר אינו צריך שמירה. אבל המ"ם סתומה שהיא מלכות צריכה שמירה שלא יכנס לה זר מהתמורות¹²⁸. נו"ן כפופה רומז' לבינה שיש בה חמשים

- 110 ויקרא א, 2. על הקשר בין פסוק זה ובין המאמר במנחות ראה בס' מצודת דוד של הרדב"ן (זאלקווא, תרכ"ב) דף נא, ע"ב ונב, ע"א.
- 111 ראה מנחות קל, ע"א, חגיגה יב, ע"א והשווה לס' מראות הצובאות עמ' רעה: "כי הוא כהן גדול בשמים והוא המקריב הקרבנות שהם הנשמות של הצדיקים ומטהר אותם לפני המלך העליון ית' וית' ". וראה הערה 105.
- 112 מלשון. א. לשון. ב.
- 113 השווה נוסח א והדברים שבס' המלכות על אות זו.
- 114 השווה ס' מראות הצובאות עמ' רמו.
- 115 דבר אחר נקר' — שהיא לשון. א. ב.
- 116 שהיא פתח — ופתח. א. ב.
- 117 הבית. ב.
- 118 לכינוי המלכות כ"בית שער" ראה בס' מראות הצובאות עמ' רלח.
- 118 * עולם. ג.
- 119 השווה לעיל הערה 70 ובס' המלכות ג, ע"ב—ע"ג.
- 119 * ליתא. ג.
- 119 * העליון שבי. ג.
- 120 ראה לעיל הערה 71.
- 121 בתוכו. א. ב.
- 122 בראשית, לה, 5.
- 123 גם הוא — ליתא א. ב.
- 124 ישעיה, יד, 23.
- 125 ליתא. ב.
- 126 איכה, ג, 21 וכך גם בנוסחים האחרים.
- 127 תהלים, קמד, 1.
- 128 ראה הערה 82 לעיל.

- 25 שערי בינה¹²⁹. גר"ן פשוטה רומז' ליסוד¹³⁰ מלשון וכנוני ימא יסגון¹³¹ שהוא הדג העליון והוא לויתן. סמ"ך רומז' לחסד שהיא סומכת עליונים ותחתונים¹³² עי"ן רומזת למלכות ר"ל שכל העיניים^{132*} ומראות העליונים נראים בה¹³³. פ"ה רומז' לתפארת ומלכות וזהו סוד פה אל פה אדבר בו¹³⁴ צדי תפארת ומלכות מלשון צד לצד נבראו¹³⁵. קוף זכה אדם לא זכה קוף בסוד הגלגול¹³⁶. רי"ש רומז' למלכות מלשון רש ועושר¹³⁷ 30 שי"ן מלשון שינין כעדר הרחלים¹³⁸ ר"ל השיניים של החומה ששומרי יושבין שם לשמור העיר. ככה מלכות נקראת שין שומרת שער המלך שלא יכנס¹³⁹ בו זר¹⁴⁰. תי"ו רומז למלכות מלשון והתיות תיו¹⁴¹ שהוא לשון רושם¹⁴² ר"ל שכל הרשומות של עליונים נראים בו. עכ"מ".

נוסח ג'

נוסח זה הגיע אלינו בכתב יד אחד, כ"י ואטיקן 62 דף 90א, והוא מופיע מיד אחרי תרגומו של ר' דוד לס' הזהר על בראשית. עובדה זו מחזקת את השערת כי ר' דוד הוא המחבר וגם ההנחה שהנחתי בהערה 4 לעיל, שחיבור זה, יחד עם שני הפירושים האחרים, שייך לחיבורים הראשונים של ר' דוד, וזאת כיון שהתרגום לזהר נעשה לפני ס' מראות הצובאות, שמשמש בו רבות. בנוסף לכ"י ואטיקן 62, אעזר בהעתקות שהעתיקו ר' אברהם ארדוטיאל בס' אבני זכרון כ"י לונדון גאסטר 956 דף 111א ור' משה קורדובירו בספרו פרדס רימונים; בשער כז, שער האותיות, מעתיק רמ"ק "בשם יש מי שפרש" את רוב רובו של החיבור בפרקים השונים של השער. סביר להניח כי נוסח זה היה גם לפני ר' משה בן מימון אלבו שהשתמש בו פעמים אחדות בפירושו לאותיות שבכ"י מונטיפיורי 355. נוסח ג' שונה מהנוסחים האחרים בפרט אחד בולט: שמות האותיות כתובים בעזרת אלפא ביתא של אי"ק בכ"ר; כך למשל האות "אלף" רמוזה בעזרת האותיות "אג"ף" כאשר האות ג' התליפה את האות ל'; בהערות אפענת את משמעות הצירופים המופיעים בפירוש. ב'נוסח זה חסר הפירוש לאות "וין" ונראה שהוא השתמר

129 ראה בס' מראות הצובאות עמ' נד.

130 כך בס' המלכות ג, ע"ד-ד, ע"א ונוסח א.

131 בתרגום לבראשית, ט, 2 ובמדבר, יא, 22 שם הגירסא היא "כנוני ימא".

132 כך באותיות דר' עקיבא נוסח א' (בתי מדרשות, ב, עמ' שפג) וראה נוסח ג' במקום זה.

132* העיניים. ג.

133 כך בנוסח א' ובס' המלכות.

134 במדבר, יב, 8 כך גם בנוסחים האחרים של ר' דוד.

135 ראה הערה 90 לעיל.

136 ראה הערה 50 לעיל. בכ"י הגירסא היא תגלגל.

137 משלי, ל, 8.

138 שה"ש, ו, 6.

139 יכניס. ב.

140 כך בנוסח א ובס' המלכות.

141 יחזקאל, ט, 4.

142 רשימות. ב.

בפרדס רימונים שער כז פרק י' "ויש מי שפי' ז' רומות למדת הגבורה שלוקח כלי זיין להלחם ברשעים".

כ"י ואטיקן 62 דף 90א

סוד אג'ח'א בא'ד'א ¹⁴³

- 1 רומז לכ"ע שנקרא אג'ח' ¹⁴⁴ ותמצא בו פלא להפך הוא לשון כי יפלא תרגומו ארי יתבסי ¹⁴⁵ פי' שכ"ע הוא נסתר ונעלם ¹⁴⁶ מעין כל לכן נקרא אג'ח' ¹⁴⁴.
- 2 היא בא'ת ¹⁴⁷ ה'ע'לם ¹⁴⁸ ונקרא ב'ית היא חכמה הקדומה:
- 3 גאדג ¹⁴⁹ רומז לחסד בשביל שגומל טוב לחיים ¹⁵⁰ ומטהרם
- 4 דג'ד ¹⁵¹ רומז לעט' שעומדת בדלת של המלך ענייה ¹⁵².
- 5 5א' ¹⁵³ 6א' ¹⁵⁴ רומז כ"ע לעת' הא דל וא"ו קצות שהם גתנה"י להשפיע לך ¹⁵⁵
- 7 ח'א'ן ¹⁵⁶ 8א'ת' ¹⁵⁷ רומז לגבורה מלשו' חתת אלהים ¹⁵⁸ שהיא פחד
- 9 9א'ת ¹⁵⁹ היא גבורה מלשון וטאטאיתיה במטאטי השמד ¹⁶⁰ שהוא לש' כלייה שהיא מכלה הכל בדין.
- 10 10א'ד' ¹⁶¹ רומז לחכמה שנקרא די'ו שהיא גולם בלי צורה ¹⁶².

143 בא"ב של א"ק בכ"ר "אלפא ביתא".

144 "אלף".

145 ראה הערה 59 לעיל.

146 ראה פרדס רימונים, שער כז, פרק ד'.

147 "בית".

148 ראה הערה 69 לעיל.

149 "גימל".

150 בפ"ר כז, ו' "ויש מי שפי' גימל רומז לחסד בשביל שגומל טוב לחיבים ומטהרם". הנוסח בפ"ר מתוקן יותר.

151 "דלת".

152 ראה בנוסח של ר' יוסף ובנוסח א.

153 הסימן הראשון הוא סיפרה 5 דהיינו ה.

154 הסימן הראשון הוא סיפרה 6 דהיינו ו'.

155 ראה הערה 119*.

156 כנראה שתיבה זו מיותרת.

157 הסימן הראשון הוא הסיפרה 8 דהיינו ח והתיבה כולה "חית".

158 בראשית, לה, 5.

159 הסימן הראשון הוא הסיפרה 9 דהיינו ט' והתיבה כולה "טית".

160 ישעיה, יד, 23.

161 "יד".

162 על תפיסת החכמה כגולם או כהיולי בחוגו של ר' דוד ראה פי' ס' יצירה של ר' יוסף אשכנזי ב, ע"ב "גלם חכמה היוד כי הוא כעין גולם מבלי צורה אך היא מוכן לקבל כל הצורות". קטע זה הועתק גם בכ"י ששון 290 עמ' 196 המביל, כפי שהעירונו בחלק א', חומר השייך לר' דוד. וראה גם בס' מראות הצובאות עמ' נד ובפרדס רימונים כז, יג.

- 20 ב'א"ח כח' 163 רומזים לשני כפות מאזני צדק שהם נצח והוד הה"ד נשא לבבינו אל כפים 164 שהם נצח והוד.
- 30 ג'ד' 165 רומז למלכות שנא' המלמד די למלחמה 166.
- 40 ד'ד' ד'ד' 167 פתוחה לזכר שאינו צריך שמירה וסתומה לנקבה שהיא צריכה שמירה.
- 50 ה'ה' ה'ה' 168 מלשון נוני שהם דגים רומז ליסוד שהוא לויתן נחש ברית. והה' 169 העקום למלכות למטה והה"ה 170 הפשוט ליסוד שהוא מקבל מלמעלה ומשפיע.
- 60 סוכ' 171 רומז לגדולה שהוא סומך עליונים ותחתונים 172.
- 70 ז'א'ן 173 רומז למלכות פי' שכל העינים והמראות נראים בה
- 80 ח'א פח'א 174 פי' תפ' ועט' זהו סוד פה אל פה אדבר בו 175 גומ'
- 90 טד'א טד'א 176 פי' תפ' ועט' צד לצד נבראו עד שהפרידם.
- 100 א'ז'ת' 177 זכה יהיה בצורת אדם בענין הגלגול ואם לאו ירד מצורת אדם לצורת קוף שהיא מין חיה 178.
- 200 ב'א'ג' 179 רומז למלכות שהיא עניה ודלולה בלשון ריש ועושר אל תתן לפנינו 180.
- 300 גאה 181 רומז למלכות מלשון שיניך כעדר הרחלים 182 פי' שהיא שנים לחומה שהשומרי (י) העיר יושבים שם כדי שלא יכנסו האויבים כך היא יושבת בשער המלכות שלא יכנס לה זר.
- 400 ד'או 183 רומז למלכות מל' והתוית תיו על מצחות האנשים 184 גר'. שכל הרשימות והמראות נראים בה. נשלם בשם עולם.
- 163 "כף כף".
- 164 איכה, ג, 21.
- 165 "למד".
- 166 תהלים, יח, 25.
- 167 "מם מם מם".
- 168 "בן גו".
- 169 "גון".
- 170 "גון".
- 171 הפיענוח הוא "סמכ" דהיינו סמך.
- 172 ראה הערה 132. בס' אבני זכרון נאמר "סומך עליונים ותחתונים בחסדו", וכך הגרסא גם אצל ר' משה בן מימון אלבו כ"י מונטיפיורי 355 דף 53ב.
- 173 "עין"; ר' משה אלבו מעתיק פי' זה בכ"י מונטיפיורי דף 54א.
- 174 הפיענוח הוא "פי פפי" (!).
- 175 במדבר, יב, 8.
- 176 "צדי צדי".
- 177 "קוף".
- 178 ראה הערה 50 לעיל.
- 179 "ריש".
- 180 משלי, ל, 8 הפסוק גורס "לי" במקום "לפנינו".
- 181 "שין".
- 182 שה"ש, ו, 6.
- 183 "תיו". 184 יחזקאל, ט, 4.

צפורה ברוכסון

ספריה מקצועית באיטליה בשלהי הריניסאנס: ספרית יצחק סלם

בחינת עולמם הרוחני של בני הדורות הקודמים היא אחת המשימות הקשות העומדות בפני ההיסטוריון וחוקר התרבות. עולמו הרוחני של האדם מורכב מתכני תרבות המועברים בע"פ וכרוכים במגע ישיר בין בני אדם; כגון: יחסים חברתיים, השפעת הסביבה, החנוך, המנהג, המסורת והאמונה הדתית, ותכני תרבות המועברים באמצעים טכניים, שהבולטים שבהם הם הכתב והספר.

אחת הדרכים לבחינת עולמה הרוחני של כל חברה, היא בדיקת מקורות התרבות שלה שבכתב: ספרות התוק וההלכה, ספרות יפה, שירה וספרות מדע ועיון. בתחומי תולדות ישראל יש לנו, בדרך כלל, מידע אודות פעילותם הספרותית של אישים בודדים: רבנים, מחברים, משוררים ומלקטים למיניהם, אך כמעט שלא ידוע מה היתה דרך קליטתן של יצירותיהם בקרב קהל התלמידים, בעלי הבתים, הסוחרים ובעלי המלאכה. מקור אינפורמציה חשוב לצורך זה הן רשימות הספרים המתפרסמות מתוך כ"י, שערי ספרים, צוואות ותעודות אחרות¹, אך רק ריכוז רשימות רבות ככל האפשר יוכל ליצור תמונה כוללת, תוך הסתיעות במחקרים ביבליוגרפיים-סטטיסטיים מסוגים שונים ובשיטות מחקר מדיסציפלינריות שונות. למרות הבעיות המתודולוגיות השונות שלא כאן המקום לפרטן הושגה בדרך זו התקדמות ניכרת בחקר עולמם הרוחני של קדמונינו². מקור נדיר בחשיבותו ובהיקפו, היכול לסייע בגילוי טפח מעולמה הרוחני של קהילה יהודית שלימה, ואולי אף יותר מזה, הן רשימות הספרים שהגישו יהודי מנטובה לצנזורה

* מאמר זה נכתב במהלך עבודת דוקטורט העוסקת בתרבות הקריאה של יהודי צפון איטליה במאה הט"ז, העבודה נערכת באוניברסיטת בר-אילן בהדרכת פרופ' א. טואף וד"ר י. תא שמע. תודתי נתונה למורי על הערותיהם והארותיהם ולקרן הזכרון לתרבות יהודית על סיועה בהכנת המחקר.

1 רשימה ביבליוגרפית של רשימות ספרים מאיטליה ראה: ר. בונפיל, 'רשימת ספרים מאיטליה, סוף המאה הי"ד' ספר זכרון לשלמה אומברטו נבון, 'ירושלים תשל"ח עמ' 48 הערה 3.

2 L. Trénard, 'L'Histoire des Mentalités Collectives; Siquieres על מחקרים מסוג זה ראה: Les Livres — Billan et Perspective', Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine, XV (1968), pp. 691-703; R. Birn, '“Livres et Société” After Ten Years — Formation of a Discipline', Studies on Voltaire and the Eighteenth Century, CLI (1976), pp. 287-312; J. Feather, 'Cross Channel Currents — Historical Bibliography and l'Histoire du Livre', The Library, Series VI, vol. II, no. 1 (1980), pp. 1-15
הבעיות המתודולוגיות נדונו בהרחבה בדיסרטציה הנ"ל שם גם עסקתי בבעיות הספציפיות הקשורות בניית ספריה פרטית.

בשנים 1595, 1605, במסגרת מבצעי הזיקוק של הכנסיה הנוצרית. הרשימות זכו כבר למספר מחקרים, בעיקר ביבליוגרפיים, אך טמונות בהן עדיין ידיעות רבות על תחומי הסוציולוגיה של הקריאה, הפצת הספר העברי ועושר של מידע ביבליוגרפי חדש.³ להלן רשימה אחת מתוך רשימות מנטובה — 1595, רשימת ספרי יצחק סלם.⁴ יש בה להאיר את עולמו הרוחני של איש ריניסאנס טפוזי אף כי לא מן הבולטים והידועים. ענין מיוחד יש בפרסום רשימה זו משום שהיא משקפת לא רק ספריה דתית-עיונית אלא בעיקר ספריה שימושית-מקצועית.

יצחק סלם היה בן למשפחה ידועה במנטובה ובויניציאה ממוצא פרובנסלי.⁵ מבני המשפחה ידועים לנו כמה בנקאים, סוחרים, משוררים ופטרונים אומנות.⁶ הדיעות הבינו-גרפיות אודותיו מעטות וקשורות בעיקר לעיסוקיו. יצחק סלם היה קשור לעולם הספר, במנטובה ובויניציאה, בעיקר כמגיה, אך גם היה שותף להדפסתם של מספר ספרים. בשנות הששים של המאה שהה במנטובה, שם תיגרם לאיטלקית את מסכת אבות, אשר הובאה כנראה על ידו לדפוס באותן שנים. הספר הודפס שוב בשנת שמ"ח, והפך לפופולארי ביותר בין תושבי הקהילה, משום ששימש ספר לימוד וספר עיון ומוסר גם יחד, לסתם "עמך".⁷ בשנים שכ"ג ו-שכ"ו עבד יצחק כמגיה בבית הדפוס של

- 3 צילומי הרשימות נמצאים בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים, רשימות 1595; סרטים מס' 207, 206, 205 HM: רשימות 1605 סרטים מס' 214, 213, 212 HM: המחקר הראשון שהצביע על חשיבות הרשימות הוא מאמרו של ש. סימונסון, 'ספרים וספריות של יהודי מנטובה, 1595', קרית ספר, לו (תשכ"ב), עמ' 103–122 עמ' 416 (להלן: סימונסון, ספריות) וספרו: תולדות היהודים בדוכסות מנטובה, ב, ירושלים תשכ"ה, עמ' 495–498 בפרק הדן בזיקוק עמ' 500–507, (להלן: סימונסון, מנטובה). מחקרים נוספים: ח. שמרוק, 'ראשיתה של הפרווה הסיפורית בידיש ומרכזה באיטליה', ספר זכרון לאריה ליאונה קארפי, ירושלים תשכ"א, עמ' 119–140. ח. שמרוק, 'רשימה ביבליוגרפית של דפוס פולין בידיש עד גזירות ת"ת–ת"ט', קרית ספר, נב (תשל"ז), עמ' 383–417. י. מיזליש, 'נוספות לדפוס העברי בקושטא ובריווא די טרנטור', עלי ספר, א (תשל"ה), עמ' 95–100. א. רומר-סגל, 'ספרות יידיש וקהל קוראיה במאה הט"ז – יצירות לידיש ברשימות הזיקוק ממנטובה 1595', קרית ספר, נג (תשל"ח), עמ' 779–790. כמך כן נעשה שימוש ברשימות לצורך זיהוי פריטים ביבליוגרפיים בחדרים במסגרת מספר מחקרים.
- 4 הרשימה נמצאת בסרט מס' 206 עמ' 112 רשימה מס' 258 לפי מספור שלי (סרטוני הרשימות בתוך הסרטים הוברו אחד לשני בסדר שונה מהסדר המובא ע"י סימונסון במאמרו, לכן המספרים הניתנים על ידי שונים). תדתי נתונה לארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים על רשותו לפרסם את הרשימה.
- 5 עליו ועל ספריתו ראה: סימונסון, מנטובה, עמ' 467, 474, 481, 499, 503, 520, 530. על מוצא המשפחה וטעויות שחלו בענין זה ראה: שם. עמ' 503. ראה גם: א. גייגר, אוצר נחמד, ב (תר"ז), עמ' 97. M. Mortara, Catalogo dei manoscritti ebraici della biblioteca comunita Israeliana di Mantova, Livorno 1878, p. 35; H. Gross, Gallia Judaica, ed. S. Schwarzfuchs, Amsterdam 1969 p. 431 (להלן: גרוס-שוורצפוקס).
- 6 על בני המשפחה ראה: מ. מורטרה, מוכרת חכמי איטליה, פדובה 1886 עמ' 64. סימונסון, מנטובה, במפתח בערכם. ס. רות, היהודים בתרבות הריניסאנס באיטליה, ירושלים תשכ"ב. במפתח בערכם (להלן: רות, ריניסאנס). C. Roth, History of the Jews in Venice, N.Y. 1975.
- 7 על הדפסת מסכת אבות ראה: י. יודלוב, 'לתולדות הדפוס העברי במנטובה במאה השש עשרה', קרית ספר, מט (תשל"ד), עמ' 636–638. יש מקום להשערה שיצחק סלם עצמו הדפיס את הספר ע"פ האמור בקולופון של המהדורה הראשונה שנדפסה בערך בשנת

פליפוני במנטובה, שם הגיה את הספרים "מהלך שבילי הדעת" (שכ"ג) ו"משנה תורה" (שכ"ו). מן הקולופון של האחרון יש מקום להשערה שהוא היה גם שותף להדפסת הספר, יחד עם המדפיס ר' מאיר ב"ר אפרים⁸. הוא שהה גם בויניציאה, שם עבד כמגיה בבית הדפוס של ז'ואן די-גארא, והגיה את דפוסי התנ"ך (שכ"ח), סידור מנהג אשכנז (שמ"ז), "סדר תחנונים וסליחות" כמנתג איטליה (שמ"ז) והמחזור כמנהג איטליה (שמ"ז). את הגהותיו מאפיינים תוספת של הערות-שוליים, השוואת-מקורות, ציון מנהגים שונים והערות של רבנים בני זמנו⁹.

מהערותיו ב"מחזור איטליאני" (שמ"ז) עולה, כי היה תלמידים של גדולי רבני ויניציאה ומנטובה, ר' מנחם עזריה (הרמ"ע) מפאנו והרמ"ף, הלוא הוא, ככל הנראה, רבי משה פרובינצאלו¹⁰. גם את ר' חנניה פינצי, רב ובנקאי, שהיה גם שותף להדפסת המחזור, מכנה ר' יצחק בשם "מורי", אך אלו היו שנות חייו האחרונות של יצחק סלם, ואילו ר' חנניה פינצי נפטר כשלושים שנה אחריו, ועל-כן יש לשער שהיה לו כתלמיד-חבר¹¹. מאיזכור אחד בספריתו יתברר להלן כי עסק בחוכמת התכונה, וכתב כללים להכנת

ש"כ "תם ונשלם... נדפס פה מנטובה ע"י הצעיר יצחק בכמ"ר יוסף סלם וצ"ל". הנחותי אודות תפוצת הספר מתבססות על ממצאים מעבודתי, כיום הספר נדיר ביותר ומצויים ממנו מספר קטן של עותקים בלבד. ראה: ידלוב, שם, עמ' 636, הערה 5.

8 דברי המגיה של יצחק סלם לספר "משנה תורה" פורסמו בחלקם ע"י י. אבידע 'ספר משנה תורה להרמב"ם כספר לימוד', ארשת, ג (תשכ"א), עמ' 32–35, על טעותו של אבידע בענין זיהוי מצא משפחת סלם ראה לעיל בהערה 5. בקולופון של הספר נדפס "נדפס פה מנטובה בשם השותפים ה"ה הסופר כמ"ר מאיר יצ"ו בכמ"ר אפרים ז"ל מפאדובה וכמ"ר יצחק בכמ"ר יוסף סלם יצ"ו ל"א לק"י".

9 רשימת הספרים שהוגזו ע"י יצחק סלם ראה: M. Steinschneider, Catalogus Librorum, Hebraeorum, Berlin 1852-1860 (Reprint Hildesheim 1965) p. 2912 nu. 8347 (להלן: ק. בודליאנה). ראה גם סימונסון בהערה 5 לעיל; י. כהן, 'ביבליוגרפיה של מחזורים וסידורי תפילה לפי מנהג בני רומא', בתוך: ש. ד. לוצאטו, מבוא למחזור בני רומא, ת-א תשכ"ו, עמ' 116, מס' 11, 13 (להלן: כהן, 'ביבליוגרפיה'). על עבודת המגיה בתקופה זו ראה י. ש. שפיגל, 'גלגולי הגהות שבדפוסי משנה תורה להרמב"ם', תגים, ה- (תשל"ה), עמ' 25–39.

10 על הערת אלו העיר ד. פרענקל, 'גרגרים', עליהם, א (תרצ"ד-תרצ"ה), עמ' 19. לפניו היה מחזור איטליאני חלק א, ויניציאה שס"ו, שהודפס ע"פ מחזור שמ"ז עם הערותיו של יצחק סלם. לפניו היו: מחזור איטליאני חלק א, ויניציאה שמ"ז, ושני חלקים של מחזור שס"ו. מצאתי שינויים בודדים במספר הערות (ככל הנראה נובעים מכריכת קונטרסים ממספר מהדורות יחד בגלל הדמיון הרב בין המהדורות). על הרמ"ע מפאנו ראה: ר. בונפיל, 'ידיעות חדשות לתולדות חייו של ר' מנחם עזריה מפאנו ותקופתו', פרקים בתולדות התורה היהודית בימי הביניים ובעת התחדשה, מקדשים לפרופ' יעקב כץ, ירושלים תש"ם, עמ' צח-קלה. שם גם העיר בונפיל על הערות יצחק סלם ראה עמ' קיג הערה 84. על ר' משה פרובינצאלו ראה: סימונסון, מנטובה, במפתח בערכו ובמיוחד בעמ' 536 ושם בביבליוגרפיה.

11 על ר' חנניה פינצי ראה: סימונסון, מנטובה, במפתח בערכו ובמיוחד בעמ' 533 וראה גם בונפיל, שם, עמ' קיג, הערה 84. אפשר שלאור קשריו של יצחק סלם עם אישים אלה היה לו קשר עם החוג להפצת הקבלה של הרמ"ע מפאנו, כפי שמשער בונפיל שם. אם כי תוכן ספריתו אינו מעיד על אינטרס מיוחד בתחום זה, לפחות בשנות חייו האחרונות, ידע בקבלה ודאי היה לו, לאור קשריו עם הרמ"ע ואיזכור מקורות קבליים בהערותיו. גם גישה לספרי קבלה ודאי היתה לו, משום שחלק מרכזי למדי בספרית בנו היו ספרי קבלה (ראה להלן).

הלוח העברי. יש לשער כי כרבים מאנשי הריניסאנס שלח ידו גם בכתיבת שירים¹². אודות משפחתו אין בידנו פרטים רבים. בן אחד שלו, משולם, היה אף הוא מגיה במנטובה, ועסק בכתיבת שירי-הודמנות; הוא הוא בעל ההסכמה למחזה העברי "צחות בדיחותא דקדושין"¹³. מבדיקת רשימת ספריו שנמסרה לצנזורה במבצע הזיקוק השני,

12 בקובץ השירים והתפילות "אמרי נועם" לר' יוסף ב"ר שלום גאליינו (אמשטרדם – 1628–1630), עמ' לג, מצויה בקשה לראש חודש המתחילה במילים "ביום זה החדש העירה הנורא לעם זרע קדש". ע"פ האקרוסטיכון וזהה י. דוידזון את מחבר הפיוט עם יצחק סלם, ראה אוצר השירה והפיוט, ב, ניו יורק תרפ"ט, אות ב' מס. 481. אפשר שהכוונה ליצחק סלם בעל הספריה, משום שאין בידנו ידיעות על בן נוסף במשפחת סלם בשם זה, לפני שנת 1628. הפיוט נמצא גם בכ"י המחזאי הבריטי מס. 938, דף 141ב (מספרו במכון לתצלומי כ"י 5632), שהוא קובץ של "שירות תשבחות... בק"ק ליאונטינו" משנת 1702. גם שם מזהה המחבר עם יצחק סלם.

13 עליו ראה: סימנסון, מנטובה, במפתח בערכו, במיוחד בעמ' 530, ושם בביבליוגרפיה. רשימת השירים שחברו על ידו ראה דוידזון שם, מפתח בערכו. הוא הגיה את מסכת אבות בתרגומו של אביו, מהדורת מנטובה שמ"ח, וחומש מנטובה שמ"ט–ש"ן. ראה: ק. כהליאנה, עמ' 2992, מס. 8821. רשימת ספריו משנת 1595 מצויה בסרט מס. 206 עמ' 108–107 (מס. 254 לפי מספור שלי). הנרשאים הדומיננטיים באוסף הם מקרא, קבלה ופוסקים. מן הראוי להזכיר שתי ידיעות ביבליוגרפיות המצויות באוסף זה: (א) בין הספרים נזכר הספר "מנורת המאור דפוס שני ממנטובה". יש באיזכור זה כדי לאשר את הנחתו של יחלוב אודות שני דפוסים של "מנורת המאור", שניהם בציון התאריך שכ"ג, אך אחד נדפס בשכ"ג והשני בשנת ש"נ. לאור העובדה שמשולם סלם עבד בבית הדפוס במנטובה בסביבות שנת ש"ג, יש מקום להניח שהערתו בדבר דפוס שני של ספר זה נכונה. ראה: יחלוב, דפוסים במנטובה, עמ' 236–239. (ב) בין כה"ל באוסף נזכר כה"ל הבא: "כמו כד' קונטרסי' מספר דיאלוגי מליאון יהודי מועתקים בלשון הקדש מר' משלם | | | סלם ה' | |". מן הנוסח "מועתקים בלשון הקדש" יש מקום להשערה שהכוונה לתרגום שנעשה ע"י בעל הספריה משולם סלם – אם המקור ממנו הועתק החיבור היה בעברית לא היה צורך לציין שהחיבור הועתק בלשון הקדש. בר"כ נוהגים לזהות בתקופה זו את ליאון יהודי עם דון יהודה אברבנאל, בעל החיבור הפילוסופי "Dialoghi di amore" (ויכוח על האהבה). מאמרים רבים נכתבו אודות שאלת השפה בה חובר החיבור, ושאלת זיהוי המתרגם לעברית. התרגום היחיד המצוי כיום נדפס בליק תרל"א, ע"פ כ"י גינצבורג 141. באיטלקית ובספרדית ידועות מספר מהדורות, הראשונה שבהם באיטלקית משנת 1535. אין כאן המקום לפרט את כל המחקרים בנושא, אך ההשערה המקובלת ביותר כיום היא, שהתרגום לעברית תורגם בראשית המאה הי"ז ע"י יוסף ברוך מאורבינו. ראה: י. זנה, 'שאלת הלשון המקורית של וכוחי האהבה ליהודה אברבנאל', ציונים – קובץ לזכרו של י. נ. שמחוני, ברלין תרפ"ט, עמ' 142–148. הנ"ל, 'עקבות הוויכוחים על האהבה בספרות העברית', תרביץ, ג (תרצ"ב), עמ' 287–313, ושם בביבליוגרפיה. מתוך התרגום העברי בדפוס המצוי ברשותינו, מתברר, שבראשית המאה הי"ז נקרא החיבור בעברית "דיאלוגי מליאון יהודי", ואם כך אולי זהו החיבור הנזכר, והתרגום נעשה ע"י משולם סלם עצמו, או שמא זהו תרגום נוסף על זה הידוע לנו. לידי הכרעה ברורה אי אפשר להגיע, משום שבאותה תקופה ידוע חיבור נוסף ע"י מחבר בשם יהודה, המתחיל במלים דיאלוגו, הוא החיבור על אומנות התאטרון "Dialoghi in materia di rappresentazioni sceniche" ליהודה סומו המכונה גם ליאון יהודי. החיבור עוסק בתפקידי הבמאי והשחקנים, הכנת תפאורה, הטכניקה של התאורה ועוד. לא ידוע עד היום תרגום לעברית של החיבור. לאור הקשרים בין משפחת סלם ליהודה סומו (ראה להלן), אפשר שהכוונה לחיבור זה, אם כי לא ברור מדוע היה צורך בתרגום עברי ממנו. על חיבורו של יהודה סומו ראה: רות. ריניסאנס, עמ' 238–241. סימנסון, מנטובה, עמ' 481, ושם בביבליוגרפיה. ראה גם

ספריה מקצועית באיטליה בשלהי הריניסאנס : ספרית יצחק סלם

בשנת 1605, מתברר כי ירש חלק ניכר מספרי אביו שהלך לעולמו בין השנים 1595—1605.¹⁴

מה היה האופק הספרותי של יצחק סלם — מגיה, מדפיס, מתרגם ותוכן ? בחינת הספרים שבביתו תוכל לגלות לנו טפח מכך, לפחות בשנות חייו האחרונות.

בספריתו של יצחק סלם היו בסה"כ 48 ספרים. זהו גודל ממוצע של ספריה בינונית בימיו, קטנה בהרבה מספריות הרבנים והבנקאים, ובמושגים של ימינו כמדף וחצי של ספרים בלבד.¹⁵ הספריה היתה מורכבת ברובה מכ"י (כ-67%) וקונטרסים בודדים, תופעה די מפתיעה יותר ממאה שנה לאחר תחילת הדפוס העברי הראשון, ובלתי-רגילה גם בהשוואה לספריות אחרות באותה תקופה. בספריה היו ספרים בתשעה נושאים שונים כדלהלן :

1. תכונה	12—22, 24—28, 30, 41	18 (37.5%)
2. ספרות יפה	8, 34—37, 39 (2 עותקים)	7 (14.58%)
3. תנ"ך	3, 6, 29, 33 (2 עותקים)	6 (12.5%)
4. פוסקים	9 (2 עותקים), 23, 32, 42	5 (10.41%)
5. ליטורגיה	4, 7, 38 (2 עותקים)	5 (10.41%)
6. מוסר (כולל פ"י למסכת אבות וספרי לימוד)	1, 10, 31, 40	4 (8.33%)
7. דקדוק	5	1 (2.08%)
8. דרשות	11	1 (2.08%)
9. תלמוד	2	1 (2.08%)

סה"כ 48 ספרים

הנושא המרכזי בספריה היא האסטרונומיה, התופסת 37.5% מכל הספרים, כולם בכ"י, חלקם תרגומים מחיבורים לועזיים וחלקם חיבורים יהודיים מקוריים. במשך כל ימי הביניים תרמו היהודים למדע התכונה ע"י יצירה מקורית, תרגומים, פירושים המצאת מכשירים ופיתוח לוחות אסטרונומיים. מתקופת הריניסאנס באיטליה ידועים לנו תוכנים יהודים בודדים, שהבולטים שבהם הם ר' מרדכי פינצי והאסטרולוג שעסק גם בתכונה, ר' בוניט די לאטיס.¹⁶ ספרי אסטרונומיה לא זכו לתפוצה רבה אצל נוצרים ויהודים

במחקריו של ח. שירמן, הנזכרים להלן בהערה 34 לטקסט. תודתי נתונה למר מ. דורמן על הבהרתו בפרשת תרגומי "וויכח על האהבה".

14 במחזור איטליאני ויניציאה שס"ו, מוזכר יצחק סלם ע"י המדפיס ישראל הויפרוני, מספר פעמים, בברכת מתים. מאחר וכאמור חלק מספריו נכללים בספרית בנו בשנת 1605, ולא מצויה רשימה נפרדת ממנו באותה שנה, יש מקום להשערה שהוא נפטר לפני שנת 1605.

15 ראה סימנסון, מנטובה, ב, עמ' 496.

16 על מדע התכונה אצל היהודים בימי הביניים ראה: G. Sarton, Introduction to the History of Science, 3 vol. (5 parts) Baltimore 1927—1948. במפתח בערכם (להלן, סרטון). B. Cohn, 'Über unveröffentlichte Schriften Jüdischer Astronomen des Mittelalters', J.J.L.G. XII (1918), p. 83-95. ידיעות על האסטרונומיה אצל היהודים מצויות

כאחד, גם לאחר המצאת הדפוס, והם שימשו בעיקר חוג מצומצם של קוראים: תוכנים, אסטרונומים, עורכי מסעות וסטודנטים, לצרכים עיוניים-תאורטיים וגם מעשיים, כהכנת לוח השנה, איתור נקודות גיאוגרפיות בים וביבשה והכנת מפות-לידה לצורך קביעת ההורוסקופ¹⁷. כאמור עסק גם יצחק סלם בזה, וכתב בעצמו חיבור של כללים להכנת הלוח העברי. ואומנם, בספריתו אנו מוצאים בעיקר ספרים הקשורים לתחום זה של האסטרונומיה. נעדרים מן הספרייה ספרי-היסוד העיוניים שהיו נפוצים במשך כל ימי-הביניים והרינסאנס, כגון ה"אלמאגסט" של פטולומיאוס, ה"ספירה מונדי" — ספר הלימוד הנפוץ של התוכן האירי ג'ון סקרובוסקו, וספרי התוכנים הערביים כגון אלפראגאני ואלבאתני. גם חלק גדול מן הספרים העבריים בחוכמה זו חסרים בספריה, כדוגמת חיבוריהם של הראב"ע, ר' יצחק בן-יוסף הישראלי והרלב"ג¹⁸.

כל ספרי האסטרונומיה באוסף הם בכ"י, למרות שבתקופה זו היו כבר בדפוס חיבורים לועזיים רבים, ואף חיבורים עבריים כגון "ספר עברונות" ו"שער השמים" החיבורים הלועזיים הנכללים בספריה כולם תרגומים, תופעה מקובלת בספרות המדעית של היהודים¹⁹, ביניהם, שני החיבורים הפופולאריים בתקופה זו; "ספר הכוכבים הקבועים" (14) לאלסנדרו פיקלומיני — ארכיבישוף והומניסט בן המאה הט"ז, ו"עיון שבעה כוכבי לכת" (15) לג'רארד מקרימונה, בן המאה ה"ג, המסכם את השיטה האסטרונומית של פטולומיאוס. את הספרות העיונית היהודית מייצגים שני חיבוריו של ר' אברהם

גם במחקריו של מ. שטיינשניידר: *Mathematik bei den Juden* (Reprint), Hildesheim 1964; *Die Hebräischen Übersetzungen des Mittelalters und die Juden als Dolmetscher*, Berlin 1893, במיוחד בפרק העוסק במתמטיקה (להלן: שטיינשניידר, תרגומים). ראה גם בקובץ המאמרים: S. Gandz, *Studies in Hebrew Astronomy and Mathematics*, N.Y. 1970. הקובץ עוסק בעיקר בנושאים טכניים כגון הכנת הלוח והמזלזל. ראה גם בקובץ המאמרים שהתפרסמו בחוברות מחניים קכה-קכ"ו (תשל"ב), במיוחד מאמריהם של ש. רחנברג, י. ארליך, ב. מ. אנסבר, ובמחקרים השונים על הספרות היהודית בימי הביניים. על האסטרונומיה אצל היהודים בתקופת הרינסאנס ראה: רות, רינסאנס, עמ' 211 ואילך, ובמונוגרפיות על הקהילות היהודיות באיטליה. על מרכזי פניצי ראה להלן, הערה 25—26 (לטקסט). על בוניט די לאטיס ראה: D. Goldschmit, 'Bonetto de Latis', *Scriti in memoria di Enzo Sereni*, Gerusalem e i suoi scritti latine e italiani, 1970 pp. 88-94.

17 על מדע האסטרונומיה אצל הנוצרים במאה הט"ז ראה: L. Thorndike, *A History of Magic and Experimental Science*, V, N.Y. 1941; J.L.E. Dreyer, *A History of Astronomy*, Dover 1953, Chp. XII-XVI, ובמחקרים השונים על תולדות המדעים. על תפוצת ספרי האסטרונומיה אצל הנוצרים ראה: F. R. Johnson, 'Astronomical Text-book in sixteenth Century', *Science Medicine and History Essays in honour of C. Singer*, London 1955, pp. 285-302 (להלן: ג'ונסון). על התפוצה המעטה מעיד גם המספר הקטן של האישורים שניתנו בוויניציאה להדפסת ספרי אסטרונומיה במאה הט"ז. נתונים ראה: P. F. Grendler, *The Roman Inquisition and the Venetian Press, 1540-1605*, New Jersey, 1977 p. 132. בספריות יהודי מנטובה מספר הספרים באסטרונומיה מצומצם, ספרים בודדים מצויים בעיקר בספריות הגדולות של המלומדים והבנקאים.

18 על ספרי היסוד באסטרונומיה ראה במחקרים הנוכחים בהערות 16—17 ובמיוחד ג'ונסון וסרתון. ראה גם את רשימת ספרי הלימוד באסטרונומיה הנוכחים ע"י ר' יוחנן אלימנו: מ. אידל, 'סדר הלימוד של ר' יוחנן אלימנו', תרביץ, מח (תשל"ט), עמ' 305—306.

19 ראה: שטיינשניידר, תרגומים, והערותו של ס. רות בנושא זה: רות, רינסאנס, עמ' 74—75.

ב"ר חייא הנשיא מברצלונה, "צורת הארץ ותבנית השמים" (12) ו"חשבון מהלכות הכוכבים" (13), העוסקים בתאור מערכת גרמי השמים וחישוב תנועתיהם. כן נמצאו בספריה חיבוריו של התוכן ר' מרדכי פינצי הנ"ל (25, 26). את החלק המרכזי תופסים לוחות וחיבורים שימושיים לצורך הכנת לוח השנה, כגון לוחותיהם של ר' עמנואל ב"ר יעקב מטרשקון (19, 30), ר' יעקב ב"ר דוד ב"ר יום טוב הפועל (17, 21) ור' יצחק ב"ר שלמה אלחנן (18). חיבור בסיסי נוסף שנכלל באוסף: "חבור כלי הספירה והאצטרולביו" (27), עסק כנראה בתאור מבנה שני כלים אסטרונומיים, "כלי הספירה", כנראה ה"ספירה ארמילאריס", ששימש להדגמה מוחשית של כדור הארץ וכדור השמים, והאצטרולב ששימש לקביעת מקום גרמי השמים וצפיה בכוכבים. מכשירים בסיסיים אלה של התוכנים בימי הביניים בודאי לא נעדרו משולחן עבודתו של יצחק סלם. מן המבנה המיוחד של האוסף מתברר שבעל הספירה לא התעניין באסטרונומיה תאורטית אלא בשימושית ובמעשית בלבד.

הנושא השני בחשיבות בספריה היא הספרות היפה; משלים, שירים ומחזות, רובם בכ"י. ספרי הדפוס כוללים את "משלי חכמים" (8), לקט משלים מספר תזכמוני לאלתריו עם תרגום איטלקי, וקונטרס שירים (39). כה"י כוללים תרגום עברי של "חיי איסופ" (37), שירים (39) ושלוש מחזות. הידוע ביניהם הוא "צחות בדיחותא דקידושין" (34) המחזה העברי הקדום הידוע לנו. המחזה מיוחס ליהודה סומו, איש מנטובה, אשר חיברו בין השנים 1550–1560. ככל הנראה היו קשרי ידידות בין משפחת סלם לבעל המחזה. באחד מכה"י הבודדים ששרדו מן המחזה (משנת 1618) מצויה, כאמור לעיל, הסכמה מאת משולם, בנו של בעל הספירה, ואולי זהו כה"י שהיה בידי אביו, או העתק ממנו. כמו כן ידוע כי יהודה סומו הקדיש את השיר "מגן-נשים" לחנה ריאטי, ממשפחת סלם, ולפי בקשתה מסר אותו לרשות הרבים²⁰. זהותם של שני המחזות הגוספים בספריה אינה ברורה לחלוטין. לפי השערתו של ח. שירמן, "מעשה יוסף" (35) הוא מחזה מקראי על יוסף, נושא שהיה מקובל אצל היהודים בחגיגות פורים, והשני "קומדיאה אינונוקו" (36) הוא גוסט עברי של הקומדיה Eunuchus (הסריס), שחבורה ברומא במאה השנייה לפנה"ס ע"י טרנציוס. המחזה תורגם לאיטלקית בשם Eunuco, והיה פופולארי בין תושבי איטליה כיתר מחזותיו של טרנציוס. מציאותן של קומדיות עבריות בספריות פרטיות בתקופה זו היא תופעה די נדירה. אפשר שהמחזות שבספריה יצחק סלם היו חלק מן הטקסטים שתורגמו והומחזו כדי להציגם בפני הציבור היהודי בחגיגות הפורים²¹. לא ידוע לנו מה היתה מידת התענינותו של בעל הספירה בתאטרון, אך בני משפחת סלם פעילים היו בהכנות להעלאת מחזות בחצר הדוכס במנטובה. בשנת 1554 הציגה הקהילה קומדיה, שבין הממונים על הכנתה היה יעקב סלם, ממנהיגי הקהילה. בשנת 1594 סייע הבנקאי אלחנן סלם בארגון הצגה, ובמחצית הראשונה של

20 ראה: רות, שם, עמ' 232 וח. שירמן, המחזה העברי הראשון צחות בדיחותא דקידושין², ירושלים—ת"א תשכ"ה, עמ' 11. על הקשרים בין משפחת סלם ויהודה סומו ויחסה המיוחד של המשפחה לעולם התיאטרון ראה גם: ח. שירמן, התיאטרון והמוסיקה בשכונות היהודים באיטליה, בתוך: לתולדות השירה והדרמה העברית מחקרים ומסות, ב, ירושלים תשי"ב, עמ' 54 הערה 18, ובמאמרו בקובץ, הנזכר להלן בהערה 34 (לטקסט).
21 ראה סימונטון, מנטובה, עמ' 467 והערה 186, מסקנותי בדבר תפוצת הקומדיות מתבססות על בדיקת רשימות הויקוק משנת 1595.

המאה ה"ז היו שלושה מבני המשפחה: משה בוגווינטורה, מרדכי ואלחנן סלם. פעילים בהעלאת מחזות. קירבה זו של המשפחה לעולם התאטרון, וקשריה עם המחזאי יהודה סימו, מסבירות את מציאותן של מחזות עבריים דווקא בספריה זו.²²

ספרות דתית-עיונית תופסת מקום מישני בלבד בספריה, ואין כלולים בה ספרי-יסוד יסוד הלכתיים המצויים בספריות הקטנות ביותר בתקופה זו. את עיקר הספרות הדתית מייצגים כאן הפירושים למקרא: פירוש הרלב"ג לספר איוב (6), פירוש לועזי לשיר השירים בכ"י (43) ושני עותקים מן הפירוש הפילוסופי של ר' שמואל וולראו לספר דניאל "חזון למעד" (33). למעט עותק אחד של חומש (3), לא היו ברשותו של בעל הספריה אף הפירושים הקלאסיים הנפוצים בזמנו ובכל הדורות: פירושי רש"י, רמב"ן, רד"ק ורבינו בחי. כמו כן נעדרו מן האוסף מהדורות פופולאריות ושימושיות של המקרא ואף לא ספר תהילים ולא מקרא שלם. לא נכללו באוסף ספרי יסוד כגון "משנה תורה", "ארבעה טורים" ו"שולחן ערוך", שהיו מן החיבורים הנפוצים ביותר באיטליה לאחר שריפת התלמוד. היו בספריה שני עותקים של ספר "חזון" (9) לר' יעקב לאנדא, שהוא ספר לימוד-הלכה בדרך התידות, קובץ דינים בלתי מוזהה בכ"י (23), שו"ב לחכם האיטלקי ר' יהודה ב"ר בנימין הרופא (22) וקובץ פסקים של בן דורו של סלם רפאל טריוש (32).

גם מספר ספרי מוסר היו בספריה, כדוגמת: "תועלת הרלב"ג" (1), "מלי דאבות" (10) — פירוש למסכת אבות לר' יוסף תיון, וקונטרסים בכ"י הכוללים דברי מוסר (31, 40), אחד מהם קובץ בעברית ובלועזית ל"לימוד התינוקות". גם כאן נעדרים ספרי המוסר היסודיים והפופולאריים, כגון "מנורת המאור" ו"חובת הלבבות". מפתיע ביותר העדרו של התרגום למסכת אבות שחובר ע"י יצחק סלם עצמו, ואשר נדפס שנית סמוך יותר להכנת הרשימות, בשנת שמ"ח, והוגה ע"י בנו משולם. נעדרים מן האוסף גם ספרי המחשבה היהודית בפילוסופיה ובקבלה, למעט הפירוש הפילוסופי "חזון למעד". מן הספרות הרבנית האחרת היו בספריה: "הליכות עולם" (2) — מבוא לכללי התלמוד לר' ישועה ב"ר יוסף הלוי, ו"עוללות אפרים" (11) — אוסף דרשות לר' אפרים לונטשיץ. את ספרי הדקדוק, שהיו נפוצים אצל יהודי איטליה בכל הדורות, ותפסו מקום די מרכזי בספריותיהם, מייצג ספר אחד בלבד: "לוית חן" (5) לר' עמנואל בניוננטו.

מוזר הוא גם הרכב ספרי הליטורגיה. בעוד שברוב הספריות הקטנות והבינוניות האחרות שבמנטובה, תפסה הליטורגיה מקום מרכזי, בספריה יצחק סלם לא היה אף סידור-תפילה אחד, למעט שני מחזורים (4, 44) — שאחד מהם הוגה ע"י בעל הספריה עצמו, ושלושה עותקים של הבקשה "מעון השואלים" (7, 38) לר' משה ריאטי. אין גם ספרי סליחות, מעמדות, הפטרות, מגילת אסתר והגדה של פסח. בבדיקת רשימת ספרי בנו, משולם, משנת 1595, מתברר כי היה לו סידור אחד בלבד, ורק ברשימת 1605 כבר נכלל מספר סידורים באוסף. הסקת מסקנות מוחלטות מהעדרם של ספרים בספריה פרטית איננה אפשרית משום שניתן להסביר תופעות אלה בסיבות טכניות רבות, רק תדירות של תופעות כאלה יבססו רב של ספריות תאפשר הסקת מסקנות.

22 ראה: סימונטון, שם, עמ' 479, 484, 485 (משה בוגווינטורה הוא משה סלם. ראה שם, מפתח בערכו), 487.

אך אין ספק שעולמו הרוחני של האיש שלפנינו לא היה מרוכז אך ורק סביב בית הכנסת כפי שהיה עולמם של רבים אחרים מבני הקהילה. עם זאת היתה התענינותו מרוכזת בתחומים ספציפיים, ובעיקר תוכמת התכונה ובפרט הכנת הלוח. אין להסיק כי היה נעדר ידע בתחומי ההלכה והמחשבה, לאור קשריו עם שניים מגדולי הדור, המקובל רמ"ע מפאנו ואיש ההלכה ר' משה פרובינצאלו והערותיו בספרים המוגהים על ידו, יש מקום להניח שהיה לו רקע גם בנושאים אלו. בולטת תכונה נוספת המאפיינת את הספריה היא היותה ספריה שימושית-מקצועית, כשליש מן הספרים קשורים היו לעיסוקיו של בעל הספריה בתכונה, וגם בין יתר הספרים מודגש היסוד השימושי, כמו בספרי השו"ב, ספרי הליטורגיה המעטים וחלק מספרי המקרא והמסור ששימשו גם כספרי לימוד. אם אכן עסק יצחק סלם בכתיבת שירים, הרי שגם השירים, המשלים והספרות היפה הנכללים בספריה שימשו לו אמצעי עזר לעיסוקו זה. ספרים חסרי תכלית מעשית כספרי עיון ומחשבה נעדרים כמעט לחלוטין מן האוסף. גם ספרים בלועזית לא היו בספריה למעט מספר תרגומים איטלקיים לספרות יהודית. ככל הנראה קשריו של בעל הספריה עם בתי הדפוס לא השפיעו במיוחד על האינטרס התרבותי שלו, ואף רוב רובם של הספרים שהוגהו וגדפסו על ידו לא נכללו בספריתו²³. אפשר שספרים אלו היו פעם ברשותו ואולי ממכירתם התפרנס אך ברור שלפתות בתקופת חייו האחרונה לא היה לו צורך או ענין מיוחד בהם.

ספרית יצחק סלם חורגת מן הסטריאוטיפ של מבנה הספריה היהודית העולה מתוך כלל הרשימות המנטובניות. היא אינה דומה לספריות רוב הרבנים, המלומדים והבנקאים הכוללות ספרי מקרא, ליטורגיה, ספרי הלכה ומחשבה. והיא גם שונה מהספריות העממיות, המורכבות בעיקר מספרי שימוש ריטואליים. דווקא תריגותה היא המעניינת אותנו, ומאפשרת לנו לגלות טפח נוסף מחייו הרוחניים של אדם – בעל אינטרס תרבותי מיוחד. בוודאי היתה ליצחק סלם גישה לספרים אחרים, ודי להזכיר את הספריה הגדולה של בנו, משולם, שכללה בעיקר פירושי מקרא וספרי קבלה ופוסקים.

23 ידוע שהמז"ל חשש מהברחת טפסים ע"י עובדי בית הדפוס למתחריו, ולכן נכללו בחלק מן ההסכמות אסור לקחת ספרים ע"י העובדים. ראה: מ. בניהו, הסכמה ורשות בדפוס ויניציאה, ירושלים תשל"א, עמ' 49. לא ברור לחלוטין מאיזו תקופה היה האסור בעל תוקף, ומה היו הסדרים המקובלים בבתי הדפוס השונים. מכל מקום האסור היה אפקטיבי רק בתוך תהליך ההדפסה בלבד, ולא ידוע לנו בברור מה היתה גישתם לספר לאחר הדפסתו. ביחס לבתי הדפוס הנוצריים, ידוע שהמגיהים קיבלו ספרים כחלק מהכנסתם. ראה: R. Hirsch, Printing, Selling and Reading, 1450-1550, Wiesbaden, 1974, pp. 37, 47.

"ספרים שלי יצחק ב"ר יוסף סלם ז"ל"

- 1 תועלתיות הרלב"ג ריא די טרנטו ישנים וחסרים
הליכות עולם דפוס מנטובה שנת שנ"ג²
חומש עם באור המלות ופוסטילי דפוס ויניציאה ש"ז³
מתווך קטן עם פוסטילי דפוס ויניציאה ש"ן⁴
לזית חזן דפוס מנטובה ש"ן⁵
פירוש איוב מרלב"ג דפוס קדמון⁶
מעון השואלים עם הולגארו דפוס ויניציאה⁷
משלי חכמים דפוס מנטובה שנת שנ"ב⁸
שני ספרי חזון דפוס ויניציאה שנת ש"ן⁹
- * שמות מקומות הדפוס נרשמו ע"פ המקובל ולא ע"פ כה"י.
- 1 חיבורו של ר' לוי ב"ר גרשון אודות התועלות דרכי המוסר והמידות הנלמדים מן המקרא ע"פ פירושו. לפני שנת שנ"ה (זמן כתיבת הרשימות) ידועות שתי מהדורות מריווא די טרנטו, האחת משנת ש"י מתיחסת לפירושו לתורה השניה, משנת ש"כ, הכוללת גם פירושו לנביאים. ראה: י. א. בן יעקב, אוצר הספרים, וילנא תרל"ז-תר"ם, ת. 214. ק. בודליאנה, עמ' 1612, מס. 6138/8.
- 2 כללים בדרכי התלמוד לר' ישועה ב"ר יוסף הלוי. ראה: ק. בודליאנה, עמ' 1393, מס. 5817/5.
- 3 פוסטילי, פירושו הערות שוליים (מאיטלקית: postille). ככל הנראה כוונתו למראה המקום, או לבאורים ולפירושים, המצויים במהדורה זו. תאור מפורט של המהדורה ראה: א' מ' הברמן, המדפיס קורוניליו אדיל קינד ובנו דניאל, ירושלים תש"ס, עמ' 41, מס. 45.
- 4 באותה שנה יצא לאור בויניציאה שתי מהדורות. ראה: י. י. כהן, ביבליוגרפיה, עמ' 116, מס. 11. 12. סביר להניח שהכוונה למחזור שהוגה ע"י יצחק סלם; שם, מס. 11.
- 5 חיבור בדקדוק לר' עמנואל ב"ר יקותיאל בוניוונטו. ראה: ק. בודליאנה, עמ' 1055, מס. 5266/1.
- 6 ככל הנראה כוונתו לאחת המהדורות הקדומות, פירארה רל"ז, או חלק מכתובים נאפולי רמ"ז. ראה: ק. בודליאנה, עמ' 1613, מס. 6138/15,16.
- 7 וולגארו, פירושו תרגום מאיטלקית. "מעון השואלים" הוא חלק מן החיבור "מקדש מעט" לר' משה ריאטי, בקשה שיהודי איטליה נהגו לאומרה בבית הכנסת במשך ימי השבוע. ראה: י. גולדנטל, ספר מקדש מעט לר' משה ב"ר יצחק די ריאטי, וינה 1851, עמ' 26 (במבוא). ראה גם רות, ריינסאנס, עמ' 59, 105. הספר הודפס עם תרגום איטלקי בויניציאה ללא שנת דפוס, בערך בשנת ש"ה. ראה: ק. בודליאנה, עמ' 1987 מס. 6548/2; M. Stein-schneider, 'Die Italienische Literatur der Juden', M.G.W.J., XLIII, (1899), p. 92 (להלן שטיינשניידר, ספרות איטלקית).
- 8 שבעים משלים מלוקטים מספר תחכמוני לר' יהודה אחריוני. מהדורה זו יצאה לאור עם תרגום איטלקי. ראה: שטיינשניידר, הספרות האיטלקית, כר' 43, עמ' 269.
- 9 לקט דינים בדרך חידות ופתרונן, חוברו ע"י ר' יעקב ב"ר יהודה לנדא. ראה: ק. בודליאנה עמ' 1225, מס. 5564/5. בד"כ ידוע כמצורף לספר האגור, אך ברשימות מנטובה נזכר מספר פעמים בנפרד ממנו. כמו כן נזכרים עוד מספר קבצי ספרים כיחידות נפרדות תופעה זו מלמדת שקבצי ספרים נמכרו גם בנפרד. על כך ראה: ש. אסף, 'לתולדות הדפוס העברי בקושטא', עלים, א (תרצ"ד-תרצ"ה), עמ' 73-75. לאור העובדה שבמאה

- 10 מילי דאבות דפוס קושטא שנת של"ה¹⁰
עוללות אפרים דפוס קראקא שנת ש"ן¹¹
צורת השמים והארץ¹² ומהלכות הכוכבי' לר' אברה' ב"ר חייא כתוב יד¹³
העתק מספר הכוכבי' הקבועים לפיקולומיני כתוב יד¹⁴
עיון ככבי' לכת¹⁵ ומולדות אמצעי¹⁶ ולוחות הפועל¹⁷ ואורח סלולה
- הט"ו מכרו עדיין ספרים בלתי מכורכים, בגלל בעיות מימון והובלה של המדפיסים וסחרי הספרים, סביר להניח שמכריזי הספרים מכרו גם קונטרסים בחדים. ראה: L. Febvre & H. J. Martin, *The Coming of the Book. The Impact of Printing 1450-1800*, (Translated from French) London 1976, pp. 105 ff.
- 10 פירוש על מסכת אבות לר' יוסף חיון. ידועה מהדורת קושטא של"ט. ראה: י. הקר, 'דפוס קושטא במאה השש עשרה', ארשת, ה (תשל"ב), עמ' 490, מס. 195. בקולופון נדפס "שנת השל"ט", וכנראה בעקבות כך טעה בעל הרשימה בקריאת התאריך.
- 11 אוסף של דרשות ופשטים לר' אפרים להנטישץ. ידוע דפוס לובלין ש"ג. ראה: ק. בודליאנה עמ' 905, מס. 4898/8. ככל הנראה בעל הרשימה טעה ברישום, אולי משום שמקובל היה לזהות את דפוס פולין עם דפוס קראקא, שהיו נפוצים באיטליה יותר מדפוס פולין האחרים.
- 12 שמו המלא של החיבור: "צורת הארץ ותבנית השמים", חובר ע"י ר' אברהם ב"ר חייא (מאה י"ב) ועוסק בתאור מערכת גרמי השמים. קיצור ממנו נדפס בבבל, בשנת ש"ו, ובשלמותו נדפס באופינבאך, בשנת ת"פ. מהדורה מדעית התפרסמה בספרדית: J. M. Millás Vallicrosa, *La obra forma de la tierra de R. Abraham bar Hiyya Ha Bargeloni*, Madrid—Barcelona 1956. על מבנה הספר ראה: ג. ב. צרפתי, מתחילת מתמטיקה בספרות המדעית העברית של ימי הביניים, ירושלים תשכ"ט, מס. 85, 143, 149.
- 13 שמו המלא של החיבור "חשבון מהלכות הכוכבים", והוא חלק ב' של החיבור הנ"ל. בד"כ שני חיבורים אלה מופיעים בין כתבי היד כחיבורים נפרדים. החיבור עוסק בחישוב של תנועות גרמי השמים. מהדורה מדעית התפרסמה בספרדית: J. M. Millas Vallicrosa, *La obra Sefer Hesbon mahalekot ha-kokabim de R. Abraham bar Hiyya Ha Bargeloni*, Barcelona 1956. על מבנה הספר ראה: צרפתי, שם. מס. 85, 150, 151.
- 14 אלסנדרו פיקולומיני בן המאה הט"ז היה ארכיבישוף, הומניסט, פילוסוף ומדען. באוסף משולם סלם משנת 1605 נקרא ספר זה: "Tavole del Piccolomini tradotti in Hebraica" (= לוחות פיקולומיני מתורגמים לעברית; בכתב-יד); ככל הנראה הכוונה לחיבור: "de le stelle fisse" שכלל הרבה מפות טבלאות ואיורים. הספר יצא לאור במספר מהדורות בחלקן יחד עם ספרו "De le sfera del mondo". חיבוריו של פיקולומיני באסטרונומיה היו מן הנפוצים בתחום זה באיטליה, ראה: ג'ונסון, עמ' 299. תרגומים נוספים של פיקולומיני היו ידועים במאה הי"ז באיטליה, ראה: סימונסון, מנטובה, ב, עמ' 467, 510. ראה גם: שטיינשניידר תרגומים, עמ' 474, מס. 288 עמ' 639 מס. 404 ב'.
- 15 ברשימת משולם סלם משנת 1605 נקרא ספר זה "עיון שבעה כוכבי' לכת". זהו תרגום ספרו של ג'רארד מסבינוטה (מאה י"ג), אשר יוחס בטעות לג'רארד מקרימונה. החיבור הוא סיכום השיטות האסטרונומיות של פתולומיאוס. ראה: סרתון, ב, חלק ב עמ' 987. ושטיינשניידר, תרגומים, עמ' 631, מס. 398, 399.
- 16 כנראה חיבור העוסק בקביעת התחזויות הירח. המולד האמצעי בניגוד לאמיתי הוא המלד המשוער הנקבע ע"פ חישוב, והוא משמש יסוד לחישוב הלוח העברי. ראה: ד. ה. יפה, קורות חשבון העבור – חקירות לברור יסוד העבור האמיתי, ירושלים תרצ"א, פרק ד'.
- 17 לוחות בתוכמת התכונה לפי שיטת ר' אברהם ב"ר חייא והרלב"ג, חובר ע"י ר' יעקב ב"ר דוד ב"ר יום טוב הפועל (מאה י"ד פרובאנס) ראה: שטיינשניידר, תרגומים, עמ' 614 ואילך, מס. 387. עליו ראה: גרוס-שוורצפוקס, עמ' 470, וסרתון, ב, חלק ב, עמ' 1516, ובמפתח בערכו.

- לדעת המולדות האמתיים¹⁸ כלם כתובי יד
- 15 בעל כנפים לדעת המולדות האמתיים כתובי יד¹⁹
- קונטרסים ברביע מלוחות היקפי²⁰ ולוחות הפועל²¹ וכללים לקבוע תקופות ומולדות וחדשים ומנים כ"י²²
- ספר חדשים והערות וכללים מדינים שונים²³ וכללים רבים לקבוע הלוחות הנהוגים אצלנו כתוב יד²⁴
- ספר מהלכות ככבי לכת לר' מרדכי פינצי²⁵
- קצת שערים לדעת המולדות והלקויות ושאר עיונים לזכר²⁶
- 20 חבור כלי הספירה ואיצטרולביאו²⁷
- לכללים ממני יצחק סלם לעשות לוחות השנה²⁸
- 18 לוחות תכונה לר' יצחק ב"ר שלמה ב"ר יצחק המכונה אלחדב ראה: שטיינשניידר, תרגומים, עמ' 550 מס. 340 וראה: מ. מ. זלאטקין, אוצר הספרים, ירושלים תשכ"ה, א, מס. 979.
- 19 בעל כנפים הוא עמנואל ב"ר יעקב מטרשקון (Tarascon) שבפרובאנס, הוא בעל החיבור "שש כנפיים" העוסק במהלך התחמה והלבנה. עליו ראה: גרוס-שוורצפוקס, עמ' 250 ובמפתח בערכו וסרתון ב', חלק ב', עמ' 1516–1520, ובמפתח בערכו.
- 20 אולי הכוונה ללוחות ההקפים לר' עמנואל ב"ר יעקב מטרשקון ראה: זלאטקין, שם, ל, מס. 128.
- 21 ראה לעיל מס. 17.
- 22–24 אין מספיק נתונים לזיהוי כתבי היד. מס. 23 הוא כנראה קובץ של דינים.
- 25–26 מרדכי פינצי בן המאה הטי"ז היה תוכן, רופא, מתמטיקאי ובנקאי בבולוניה ובמנטובה. הוא תרגם לעברית מספר חיבורים באסטרונומיה, וגם חיבר בעצמו חיבור בנושא זה, בשם "נתיב חכמה" ולוחות שונים. חלק מלוחותיו הודפסו במנטובה בין הספרים הראשונים שהובאו לדפוס, בסביבות שנת ר"מ. עליו ראה: סימאנוס, מנטובה, עמ' 534 ושם בביבליוגרפיה.
- 27 ע"פ הנוסח הכוונה לחיבור הדן במבנה של שני כלים ששימשו את האסטרונומים בימי הביניים. כלי הספירה הוא Sphaera Armillaris, כלומר כדור חישוקים (בלטינית armilla = צמיד). זהו מכשיר שמטרתו להמחיש את תאור כדור הארץ וכדור השמים. הוא בנוי סביב ציר, שבאמצעו מורכב כדור המסמל את כדור הארץ, ובסביבו חישוקים שונים המציגים את מערכת גרמי השמים וגלגל המזלות. כלי זה היה נפוץ בימי הביניים, השתמשו בו אסטרונומים וסטודנטים לאסטרונומיה, במיוחד לצורך המחשה של תאור גרמי השמים בספר הפופולארי של ג'ון סקרובוסקי "De Sphaera" על מבנה הכלי ראה: C. Singer et al., 'The History of Technology', III, Oxford 1957, p. 613. D. R. Dicks, 'Ancient Astronomical Instruments', British Astronomical Association Journal, 64 (1954), pp. 81–83. דיוגמא לחיבור כזה אפשר למצוא בנספח לספר "מראה האופנים", שנדפס עם "צורת הארץ" לר' אברהם ב"ר תיא", באור פנבאך, שנת ת"פ. הנספח לספר נקרא "צורת הכדור ובלשון לטיין שפירא מונדא", ובו מתואר מבנה גלגל החישוקים. הכלי השני, האסטרולאב, הוא כלי ששימש את האסטרונומים בקביעת מיקום גרמי השמים, והשתמשו בו כבר מן המאה ה-2 לפנה"ס. תועלתו היתה כה גדולה, עד שכינוהו "יהלום מתמטי" (בעברית שמו המקובל היה "כלי הנחשת"). המכשיר מורכב מלוח עגול, עליו מצויות מפה של מערכת הכוכבים, וממוט הסובב על ציר שבמרכז הלוח. ע"י כיוון המוט אפשר למדוד את זווית הגובה של כוכב או כל נקודה שהיא. ידועים מספר חיבורים בעברית על מבנה הכלי, חלקם תרגומים. ראה S. Gandz, 'The Astrolab in Jewish Literature', H.U.C.A., IV (1927), pp. 469–486 ושם בביבליוגרפיה. אוסף של חיבורים בעברית העוסקים בתאור כלים אסטרונומיים מצוי בספריה הלאומית בנאפולי. ראה:

- תרגום על חמש מגילות ואיוב²⁹ ולוחות בעל כנפים כ"י³⁰
כתבים נהוגים ולשונות מוראלי בלשון הקדש ונצרי ודברי מוראליטה
כלם מתיחסים אל למוד התינוקות³¹
י"ז קונטרסים מכללי ופסקי דינים מהר"ר רפאל טריווש כ"י³²
25 ב ספרי חזון למועד ויניציאה ש"ז³³
בדיחותא דקידושין היינו קומידיאה בלשון עברי כתוב יד³⁴
מעשה יוסף³⁵ וקומידיאה איוווקו בלשון קדש כתוב יד³⁶
חיי איסופו בלשון קדש כתוב יד³⁷
- G. Moscati Steindler, 'I manoscritti ebraici della Biblioteca Nazionale di Napoli',
Annali dell'Istituto Orientale di Napoli, XXXI (n.s. XXI) 1971, pp. 313-340
- 29 התרגום הארמי לחמש מגילות וספר איוב.
30 לוחות שחברו ע"י עמנואל ב"ר יעקב מטרשקון, ראה לעיל 19.
31 ככל הנראה זהו ספר לימוד לילדים הכולל דברי מוסר, ונוסחאות של מכתבים, בעברית ובאיטלקית.
32 רפאל טריווש הוא בנו של בעל "קמחא דאבישונא" רב בסביבונטה ובפירארה במחצית השניה של המאה ה"ט. פסקים ממנו מפורסמים בכתבי יד שונים. ראה: מ. בניהו, 'קנינות חכמי איטליה על ר' יוסף קארו', ספר ר' יוסף קארו ירושלים תשכ"ט, עמ' שי"ח.
33 "חזון למועד" הוא פירוש פילוסופי לספר דניאל לר' שמואל ב"ר יהודה וואלריאנו. הספר נדפס ביניציאה, בשנת שמ"ו. בעל הרשימה כנראה טעה ברישום השנה, ורשם את התאריך של ספר חזון הנ"ל (מס. 9). ראה ק. בחליאנה, עמ' 2494, מס. 7079/1.
34 זהו המחזה העברי הקדום ביותר הנודע לנו כיום, מפרי עטו של יהודה סומו. חובר בין השנים 1550—1560. ראה ת. שירמן במהדורה המדעית של המחזה (לעיל במבוא הערה 20) ובתוך קובץ מאמריו: לתולדות השירה והדראמה העברית, מחקרים ומסות, ב, ירושלים תש"ס, עב' 115—124. על כה"י ראה גם במאמרו: 'Eine hebräische italienische Komödie des XVI. Jahrhunderts', M.G.W.J., LXXXV (1931), pp. 87-118. א. הולץ, 'כתב היד החמישי של המחזה העברי הראשון צחות בדיחותא דקידושין', תרביץ, לו (תשכ"ו), עמ' 202—204.
35 לדעת שירמן זהו מחזה מקראי על יוסף, נושא שהיה מקובל אצל חוגגי פורים בארצות השונות. ראה במאמרו, "התיאטרון והמוסיקה בשכונות היהודים באיטליה", בקובץ הנ"ל, כר' ב, עמ' 54.
36 לדעת שירמן שם. זהו תרגום עברי של הקומדיה Eunuchus (הסריס) ל-Publius Terentius Afer, שתורגמה לאיטלקית בשם Eunuco. המחזה היה כנראה פופולארי בין תושבי איטליה. בתקופה זו הוא נדפס לבדו וגם בתוך קבצי קומדיות של המחבר מספר פעמים ראה: Short Title Catalogue of Books Printed in Italy ... From 1464—1600 now in the British Museum, London 1958, pp. 663 ff. F. O. תרגום אנגלי של המחזה ראה: Copley, The Comedies of Terence, N.Y. 1967, pp. 271-330.
37 מנוסח הכתוב מסתבר שאין הכוונה למשלי איסופוס, אלא לתרגום תולדות חיי, חיבר על חיי איסופוס היה ידוע כבר במאה ה"ג—4 לספ"ה, בשם הרומן האיטופי, רומן זה היה ידוע באירופה ע"פ כתביו של הנזיר M. Planudes, שכתב אותו בהקדמה למשלו. ראה: משלי איסופוס, מהדורות ש. שפאן, ירושלים תשכ"א, עמ' 174. בדפוס היה מצוי ספר זה בנפרד וגם בהקדמה למהדורות של המשלים. ראה: Short Title Catalogue, pp. 8-9. משלי איסופוס היו ידועים בתרגום עברי בתקופה זו גם בדפוס, בתוך הקובץ "דברי הימים למשה רבינו" קושטא רע"ו; ויניציאה ש"ו. ראה: א. מ. הברמן, 'חוד חידה ומשול משל', סיני, כו (תש"י), עמ' שנט—שסב, אך תרגום של תולדות חיי בעברית לא מצאתי במאה ה"ט.

- ב מעון השואלים עם וולגארו כתוב יד ³⁸
- 30 קונטריסי' וניירים משירים שונים בדפוס ובכתב יד ³⁹
- קונטריסי' וניירים מדרושים קטנים ודברי מוראליטה כ"י ⁴⁰
- ניירים ולוחות ישנים וקונטריסי' מכללים שייכי' אל עשיית הלוחות
- כתובי יד ⁴¹
- שחיטות ובדיקות לר' יהודה ב"ר בנימין בקלף כתובי יד ⁴²
- שיר השירים עם פירוש לועזי כתוב יד ⁴³
- 35 מחזור בפוליו דפוס מנטובה שנת שי"ז ⁴⁴

- 38 ראה לעיל מס. 7.
- 39 לצורך חישוב כמות הספרים באוסף הספרים רשמתי זאת כשני ספרי שירים, אחד בכ"י ואחד בדפוס.
- 40 ברישום גושאי האוסף רשמתי את הספר בין ספרי המוסר.
- 41 שם זה מוזכר פעמיים בכה"י בפעם השניה השם מחוק או ע"י צנורה או ע"י בעל הספריה עצמו.
- 42 ר' יהודה ב"ר בנימין הרופא נקרא גם ר' יהודה העניו, מחכמי איטליה במאה הי"ג ראה: ח. מיכל, אור התמים ², ירושלים תשכ"ה, עמ' 448, מס. 974. באוסף משולם סלם משנת 1605 נקרא החיבור "הלכות שחיטה והלכות טריפה לר' בנימין העניו".
- 43 הניסוח אינו מאפשר זיהוי החיבור, ואפשר שהכוונה לתרגום איטלקי של אחד הפירושים הידועים לשיר השירים. ראה: מ. כשר, שרי האלף ², א, ירושלים תשל"ט, עמ' קלט—קמג.
- 44 ראה: כהן, ביבליוגראפיה. עמ' 115 מס. 9.

חזו טורניאנסקי

ה"בענטשערל" והזמירות ביידיש *

עם אותם ספרים שניתן היה למצואם דרך קבע, משך דורות רבים, בכל בית יהודי באשכנז ובתפוצותיה, נמנה מן הסתם גם ה"בענטשערל", אותו קובץ של ברכות וזמירות, הנושא בשעריו את השם "ברכת המזון", או: "סדר ברכת המזון", ובידיש — "דאס בענטשן". קבצים מעין אלה נדפסו עבור העדות השונות על-פי נוסחיהן הספציפיים. הם הופיעו בהרכבים מגוונים ובהיקפים שונים, לעתים רק בלשון-הקודש ולפעמים מלווים תרגום ללשון המדוברת. דיון זה מוגבל לקובץ כמנהג אשכנז (ופולין) עם תירגום לידיש, הלשון שדובריה הם שכינו ספר זה בשם "בענטשערל".

מסוף המאה ה-16 ועד שנות השבעים של המאה ה-19 ידועות לנו למעלה מ-70 מהדורות של ה"בענטשערל". המהדורה המתוארכת הראשונה הופיעה בבאזל ש"ס (1600) אך שיערה¹ מודיע כי נוסף בה תרגום יידי של ההגדה של פסח, אשר לא הופיע מעולם בשום "בענטשערל", וע"כ ברור כי היז מהדורות קודמות². ואכן, ברשימות של ספרים יהודיים אשר הוגשו בסוף המאה ה-16 לצנזורה במנטובה, נרשמו שתי מהדורות — לובלין — קודמות, אחת משנת שמ"ב (1582) והאחרת משנת שנ"ב (1592)³, ושתייהן אבדו. עם זאת, אין סיבה לפקפק בטענתה של מהדורת באזל לראשונות בהבאת ההגדה עם תרגום לידיש. בכך הורתה דרך למהדורות הבאות, אף כי לא היא שימשה להן פרטוטיפ ברור בכל הנוגע ליסודות המרכיבים את הספר ולסדר נתינתם בו. זאת עשתה מהדורה אחרת, ככל הנראה דפוס פראג, אשר רק טופס אחד ויחיד ממנה, והוא פגום, הגיע לידינו. מהדורה זו, שהיביליוגרפים הקדימו מדי יבקביעת זמנה⁴, הוסיפה טקסטים על אלה המצויים במהדורת באזל ש"ס, שינתה את מקומם של המצויים שם, והיתה דוגמא ל"בענטשערל" המקובל במשך שנים רבות, אף כי תוך שינויים, הוספות והשמטות.

- * על יסוד הרצאה שהושמעה בקונגרס השביעי למדעי היהדות, ירושלים, אוגוסט 1977.
- 1 ראה הרשימה להלן, מס' 3. צילום השער, ותיאור מפורט מאד, ראה אצל פרייס, מס' 169, עמ' 275—277.
  - 2 על היות מהדורה זו עצמה ברובה העתק ממהדורה, או ממהדורות, קודמות, ראה אצל פרייס, שם, בעיקר עמ' 276. גם פרייס אינו ידע מהדורה קודמת בבאזל או במקום אחר.
  - 3 ראה על הרשימות בכלל: ש. סימנסון, "ספרים וספריות של יהודי מנטובה", קרית ספר, ל"ז, תשכ"ב, על ספרי יידיש שבהן: רומר-סגל, עמ' 779—788; ועל המהדורות הנדונות של "ברכת המזון": שם, עמ' 788, מס' 26, 29 וכן שמרוק, פולין, עמ' 85, מס' 16 ועמ' 91, מס' 28. וראה ברשימתנו מס' 1, 2.
  - 4 ראה ברשימתנו, מס' 5 ושם בהרחבה על הנימוקים לאיחור זמנה.

ברכת המזון אינה אלא המרכיב הראשון של ה"בענטשערל" המקובל. השבת היא נושא השני, הכולל, לפי הסדר, את ברכת הנרות, הקידוש, הזמירות — מתולדות הליל שבת, יום שבת ומוצאי שבת — התפילה "גאט פון אברהם"⁵, ההבדלה ואת ה"מבדיל". בהמשך מובאת ברכת גרות חנוכה ופיוטים מספר לחנוכה ולפורים. המקום הבא מיועד לשמחות המשפחה: ברכות ופיוטים לחתונה, לברית-מילה ולפדיון הבן, יחד עם הנוסחים הקבועים לברכת המזון של הזדמנויות תגיות אלה. לאחר מכן באות ברכות-עירובין, סדר כפרות, שורה של תחינות לראש-השנה וליום-כיפור — המיועדות להיאמר בבית-הקברות — וכן קריאת שמע. מרבית ה"בענטשערלעך" מסתיימים עם התגדה של פסח, כשבסופה שלושת הפיומים "אדיר הוא", "אחד מי יודע" ו"חד-גדיא". חלק מן ה"בענטשערלעך" מביא עוד את ברכת הנהנין או תוספות קטנות אחרות.⁶

הרכב נרחב זה מופיע כבר במהדורות הקדומות ביותר, ונשמר — עם שינויים מעטים — כ-200 שנה. זמן היווצרותה של קומפילאציה ספציפית זו בלשון-הקודש אינו ידוע בוודאות, אך מאלפת העובדה כי היא נדפסה, ברובם המכריע של המקרים, עם תרגום ליידיש ולא בלשון המקור בלבד. לפני — ובשעת — הדפסתם של ה"בענטשערלעך" הראשונים האלה, נדפסו בלשון-הקודש בלבד, מהדורות של "ברכת המזון" שהרכבן, עפ"ר, מזגבל לברכה זו לבדה, או בתוספת פירוש או הערה.⁷ רק לעתים נדירות נדפסו בתקופה זו, במהדורות העבריות, זמירות וברכת המזון גם יחד.⁸ בראשית המאה הי"ז הופיעה ברכת המזון בלשון-המקור בלבד, עם פירושים של ר' נתן שפירא ור' נפתלי בן דוד ובתוספת זמירות עם פירוש המהרש"ל.⁹ במהדורת ונציה המיועדת בבירור לעדות שונות¹⁰ שחיו בכפיפה אחת בעיר זו. מן הרבע הראשון של המאה הי"ז הגיע לידנו גם "סדר זמירות של שבת נוסח אשכנז ופולין"¹¹, בו נדפסו ביחד

5 על תפילה זו ראה שמרוק, ספרות, עמ' 51—53, וכן מ. ווינרייך, געשיכטע פון דער יידישער שפראך, ניו-יארק 1973, כרך ו, סעיף 65.03, עמ' 272.

6 ראה למשל במהדורת אמשטרדם ת"ח (1648), ברשימתנו מס' 6.

7 כך, למשל, נדפסה מהדורת באזל שס"א (ק"ב 2602), בליווי פירוש מאת ר' נתן שפירא בלובלין של"ה (ק"ב 2599) ובקראקא שמ"ג (ק"ב 2601), ובליווי הערה מאת ר' משה אלשיך בונציה בשנת ש"ס לערך (קאלי, עמ' 557).

8 ראה, למשל, "סדר זמירות וברכת המזון", פראג רע"ה (ק"ב 3156) וכן "ברכת המזון" [פראג ? של"ט (ק"ב 2600)], בה נוספו גם תחינות אחדות והוראות קצרות ביידיש.

9 סדר הזמירות של הגאון מהר"ר שלמה לוריא ראה אור בנפרד גם קודם לכן, בלובלין שני' (ק"ב מס' 6950¹⁰, עמ' 2369). ור' עלי-ספר, א', עמ' 104, מס' 8.

10 ראה מהדורות ונציה שס"ג (ק"ב 2603) ושם, דף י"ח, ע"א: "שמברך ברכת המזון בזימן שלשה או עשרה ויותר כדי להוציא את כלן אזי מיד כשקיבל הכוס בשתי ידיו וקודם שיתנו ליד ימין כנ"ל יאמר למסובין: רבותי נאמר ברכת המזון או יכול לומר בלשון אשכנז כשהחבורה אשכנזים רבותי וילן מיר בענטשין וכן כשהחבורה לועזים יכול לומר בלע"ז רבותי ווימו דיר ברכה המסובים עונים לעולם בלשון הקודש ואומרים יהי שם יי' מבורך מעתה ועד עולם".

11 ראה "סדר זמירות של שבת" נוסח אשכנז ופולין [האנאן] שפ"ג (ק"ב 2605). הרכב דומה מאד מופיע גם לאחר מכן בספר "סידור מברכות" נוסח אשכנז, ונציה תל"ד (ק"ב 2616). וראה גם "ברכת המזון הנקרא סידור מברכה", ונציה ת"ו (ק"ב 2608) שם נכללו, בנוסף לנ"ל, גם הנהגות תפילה נגד מגיפה, תפילת הדרך ועוד.

בלשון המקור בלבד, ואולי לראשונה, ברכת המזון, הזמירות וההגדה של פסח. אלא שכל אלה ודומיהם עדיין רחוקים הם מאד מתבנית ה"בענטשערל" חד-לשוני שהיה מגובש, ככל הנראה, עוד לפני ראשית המאה ה'יז. לא עלה בידי למצוא אלא מהדורות ספורות בלבד של "ברכת המזון" – עד סוף המאה ה'יח – המהוות אקוויואלנט ממשי ומלא ל"בענטשערל", מהן שתיים מאוחרות (פירדא, תפ"ט¹² חולצבאך, תקמ"ז) ואחת מוקדמת ובלתי ידועה עד כה (פראג, תש"ד)¹³. מהדורות אלה, שהן למעשה נוסח חד-לשוני של "בענטשערל", מביאות גם את התפילה המקורית ביידיש "גאט פון אברהם", שאין לה נוסח עברי¹⁴, וגם את הנוסח ביידיש של שלושת הפזמונים של פסח. במהדורת פראג נמצא, בנוסף על אלה, גם את שני נוסחיו הלשוניים – העברי והידי – של השיר "אשליך יגון ואנחה" שעוד ידובר בו בהמשך.

מספר המהדורות של ה"בענטשערל" עולה בהרבה על זה של קבצי ברהמ"ז האחרים, בכל הרכביהם ונוסחיהם גם יחד. בין מהדורות הקבצים השונים של ברכת המזון נוסחי איטליה, רומניא וספרד, לא עלה בידי למצוא גם אחת עם תרגום ללשון-הדיבור של העדה אשר לה נועדו. נדמה, אם כן, כי לפנינו תופעה אשכנזית ייחודית¹⁵, נפוצה וארוכת-ימים. מן ההשוואה בין תולדות ההדפסה של ה"בענטשערל" לבין זו של ספרי ברכת המזון האחרים, עולה ההשערה הסבירה, כי אותו מיבחר ספציפי של טקסטים בלשון-הקודש אשר ב"בענטשערל", וליווי התדיר בתרגום ליידיש, משקפים מסורת מוגדרת שהתגבשה באורח-חיהם של יהודי-אשכנז. רק ע"י היותם משקפים את המנהג החי שהתגבש במציאות, היה בכוחם של ה"בענטשערלעך" המודפסים להשיג את מטרתם ולמלא את תפקידם.

די בסקירה שטחית של מרכיבי ה"בענטשערל", כדי לעמוד על מהותו המיוחדת: לפנינו

12 ואולי תצ"ט, ראה לוונשטיין, מס' 92, קאולי, עמ' 558. לא עלה בידי לבדוק את הרכבו של שתי מהדורות פירדא נוספות, אחת משנת תפ"ב (ק"ב 7500; לוונשטיין מס' 49), ואחת משנת תקכ"ב (לוונשטיין, מס' 157).

13 המדובר בספר "ברכת המזון והזמירות / וגם מה שאומרים בבית הקברות בערב ראש השנה ובערב יום כיפורים: / פה קק פראג / תחת ממשלת אדוננו המיוחס מאד הקיסר פרידננס יר"ה". לפי פרטי השער ודגל המדפיס נראה, כי הוא נדפס אצל גרשום בן יוסף בצלאל כץ בין השנים ש"פ–ש"צ. הספר נמצא בעזבונו של י. ק. וואגנזיל בספריית ארלנגן. תודתי העמוקה נתונה למר הרמן זיס מגרמניה, אשר גילה את העובדן והביא את אצרותיו המרובים לידיעתי.

14 ראה לעיל, הערה 5.

15 שאיפה לחקות תופעה זו אצל קיבוץ אחר, באה לידי ביטוי ב"ספר המנהגים על סדר מעשה בראשית מראשית השנה ועד אחרית השנה שידעו ויבינו הקטנים עם הגדולים והוספו בו כל סדר ההגדה והברכות על מקומם הראויים. עם ציורים חדשות ויפות (!) וגם כל ברכת הנהנין... והוגה ע"י הגביר יוסף בן הישיש הנכבד משה ישראל מילו ס"ט... באמשטרדם במצות הגביר שלמה לוי מאדורו מוכר ספרים נדפס ע"י כהר"ר ליב זוסמנש יצ"ו בשנת א'ז י' ש"ר לפ"ק [=1768]. הספר, שאינו אלא מעין "בענטשערל" חלקי מאד עם תוספת מקצת דינים, מביא את הטקסטים בלשון הקודש בתוספת כותרות והוראות מפורטות בלשון הספרדית (באותיות לטיניות) וכן איורים רבים, הלקוחים ישירות מן ה"בענטשערל" האשכנזי הנפוץ. אני מודה למורי, שמרוק, שהצביע לפני על קיום ספר זה, ולידידי, ד"ר י. קפלן, שהודיע לי על קיום מהדורה קודמת של ספר זה (אמשטרדם תצ"ז / 1737, בדפוס אברהם בן רפאל חזקיהו עטיאש) עם איורים אך בלי הוראות בספרדית.

קובץ של טקסטים, שנאספו במישרין ובבירור לשם שימושם הממשי, הפעיל והסדיר על-ידי המשפחה, בתוך ביתה, בשעת אירועים חגיגיים הנערכים במסגרתה, תוך התכנסות בניה לעריכת טקס דתי מסוים. אמנם קריאת שמע ותחינות לראש-השנה ויום-כיפור מהוות כאן, מבחינה מסוימת, יוצא מן הכלל: שתיהן הן עניין ליחיד עם עצמו ועם בוראו בלבד, והתחינות — גם מכיוון שהמקום המיועד לאמירתן הוא בית-העלמין ולא הבית. אך, למעשה, ה"בענטשערל" בכללותו הינו מעין "כל-בו" המגיש למשפחה היהודית, על-פי סדר קבוע, כל אשר יש לאמר, לשיר או לקרוא בקול רם מחוץ לכתלי בית-הכנסת. מקומות מסוימים בספר ייפתחו יום-יום, אחרים — רק פעם בשבוע; כאן ייפתח הספר רק פעם אחת בשנה ושם — רק כאשר תודמן שמחה במשפחה. אך הכל, פרט לתחינות, יבוא לידי שימוש — בבית, וכמעט הכל — אך ורק בו.

אם כי הבית ובית-הכנסת הם שני מבצרי של אורח-החיים היהודי, קיים, כידוע, קו מפריד חד וברור ביניהם. ספרי-המנהגים שואפים להסדיר ולשמר את אורת החיים היהודי האשכנזי בשני המבצרים גם יחד, אך אינם מסירים טקסטים של הגדרש להיאמר בהם. טקסטים אלה מובאים בספרים נפרדים: מה ששייך לבית-הכנסת — בסידור ובמחזור, ומה ששייך לבית — ב"בענטשערל". אך בעוד שלסידור חדרו לעתים קרובות טקסטים שאין בית-התפילה יעדם — כמו, למשל, תפילת-הדרך, והגדה של פסח וקריאת-שמע שעל המיטה, — אין כלל ב"בענטשערל" חידושים של טקסטים של בית הכנסת, והוא מוקדש, כולו, לבית ולמתרחש בו.

רובם המכריע של השינויים המתרחשים בהרכב ה"בענטשערל" במשך מאתיים שנותיו הראשונות בדפוס, הוא בתחום הזמירות, הפיוטים והפזמונים, כלומר, רק במסגרת הטקסטים הלא-פורמאליים, שאינם מקודשים. אמנם, רוב הזמירות והפיוטים הקדומים יותר, שנכנסו עוד ל"בענטשערל" הראשון, נשארו בו לאורך זמן, אך יש אף מהם שנעלמו לגמרי במרוצתו. במשך הזמן נוספו שירים חדשים, שנתחברו ע"י מחברים מאוחרים, כגון "יה רבון עלם" לר' ישראל ג'ארה, שנפטר בשנת 1628 ו"אזכרה רתמ"ך" לר' לייב עוזרש, שנפטר בשנת 1727. דומה, כי ב"בענטשערל" התגשמו ונקבעו מסורות חיות שנתגבשו קודם לכן בעל-פה. התנודות והשינויים שחלו במסורות חיות אלה, מצאו את רישומם המתאים במהדורות השונות של ה"בענטשערל", על-פי הזמן והמקום. זאת ועוד: ממספרם הגדול של שירי השבת והחג שנשתמרו — בנפרד או באוספי שירים — ניתן ללמוד, כי שירים רבים ושונים הורשו בהודמנות חגיגיות אלה, אך רק חלק מהם זכה למצוא מקומו ב"בענטשערל", וחלק קטן עוד יותר זכה לשימור לאורך זמן.

במפנה המאות הי"ח/ט החלו להופיע "בענטשערלעך" מצומצמים יותר, מהם נעדר גם חלק גדול מן המרכיבים המקובלים, ולא רק זמירות ופיוטים, אלא גם ברכות, תחינות ולעתים אף ההגדה של פסח. הולכים ונעלמים מהם, בהדרגה, כל הטקסטים המיועדים לפורים, לחנוכה, לברית-מילה ולפדיון-הבן. באותה תקופה מופיעים גם "בענטשערלעך" דקיקים, שאינם מביאים אלא את ברכת-המוזון וקריאת-שמע בלבד. צמצום זה של ה"בענטשערל" אינו מעיד, כמובן, על שינוי בגישה, אלא אך ורק על שינוי בהשקפתם של המדפיסים על היקפו הרצוי של הספר. הטקסטים המושמטים נדפסים במקומות ובמסגרות אחרים.

שונים הדברים במה שנוגע לתוספות החדשות המופיעות, בתקופה זו, לראשונה

ב"בענטשערל", כאשר פיוטיו של האר"י, תחילה "יום זה לישראל" ואתר כך גם "אתקינו סעודתא", משתזרים בו בין הזמירות לשבת. אין ספק כי גם כאן משתקפת היטב קביעתו בדפוס של מנהג שהתגבש התקבל קודם לכן במסורת הוציה שבעל-פה. העיון בהתפתחותו של ה"בענטשערל" עשוי, על כן, לספר, מחד, את תולדות תפקידו של הספר והשימוש בו במשך הדורות ולהעשיר, מאידך, את ידיעותינו אודות עלייתם ושקיעתם של מסורות ומנהגים בבית היהודי באשכנז ובמזרח-אירופה.

התרגומים בידיש אשר ב"בענטשערל" מהווים, בעצם קיומם או בהעדרם, חידה מתמיהה. חלקים מסוימים — כמו, למשל, ברכת המזון ומרבית הזמירות לשבת — זוכים תמיד, ללא יוצא מן הכלל, לתרגום יידי. חלקים אחרים — ביניהם כל סדר פדיון-הבן, כל סדר ברית-מילה ואף זמירות אחדות — אינם זוכים לעולם לתרגום לידיש ב"בענטשערל", ואילו חלקים אחרים יש מהם המופיעים תחילה בלווית תרגום ומאוחר יותר בלעדיו — כמו הקידוש והתבדלה — ויש מהם שהופעתם ללא תרגום קודמת להופעתם בליווי — כמו ברכת הדלקת נרות תנוכה וקריאת-שמע¹⁶. במקרים בודדים, כמו בברכת-הנהנין, מופיע תרגום לידיש לסיווגין, ואילו ההגדה של פסח מלווה לעתים בתרגום מלא ולעתים רק בתרגום חלקי. מאלפת העובדה, כי מתחילת הופעתו של ה"בענטשערל", מתורגמים בו הטקסטים לידיש על-פי צורתם בלשון-המקור: הכתוב פרוזה — מתורגם בפרוזה, הכתוב בחריזה — מתורגם בחרוזים, למעט יוצאים-מן-הכלל ספורים (כמו, למשל, "הרחמן", "נודה לשמך", "דוי הסר וגם תרון") בהם המקור המזורז מתורגם בפרוזה דווקא.

הגיוון הרב שבתופעות אלה מבטל כל אפשרות של קשר בין קיומו של טקסט מקביל בידיש ובין מידות הפורמאליות, המקודשות או המחויבות של המקור. גם האפשרות של חלוקה פונקציונלית של הטקסטים בידיש על-פי צורתם: אלה שבחרוזים — מיועדים לזמרה, אלה שבפרוזה — מיועדים לאמירה — יורדת מן הפרק. זאת — מכיוון שהן הברכות, הן טקסטים אחרים שתורגמו בפרוזה, כגון ההגדה של פסח, נאמרו גם בבית — כמו התפילות בבית הכנסת — בלשון הקודש ולא בידיש, כדי לאפשר לאדם לצאת ידי חובתו.

מן העיון בדברים מסתבר, כי הן קיומו או העדרו של תרגום, הן צורתו הספרותית — פרוזה או חריזה — נקבעו על-פי התפקיד הספציפי המיועד של כל טקסט וטקסט ביחסו הישיר לאופי ההשתתפות הנדרשת לגביו מן הנוכחים בשעת האירוע הקשור בו. מן הטקסטים בלשון-הקודש ששירתם, אמירתם או קריאתם, צריכה להתבצע על-ידי יחיד, אחדים תורגמו ואחרים לא: לא זכו לתרגום כאן הטקסטים שאינם דורשים השתתפותו של כלל הנאספים באירוע (כמו בשעת ברית-מילה או בשעת פדיון-הבן), ולעומתם זכו לתרגום אותם טקסטים אשר לגביהם נדרשת מן הנוכחים השתתפות פעילה מסוימת — לכל הפחות הבנת הנאמר (כמו בברכת המזון, בהגדה של פסח, בחתונה). לשם הבנה אין צורך אלא בתרגום בפרוזה, אפילו אם המקור הוא מזוהר.

16 לחלק ניכר מן הטקסטים הלא-מתורגמים יש, אעפ"י, מכנה משותף, בעצם נגיעתם לגברים בלבד. אך קריטריון זה אינו חל כל הזמן על כל הטקסטים הנתונים. ועוד ראוי לציין כאן, כי חלק מן הטקסטים המשמשים מרכיבים של ה"בענטשערל", כגון ההגדה של פסח, קריאת-שמע, הזמירות, סדר ברית-מילה וסדר פדיון-הבן נדפסים באותו זמן גם בנפרד וגם בתוך קבצים אחרים.

לעומת אלה זוכים תמיד לתרגום אותם טקסטים המיועדים להיות מושרים על-ידי כלל הנאספים, ומטרת תרגומם המחזורי היא, ככל הנראה, לאפשר השתתפותם הפעילה של כל הנוכחים, כולל נשים וטף, בזמרה.

את התרגומים בפרווה אשר ב"בענטשערל" יש לראות על-כן, כחלק אינטגרלי ממפעל-התרגום העצום מלשון-הקודש לידיש, אשר העמיד במשך הדורות תרגומים לתפילות, לסליחות, לקינות, לברכות ולכל יתר הטקסטים המחייבים בבית הכנסת או בבית היהודי; מפעל אשר לא זכה עדיין למחקר מקיף. תרגומים אלה לא באו להעמיד תחליף לטקסט שב לשון-הקודש, שהרי — עד כמה שידוע לנו — רק באמירתו בלשון-המקור יצא אדם ידי תובתו. התרגומים הללו באו לאפשר לאותו ציבור, שאינו מבין את לשון-המקור, לומר בה את הדרוש מתוך הבנת הנאמר, ומכאן — מתוך כוונה שבלב.

התרגומים המחוזרים אשר ב"בענטשערל" מהווים נושא בפני עצמו, אשר אף הוא מצפה עדיין לחוקר. אעמך כאן, בקיצור, על השלבים הבולטים ביותר של התפתחותם הדינאמית של תרגומים אלה.

תרגומים לידיש של 28 זמירות, פיוטים ופזמונים לשבת וחג, מופיעים כבר ב"בענטשער-לעך" הראשונים: 6 זמירות לליל שבת, 8 ליום שבת ו-8 למוצאי שבת¹⁷, שני פיוטים לחנוכה ("מעוז צור", ו"אכלו משמנים"), אחד לפורים ("אגני קם לאבד יהודים") ושני פזמונים לפסח ("אדיר הוא"¹⁸ ו"אחד מי ידע"). "תד גדיא" תורגם, כידוע, להדפך, מידיש לארמית¹⁹. על-פי רוב נשמר בתרגומים אלה בקפדנות המבנה של המקור. כך מתקבלים שירים בידיש השומרים לא רק על מספר השורות של הבית בלשון-הקודש, אלא גם על כל מבנה התריזה של הבית המקורי, כפי שניתן לראות בבירור

17 והן, לליל שבת: "כל מקדש שביעי", "מנחה ושמחה", "מה ידיות מנוחתך", "מה יפית" יום שבת קדש הוא", "צור משלו אכלנו" (ועליהן נוסף השיר הדו-לשוני "אשליך יגון ואנחה", שידיון להלן). ליום שבת: "ברך יי' יום יום", "ברוך אל עליון", "יום זה מכובר", "יום שבתון אין לשכוח", "כי אשמרה שבת", "שמר שבתותי", "דרור יקרא", "שבת היום ליי", ולמוצאי שבת: "במוצאי יום מנוחה", "חדש ששוני", "אגיל ואשמח", "אלהים יסעדי", "אלי חיש גואלי", "אדיר איום ונורא", "ברכות עתים וימים", "איש חסיד היה" ו"המבדיל בין קדש לחול". לצדם נדפסות, בלשון הקודש בלבד, זמירות אחרות, כגון "חי יי' וברוך צור", "אזי מים שטפוני", "אמר יי' ליעקב", "אלי אלי חיש גואלי / ראה עניי וחלצני"; "שומר יגיה חשכי בלילה", ועוד, שאינן זוכות לתרגום לידיש אף במהדורות המאוחרות.

18 הנוסח בידיש ל"אדיר הוא" (= "אלמעכטיגר גוט") הופיע לראשונה בדפוס בהגדה של פסח, פראג רפ"ו (1526) והיווה, ככל הנראה, הטקסט הרצוף המחדש הראשון בידיש (השווה שמרוק, ספרות, עמ' 41, וסדן ד., "בויא דיין טעמפל שירה", חן גריבעלעך, בענאס איירעס 1971, עמ' 115–120. ראוי לציין כי מתיבתו הראשונה של הריפרין "בויא דיין טעמפל שיר" (= "בנה ביתך בקרוב") נגזר הפועל "בויאן", במשמעות: לשיר את "אלמעכטיגר גוט", וראה במגין הדברים שימצא הקורא ב"בענטשערל" על-פי שער מהדורת באול ש"ס: "און' אך וויא מן טוט אם פסח בויאן". הדבר מוכיח בלי ספק את קיומו של מנהג מושרש ונפוץ. והשווה מ. וויינרייך, געשיכטע פון דער יידישער שפראך, ניו-יארק 1973, כרך 1, סעיף 65.02, עמ' 272.

19 ראה: Ch. Szmeyurk, "The Earliest Aramaic and Yiddish Version of the 'Song of the Kid' (Khad Gadye)", The Field of Yiddish, U. Weinreich (ed.), New York 1954, pp. 214–218.

מן הדוגמאות הבאות (הבית הראשון של "מה ידידות מנותחך" ושל "יום שבת קודש הוא") :

באזל ש"ס (1600)

מה ידידות מנותחך /	וויא גאר דיין רואן איז גיליבט זער /
את שבת המלכה	דוא שבת קיניגן גינענט
בכנ גרוץ לקראתך /	קיגן דיר לויפין מיר העה /
באי כלה נסוכה	קום דוא הערליכי כלה און גשענט.
לבוש בגדי מלכות /	לושטיג זאלשטו דרך קלידיין
להדליק נר בברכה	ברכה מאך איבר די ליכט דו היפש ברענט
ותכל כל העבודות /	פון אלד ערבט זייא דרך שידן
לא תעשו מלאכה	אלי ווערק דוא ואלענט
להתענג בתענוגים /	אלי וואל' לושט טו דיר אן
ברבורים שלו ודגים :	מיט פיש אונ' ווכטלין אונ' איין קפהן :

יום שבת קדש הוא	דער שבת איז איין הייליגר טאג
אשרי האיש שמרהו	וואל' דען מענש דער אין היטן מאג
ועל היין זכרהו	אונ' איבר דען וויין דען זעגן זאג
ואל ישים אל לבו	איער הערץ זאל אייך ניט זיין שווער
הכיס ריק ואין בו	ווען אייך שון איז דר' בייטל לער
ישמח וירדה	איר זאלט זיין וריליך אונ' וואל גימוט
ואם לזה	ווען איר שון אנטליהן טוט
הצור יפרע את חובו.	איער שולד ביצאלט דער שופפר :

מן הדוגמאות ברור, כי גם מבחינת התוכן משג כאן תרגום מלא ובמידה רבה נאמן מאד, תרגום השואף להעמיד שורה תחת שורה, יחידה תחבירית תמורת רעותה במקור, תוך כדי שמירה קפדנית על סדר הדברים והיענות ברורה לגורמה, הדחשת הימנעות משימוש ביסודות מן הרכיב העברי אשר בידיש.

בין הומירות והפזמונים אשר ב"בענטשערל" מצויים גם 3 שירים דו-לשוניים, שנתחברו ע"י אותו המחבר במקביל בלשון-הקודש ובידיש²⁰. שלושתם נושאים את אקרוסטיכון שם מחברם בשני נוסחיהם. האחד הוא שירו של ר' אביגדור קרא "אחד יחיד ומיוחד אל" (אל מעכטיגר גאט אייניג אונ' איין), אשר נתחבר למעלה מ-150 שנה קודם להופעתו הראשונה בדפוס ב"בענטשערל" שראה אור בבאזל בשנת ש"ס, שם מפורש ייעודו כשיר לחתונה (= "דען זמר זינגט מן ווען חתן אונ' כלה ביא איגדור !") וזיין²¹, ומקומו נקבע לפני ברכת המזון לנישואין²¹. השיר השני הוא שיר לשבת המתחיל

20 ראה על תופעה זו ח. טורניאנסקי, "השירה הדו-לשונית באשכנז — קוים לאופיה", דברי הקונגרס העולמי הששי למדעי היהדות, כרך ד', ירושלים תש"ם, עמ' 85.

21 ר' אביגדור קרא נפטר בשנת קצ"ט (1439). על שירו זה ועל ייעודיו המשתנים, ראה שמרוק, ספרות, עמ' 44—48.

"אשליך יגון ואנחה" ("איך וויל מיין טרויארן אונ' זייפצן לאזן שטאן") מאת אהרן הכהן (משורר שאינו ידוע ממקום אחר) הנדפס אף הוא, ככל הנראה בפעם הראשונה, ב"בענטשערל" הנזכר²². השלישי הוא השיר לחנוכה "אזכרה רחמיד" ("איך וויל גדענקן דיין דער בארמקייט") לר' ליב עוזרש²³, הנדפס לראשונה, בחיי המחבר, במהדורת אמשטרדם תס"ב של ה"בענטשערל", מיד אחרי הפיוטים "מעוז צור" ו"אכלו משמנים" והצריך, על-פי הנאמר שם במפורש, להיות מושר "בניגון אכלו משמנים"²⁴.

דו-לשוניותם הראשית של שירים אלה, לצד קיומם של תרגומי הומירות בידיש, בחרוים דווקא, במקבילה מלאה, ובנאמנות לתוכן ולצורה של המקור, מעידים בבירור על המנהג של שירת הומירות בידיש ליד השולחן התגיגי בבית היהודי באשכנז. לתיוק עדות זו מצטרפת, מחד, דעתם של המוסיקולוגים כי אכן ניתן לשיר את הטקסטים בידיש עם אותם הניגונים עצמם אשר בהם הושרו הומירות בלשון-הקודש²⁵, ומאידך — עדותו של המו"ל מאמשטרדם שתובא להלן.

במשך מאה שנה ויותר, מראשית הופעתם של ה"בענטשערלעך" ועד סוף המאה ה"ז, לא חלו שינויים ממשיים בלשונם של התרגומים לידיש. שינויים ניכרים מופיעים בראשית המאה ה"ח, במהדורת אמשטרדם תס"ב (1702). על השינויים מצהיר המו"ל, ר' שלמה פרופס, בשער הספר, ומסביר כי סיבתם בתלונות התדירות בדבר קשיים בהבנת לשונו של תרגום הומירות לידיש: "...דיא זמירות אין טייטש גאנץ אנדרשט גישטעלט: דארום דו איין אידר טוט בקלאגין: דו מן קיין פר שטאנט אויש דען טייטש קאן האבן:"²⁶ ואכן, במהדורת אמשטרדם תס"ב תורגמו כל הומירות, הפיוטים והפזמונים מחדש. יתירה מזאת — המתרגם לא הבדיל כלל בין תרגומן של זמירות אשר נתחברו מלכתחילה רק בלשון-הקודש, ובין הנוסח בידיש של שיר שהיה דו-לשוני במקורו. זאת — למרות שבמהדורה זו הופיע לראשונה השיר הדו-לשוני "אזכרה רחמיד". כתוצאה מכך הוחלף הנוסח המקורי בידיש של השירים "אחד יחיד ומיוחד אל" ו"אשליך יגון ואנחה" בתרגום, אשר הרס גם את אקרוסטיכון שם המחבר שהיה מצוי בו. אין ספק שהתרגומים החדשים מעידים על הרצון העז לעדכן את הלשון ולבטל כל מיכשול להבנתה המלאה. אך לא זאת סיבתם היחידה. בהמשך דבריו אומר המו"ל, כי שכן לו אדם שיעשה את החרוים כדי שניתן יהיה לשיר אותם יפה בניגון שלהם ("האב איך מיר איינם טון דינגן: דער דיא ריימן גמאכט האט דו מן זיא זאל קענן זינגן: מיט דעם אייגנשטן ניגון גאר שין:"). על כן אין להתפלא על כך, שבשעה שכל התרגומים המפורסמים, דהיינו — אלה המיועדים לזמרה — מתנסחים מחדש ומקבלים פנים חדשות, אין תרגומי הפרוזה אשר ב"בענטשערל" זוכים כלל לטיפול כזה. הם

22 ראה על כך אצל פרייס, מס' 169, עמ' 277.

23 ר' ליב עוזרש הוא יחזה ליב בן הר"ר עוזר, שמש והקהילה של האשכנזים באמשטרדם משנת תס"ח ועד סמוך לפטירתו בשנת תפ"ז, ומחבר ה"בשרייבונג פון שבתי צבי", ראה סיפור מעשי שבתי צבי מאת ר' ליב ב"ר עוזר, ירושלים, 1978.

24 כותרת השיר ב"בענטשערל": "זמר גאה לשבת חנוכה שעשה רבי ליב רבי עוזרש בניגון אכלו משמנים".

25 תודתי נתונה לפרופ' י. אדלר ולד"ר בתיה בייאר מן החוג למוסיקולוגיה באוניברסיטה העברית על העזרתיהם המחכימות.

26 ראה השער במלואו ברשימתנו, מס' 22.

נדפסו, גם במהדורה זו, בדמותם הקודמת, כמעט ללא שינוי, אף שסביר להניח, כי ה' קשיים גם בהבנת לשונם. אך, בהיותם רובם תרגומים לטקסטים פורמאליים, ולברכות בעיקר, אפשר שהוענקה להם מידה ידועה של קדושה, ולו מזגבלת, אשר לא אפשרה ביצועם של שינויים דראסטיים.

התרגום החדש של הזמירות במהדורת אמשטרדם תס"ב, אף הוא תרגום מלא ונאמן מבחינת תוכנו וסדרו. הוא שומר בקפדנות על מספר השורות בבית, אף שאינו מקפיד, במידה שעשה זאת קודמו, על מבנה התריוה של המקור, עליו הוא מוותר, לעתים קרובות, לטובת הבהירות. תרגום זה עושה שימוש חפשי יותר ביסודות מן המרכיב העברי אשר ביידיש ונמנע, בדרכים שונות, מהבאת מילים וביטויים מיושנים. מתוך כך מקרב התרגום החדש את לשון הטקסט ללשון המדוברת, כפי שניתן לראות מהשוואת הדוגמאות הבאות ממהדורת אמשטרדם תס"ב, עם קודמותיהן, שהובאו לעיל:

מה ידידות מנותח	יום שבת קודש הוא
וויא גאר גליבט איז דייני רוא	דער שבת איז איין טאג דער הייליג
דוא קיניגן שבת גינאנט	טוט ויין
דארום לויפן מיר קעגן דיר צו	וואל דעם דער אין היט רעכט
קום דוא הערליכי כלה וואל ביקאנט	צו מאכן קידוש איבר וויין
היפש אן גיקלייד אין קושטליך גוואנט	און ויך ניט בעמץ צו הערצן ווען עש אים
צו צינדן דיא בענש ליכט אין בראנד	שון גיט שלעכט
אל דייני ווערק זאלשטו לאון שטאן	ווען ער שון קיין פעניג אין בייטל האט
קיין מלאכה זאלשטו ניט נאך גאן	זאל ער דאך לוישטיג ויין זוגדן זורגן
אלרלייא תענוגים זאלשטו דיר אן טאן	אונ' געלט דעה צו בורגן
פלייש פיש אונ' קאפהינר זאלשטו צו	זוגדן צווייבל ווערט עש אים בצאלן גאט:
עשן האן:	

משנת תס"ב ובמשך כ-20 שנה, מופיעים שני התרגומים, הישן והחדש, לסידורגיון, במהדורות השונות, עד להשתלטותו הסופית של התרגום החדש. תרגום זה שולט לבדו כ-60 שנה, עד להיעלמותו בשנות ה-80 של המאה ה-18. במהדורות המערב-אירופיות האחרונות (כולן מהדורות דיהרנפורט) וכן במהדורה המזרח-אירופית הראשונה שידועה לנו מתקופה זו (לבוב תקנ"א / 1791), מופיע שוב התרגום הישן, הראשון, אך בדמות חדשה למדי, לאחר שעבר עריכה ניכרת. מתוך שאיפה להגיש לקורא טקסט ברור ומוזן, הקרוב יותר ללשונו המדוברת שאינה קופאת על שמריה, מבצעת עריכה זו שינויים רבים, קטנים וגדולים, באוצר המילים ובתחביר, ונמנעת בבירור מכל ארכאיזמים וביטויים מיושנים. השינויים הם לעתים קרובות מוצלחים מאוד, והישיגיה של העריכה במהדורגיוציה של הלשון ניכרים יפה. לעתים הורסת העריכה את מבני התריוה, ויש שהיא משנה במקצת את תוכן הנאמר.

כך הם הדברים בסוף המאה ה-18 ובראשית המאה ה-19 — היא תקופת המעבר של דפוסי יידיש ממערב-אירופה למזרחת. מסוף המאה ה-18 ועד אמצע המאה ה-19 (ולמעשה עד 1844) לא עלה בידי למצוא (להוציא מהדורת לבוב תקנ"א ת"ל) אלא מהדורה

מזרח-אירופית אתה ויחידה של "בענטשערל" — היא מהדורת ווילנא תקע"ג / 1817. במשך תקופה זו מופיעות זמירות השבת בשוק הספרים המזרח-אירופי בספרון נפרד, הנשוא את השם "זמירות של שבת עם פירוש מטה יהודה על כתב עברית ולשון אשכנז" ²⁷ או בספרונים דומים ²⁸. "ספר מטה יהודה", הפירוש הנזכר במהדורותיו של הספרון האמור, הינו פירוש בלשון-הקודש לאחדים ממרכיבי של "ס' ברכת המזון": לברכת המזון עצמה, לכל הברכות האחרות, ולזמירות. על אף היות "ספר מטה יהודה" מוכן לדפוס עוד בשנת תנ"ט, הוא יצא לאור אחרי מות מחברו, על-ידי בנו בשנת תפ"א באופנבאך ²⁹. המחבר מתלונן בהקדמתו, כי "ספר ברכת המזון יקר הערך אשר מעת יצא לאור העולם... ועד עתה אין בית אשר אין שם מציאתו... ברכתו סמויה מן העין ובאמת הוא כקופה שאין לה אזנים באשר עלה כלו קמשונים... ואין איש מתעורר לפקות עין השגחתו ולפרוש עליו כנפי הביאור באר היטב... אף כי מקומות הן אשר תל עליהן לצאת ידי חובות מצות ביאור באשר הן סתומים וחתומים מאד מאד וביותר בענייני הזמירות אשר יסדו הקדמונים קדישי עילאי כמו ר"ש הגדול רש"י והראב"ע ואחרות מרעיהם אשר כל דבריהם כגחלי אש וחוד חידה ומשול משל...". (ג, ע"א).

הפירוש הינו, למעשה, ביאור פאראפראסטי נרחב וממצה של הטקסט; הוא כולל פירוש המילות, מראי-מקומות של המקורות; פשטים, דרושים, דינים וכו'. הוא אף מלווה "הגהות" נפרדות העוסקות בפרטים אודות מחברי הזמירות, האקרוסטיכונים שבהן, משקליהן, מבניהן וחרוזהן, וכולל אפילו דיונים אודות הניקוד המדויק של המלים. 75 שנים לאחר מכן, במהדורת [לבוב ?] תקמ"ו של "זמירות של שבת", יוצא המלבה"ד בטענות דומות ³⁰, המסבירות והחלטות ללוות את הזמירות בתרגום מ"ספר מטה יהודה" ללשון-אשכנז. אלא, שבתרגום זה של הפירוש ללשון-אשכנז לא נותר ממנו אלא פירוש-מילות מצומצם ביותר — כל יתר המרכיבים שלו נעלמו לחלוטין. זאת ועוד: תרגום הזמירות לידיש קיבל כאן, ב"זמירות של שבת" [לבוב ?] תקמ"ו, ובמהדורות הבאות, הוזהרות לה, דמות חדשה לגמרי, כפי שניתן לראות מנוסחם כאן של הבתים שהובאו לדוגמא לעיל:

27 מן השנים תקמ"ו-תקע"ז נשתמרו ארבע מהדורות זהות של ספרון זה בבית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים: [לבוב ?] תקמ"ו, [לבוב ?] תקס"ד, [לאשצוב] תקע"ו, ו[מינקאוויץ ? תקע"ז ?] (ראה הנספח לרשימה הביבליוגרפית, מס' א, ב, ד, ה).

28 כנון "שירי זמרה", ברדיטשב תקע"ה — 1815, "סדר זמירות של שבת", ווארשא תקצ"ח — 1838 (ראה הנספח לרשימה הביבליוגרפית, מס' ג, ו).

29 ראה שער הספר: "ספר מטה יהודה שחיבר ה"ה המלמד מפורסם מזהר"ר ליב במזהר"ר שמואל אופנהיי" ז"ל שהיה אחד מדייני ק"ק גלוגא רבנא. ונתבקש בישיבה של מעלה וחמדה ה' גנתה עד עתה שקם בנו תחתיו האלוף כהר"ר שמואל זנוויל ורע"י מכח אה הפועל ושכרו יהא מרחום לכל פועל. וישלח לנו במהרה הגואל המשיח בן דוד וגם אליהו לפ"ק בק"ק אפי באך ע"י הפועל האלוף הר"ר ישראל ברי"מ בדפוס האדון באנע פאנטורע דע לא נאיי". תאריך ההסכמה שניתנה על-ידי ר' שמואל מקראקא, אב"ד ור"מ של פפד"מ הוא אדר שני תנ"ט לפ"ק (ראה שם, מעבר לעמוד השער).

30 ראה בנספח לרשימה הביבליוגרפית, מס' א.

מה ידידות מנותחך

"(מה ידידות) ווי גרויש איז גליבט (מנותחך) דיין רואונג (את שבת המלכה) דיא וואש ווערט אן גרופין מלכה (בכנ גרוץ לקראתך) דרום טואן מיר לויפן קעגן דיר: (בואי) קום דו שבת וואש הישט (כלה נסוכה) די הערין (לבוש) אן צו קליידן (בגדי חמדות) גלזסטגי קליידר (להדליק נר) אן צו ציגן ליכט (בברכה) מיט לובנג (ותכל) אין עש זאל ווערין פר לענדיט (כל העבודות) אלי די ארביט (לא תעשו) איר זאלט נישט טאן (מלאכה) איין ווערג (להתענג) צו זעניפטן זיך (בתענוגים) מיט אלרלייא זעניפט (ברבורים) מיט קאפהינר (ושליו) אין פעטי פיגל (ודגים) אין פיש".

יום שבת קודש הוא

"(יום שבת) דער טאג פון שבת (קודש הוא) ער איז היליג (אשרי) וואל (האיש) דעם מענטש (שומרהו) דר דא היט אים (ועל היין) אין איבר וויין (זכרהו) טוט ער אים גידענקין. (ואל ישם) ער זאל נישט טון (אל לבו) צו זיין הרץ (הכיס ריק) דר ביטל איז לדיג (ואין בו) אונ' עש איז נישט דא אין אים (ישמח) עד זאל זיך דאך פריאין (וירוח) אונ' זאל זיך זעטין (ואם לוח) אונ' ווען ער וועט זיך ליאין (הצור יפרע) דר באשעפיר וועט בצאלין (את חובו) זיין חוב".

אין ספק כי מתקבל כאן תרגום ומירות המהווה מהפכה גמורה לעומת כל התרגומים הקודמים: לפנינו תרגום מילולי, פרוזאי, החוזר אפילו על מילות המקור בלשון-הקודש לפני מתן האקויוואלנט שלהן בידיש, בצורה דומה ביותר לדרך הלימוד של החומש בחדר.

קרוב בדמותו למתודות אלה של הומירות הוא ספרון אחר, "שירי זמרה" שראה אור בברדיטשב בשנת תקע"ה—1815. דברי השער שלו מעלים טענות דומות מאד לגזירות לעיל, אך כוונת המחבר כאן איננה להביא תרגום לידיש של פירוש קיים בלשון-הקודש, אלא לתבר ולהדפיס פירוש-מילות חדש, הן בלשון-הקודש, הן בידיש, לזמירות השבת³¹. למרות אתחול הכוונה, התוצאות הן שונות על-פי הלשון: פירוש המילות בלשון-הקודש אינו מבאר אלא מלים וביטויים קשים, בעוד פירוש המילות בידיש הוא מלא, עקבי ואינו מדלג אף על מילה אחת:

מה ידידות מנותחך

"(מה ידידות מנותחך) וויא גליבט איז דייני רואונג (את שבת) דו שבת וואל גנאטע קיניגין (בכנ גרוץ לקראתך) דרום לויפן מיר דיר אנטקעגין אונ' רופין דך (בואי כלה נסוכה) קום דו עהרליכי כלה (לבוש בגדי חמדות) מיר בקליידן אונגו אין גוטי קליידר (להדליק נר) אן צו ציגן די ליכט פון שבת מיט ברכה (ותכל כל העבודות).

אונ' עש זאל ווערין פאר לענדן אלי ארבייט איר זאלט מער קיין ארבייט טאן אזוי וויא אין פסוק שטייט (לא תעשו מלאכה להתענג בתענוגים) נאר צו זענפטגיגן זיך (ברבורים) מיט פעטי הינר (ושליו) אונ' וואכטיל (ודגים) אונ' פיש".

יום שבת קודש הוא

"(יום שבת קדש הוא) דער טאג שבת איז הייליג (אשרי האיש שמרהו) וואויל דעם מענש דער אים רעכט היט (ועל היין זכרהו) אונ' גדענקט דען שבת איבר ויין (ואל ישים אל לבו) אונ' נעמט זיך ניט צום הארצען (הכיס ריק) דש דער בייטל איז ליידג (ואין בו) אונ' עש איז אין אים גאר ניט דא נאר (ישמח) ער טוט זיך פרייען (וירוה) אונ' זעטיגט זיך לכבוד שבת (ואם לזה) ווען ער שון מוז וואש לייען אויף שבת (הצור יפרע את חובו) וועט דער בשעפר בצאלן זיין שולד".

אם כי פה ושם נוסף כאן פירוש קצרצר על פירוש-המילות, ולמרות שקיימים הבדלים ברורים — אף כי מוגבלים למדי — בין הטקסט הידי ב"שירי זמרה" וזה שב"זמירות של שבת" (הלשון ב"שירי זמרה" היא חיה ואידיומטית יותר, ותחבירה — מודרגי יותר), הרי שלפנינו שני תרגומים מילוליים, פרוזאיים, מדויקים מאד וצמודים ביותר למקור. שניהם עושים שימוש חפשי ותדיר באוצר המלים של ה"טייטש", ואינם נמנעים אפילו מארכאיזמים שכלל לא הופיעו בתרגומי הזמירות הקודמים, או שכבר הותלפו עשרות שנים קודם לכן, עוד במהדורת אמשטרדם תס"ב.³²

אופיים וצורתם של התרגומים הללו מבטלים בחריפות את השתייכותם למסגרת הטקסטים המיוחדת שבה נמצאו קודם לכן, וקובעים בבירור את מקומם בתוך המסגרת של התרגומים בפרוזה אשר בסידור, במחזור או ב"בענטשערל" עצמו, לצדם של תרגומי התפילות, הקידוש, הברכות, קריאת-שמע ועוד. אף אלה, כמותם, צמודים ביותר למקור, מוסיפים את תוכנו מילה במילה, אינם משקפים נאמנה את התפתחותה העשירה של לשון-הדיבור ותפקידם הוא, למעשה, תפקיד משני, תפקיד של טקסט-עזר.

אין כל ספק כי התרחש כאן מהפך מהותי עמוק: במקום "די זמירות אין עברי אונ' אין טייטש" (=הזמירות בלשון-הקודש ובידיש"), מוגשות כאן לקורא הזמירות בלשון-הקודש עם פירושן בלשון-אשכנז. ואף כי הפירוש איננו, למעשה, אלא תרגום מילולי מדויק, הרי שכוונתו הראשונית הברורה היא לפרש, ומטרתו — לבאר, לאפשר הבנה. כוונתו הראשונית של התרגום המפורז היא, לעומת זאת — לתרגם, להעמיד תחליף בלשון אחרת, ומטרתו — לאפשר לציבור להשתתף באופן פעיל, קרי: לשיר, בלשון המדוברת ומתוך הבנה מלאה של המושר.

הצורה, האופי והתכונות של הטקסטים בידיש משקפים היטב, כאמור, את תפקידם וייעודם. משום כך, הופעתם של תרגומי הזמירות לידיש בפרוזה במזרח-אירופה, עשויה להעיד על כך שלא נהגו שם אז לומר את הזמירות בלשון המדוברת, או שהיתה כוונה לבטל מנהג זה. מאחר שאין בידינו שום מהדורה מזרח-אירופית של זמירות — לא בתוך

32 ראה, לדוגמא: להתענג = "זענפטן זיך" או "זענפטגיגן זיך", או לכלות = "פארלענדן", למרות שנראה כי המתרגם האחרון מוסיף "איר זאלט מער קיין ארבייט טאן" לתיבה זו, מתוך חשש שהיא אינה מדבגת עוד.

"בענטשערל" ולא בספרון נפרד — בין 1592 ל-1786, השנה בה הופיעו שם לראשונה תרגומי הומירות בפרוזה, אין לדעת בוודאות אם המנהג לשיר זמירות בידיש נהג שם ופסק, או שלא נשתרש שם כלל. ההשערה הראשונה נראית סבירה יותר. הציבור היהודי במזרח-אירופה השתמש — לפני שנת 1786 ובוודאי גם אחריה — במהדורות המערב-אירופיות של ה"בענטשערל" שהיו מיועדות בבירור גם אליו ("כמנהג אשכנז ופולין"). ניתן אפוא לשער, כי אותו חלק מן הציבור, אשר לא ידע לשון-הקודש, פנה אל הטקסטים המפורזים של הומירות, שנרעדו לזימרה, ואכן עשה בהם שימוש ממשי, תוך שהוא נהנה מן האפשרות הניתנת לו להשתתף באופן פעיל באירוע התגיגי. גם הופעתו של התרגום המפורז לזמירות במהדורת לבוב תקנ"א — 1791, על אף היותו משובש מאד, יש בו כדי לתמוך בהשערה זו. יתירה מזאת: בתרגומי הומירות בפרוזה שבספרוני הומירות השונים שהופיעו במזרח-אירופה ("זמירות של שבת" ו"שירי זמרה") יש בכלל מעין ריאקציה נגד המינהג לשיר את הומירות, אם בלשון-הקודש, אם בידיש, מבלי להבין בדיוק את תוכנו ואת המובן הממשי של מילותיהן.

בשנת תקע"ז, כאשר תרגומי הומירות בפרוזה מופיעים זו הפעם התמישית, מופיעה בוילנא מהדורה של "בענטשערל", המהדורה המזרח-אירופית היחידה מ-1791 ועד שנות הארבעים (תר"ד) שעלה בידי למצוא. במהדורה זו מופיעות כל הומירות, כרגיל ב"בענטשערל" עד אז, בתרגום מחורז, אלא שחלקן מופיע בתרגום "החדש" של מהדורת אמשטרדם תס"ב, וחלקן בנוסח מעובד של התרגום "הישן" (ש"ס — תס"א), נוסח אשר בו נוספו, על השינויים שהוכנסו למהדורות דירנפורט (תקמ"ו — תקע"א), עוד שינויים רבים, ניכרים היטב ומקיפים מאד, עד כדי התחלפת נוסחם של בתים שלמים בנוסח אחר, חדש לגמרי. אם כי אין ספק שלפני העורך הוילנאי היו שני "בענטשערלעך" שונים, קשה להבין מדוע עיבד את חמש הומירות הראשונות ושבע האחרונות מן התרגום "הישן" ואילו את הומירות האמצעיות הביא, ללא שינויים, בתרגום "החדש". אפשר, אמנם, שאחד משני הטפסים של ה"בענטשערל", ששימשו לו מקור, או שניהם גם יחד, היו פגומים והוא נאלץ להשלים את החסר כאן במצוי כאן, אך אין לבטל לגמרי את האפשרות, שהיו סיבות אחרות לבחירתו המזוהה לעומת הספקות הללו מזדקרת לעין בבחינת שאיפתו של העורך להגיש את הומירות בתרגום לידיש ברור ומובן, מחורז ומותאם לזימרה, והשקעתו עבודה רבה למען השגת מטרה זו.

האם יש במאמציו של העורך הוילנאי משום עדות לריאקציה נגד תרגומי הפרוזה של הומירות או נגד ביטול המנהג לזמור בלשון המדוברת? בוילנא המתנגדית-המשכילית של הרבע הראשון של המאה הי"ט שני הדברים אפשריים, אף סבירים. סבירה, מצד אחד, ההתנגדות לתרגומי הפרוזה הנדפסים בפולין ובאוקריינה, אשר מאופיינים החדש ומגישתם המיוחדת, היראית מופלגת, לטקסט המקור, עולה ריח של קבלה או תסידות. מצד שני — סביר הרצון להמשיך ולנהוג על-פי הדוגמא של מערב-אירופה, שם והשכלה לא רק שלא ביטלה את המנהג לשיר את הומירות בתרגומן המובן והברור ללשון המדוברת, אלא ייתכן אפילו כי תמכה בו וחיוקה אותו בהתאם למגמותיה הראצינליסטיות. אך עבודתו ומאמציו של העורך הוילנאי לא נשאו פרי. כבר בשנות ה-20 (תקפ"ה ותקפ"ז) יוצאות לאור באוסטריה שתי מהדורות של "ברכת המזון" אשר כל מרכיביהן — ברכת המזון, הברכות כולן, הומירות והפיזטים למיניהם, קריאת שמע וההגדה של פסח — נדפסים בהן בלשון-הקודש בלבד, ללא כל תרגום

ליידיש, כשרק חלק מדברי עמוד השער של הספר³³ והוראות קצרות בתוכו, בעיקר בהגדה של פסח, נתונות כאן בלשון זו. הטקסט הרצוף היחיד ביידיש שמופיע כאן הוא התפילה "גאט פון אברהם" אשר מקורה הוא, כאמור, ביידיש, והיא חסרה נוסח בלשון-הקודש. מהדורות אלה מהוות, למעשה, מקבילה מזרח-אירופית לספרי "ברכת המזון" (בלשון-הקודש בלבד), שהופיעו במערב-אירופה קודם לכן ונזכרו לעיל (למשל פראג חש"ד, פיורדא תפ"ט, זולצבאך תקמ"ז). אך בעוד שבכל המהדורות המערב-אירופיות הללו מופיעים (בנוסף ל"גאט פון אברהם") הפומונים של פסח בסוף ההגדה עם תרגום ליידיש, אין תרגום כזה מלווה את הפומונים האלה במהדורות המזרח-אירופיות. אלה מופיעים בהן, ככל יתר הטקסטים שבספר, בלשון-הקודש בלבד. במהדורות אוסטרותא אלה מופיעות גם, בפעם הראשונה בתוך מסגרת הספר "ברכת המזון", ה"אתקיננו סעודתא" של ר' יצחק לוריא (אשר באופן נפרד החלו להדפיס במזרח-אירופה קצת קודם לכן³⁴. נדמה, כי יש בפרטים אלה כדי להצביע על התבצרות מעמדו החדש של הטקסט בלשון-הקודש, על הדרישה לשימוש פעיל בו בלבד, ועל גוון חסידי בולט למדי.

רק משנות ה-40 ואילך מתחילים להופיע "בענטשערלעך" באופן סדיר ורצוף במזרח-אירופה. מן השנים תר"ד–תרל"ד / 1844–1874 ידועות לי 16 מהדורות. מחציתן—שתי מהדורות זולקווא, 5 מהדורות לבוב ומהדורת ווילנא אחת—מורכבת מאותם "בענטשערלעך" דקיקים, המביאים רק את ברכת המזון וקריאת-שמע. המחצית האחרת—3 מהדורות ווילנא, 3 לבוב, אחת ז'יטומיר ואחת וורשא)—מורכבת מ"בענטשערלעך" בעלי היקף רחב יותר³⁵, אך לעולם לא ההרכב המלא של ה"בענטשערל" המסורתי הישן, כאשר חסרים בהם, בדרך כלל, כל הטקסטים לפורים, לגישואין, לברית-מילה ולפדיון-הבן; לעתים—גם הטקסטים המיועדים לחנוכה, ולפעמים—גם ההגדה של פסח. אך הומירות מופיעות בכלם, ללא יוצא מן הכלל, ותמיד בלווית תרגום בפרווה ליידיש, בדרך כלל עם התרגום אשר בספרון "זמירות של שבת" הנזכר (הממשיך להופיע בדפוס גם הוא)³⁶ ולפעמים, כמו במהדורת וורשא תרל"ד—עם התרגום אשר ב"שירי זמרה" (ברדינשב, תקע"ה) אם כי, לפרקים, באופן משובש ביותר. בכל המהדורות הללו של ה"בענטשערל" מצטרפים אל הזמירות ה"אתקיננו סעודתא" של האר"י, אף הם עם תרגום בפרווה ליידיש. עוד מופיעים כאן, לראשונה ב"בענטשערל", הפומונים שבהגדה של פסח ללא נוסחם המקובל והמושג ביידיש: "אדיר הוא" מלווה,

33 מלשון השער של מהדורת אוסטרותא תקפ"ה: "ברכת המזון עם הגדה בצירים כמנהג אשכנז ופולין / דש איז גישטעלט אויף עברי בענטשין אונ' קריאת שמע אויף פדיון הבן גם ברכות פון סעודת חתונה ולברית מילה וחמר לחנוכה ושלוש עליכם עם האתקיננו סעודתא השייכים לכל סעודה וזמירות של שבת גם הוספנו בו פרשת וישלח עם רבש"ע וקידוש ליום טוב של ראש השנה ולפסח וההגדה של פסח עם מעט דייטש ברובע אונ גאנצין אויף גרוש אותיות הכל על נכון ובזכות זה נעלה לציון ברנה אמין".

34 למשל "סדר אתקיננו סעודתא עם פירש"י וגאון בעל מנחת יעקב", לבוב תקע"ה / 1814, וראה מהדורות נוספות אצל ח. ליברמן, "ספר תיקוני שבת", קרית-ספר לט תשכ"ד, עמ' 109–116.

35 ראוי לציין כי באותו בית דפוס באותה שנה (לבוב, תרי"ח) נדפסו שני "בענטשערלעך" שונים, אחד בעל הדיקא המצומצם ביותר, ואחד בעל היקף נרחב יותר.

36 ראה בנספח לרשימה הביבליוגרפית, מס' ז–י"ב.

לעתים, רק בתרגום לידיש של הריפרין בלבד, בעוד שלכל היתר מתלווה הסבר קצרצר וכללי ביותר בלשון המדוברת. במידה שחלק משיר זה זוכה לתרגום, הרי ש"אדיר הוא" מתורגם "שטארק גאט" ולא, כמקובל, "אלמעכטיג גאט", תוך הריסה גמורה של אקרוסטיכון האלף-בית אשר הנוסחים הקודמים בידיש ב"בענטשערל" ומחוצה לו שמרו עליו מכל משמר³⁷, כשגם כאן מעיד הדבר על העדפת תרגום מדויק על פני העמדת נוסח בידיש שהוא מהימן למקור בצורתו. "אחד מי ידע" מופיע תמיד רק בלשון-הקודש בלבד והטקסט הארמי של "חד גדיא", על אף היותו תרגום מידיש³⁸, מופיע אף הוא לבדו או, לפעמים, בליווי דרוש בידיש.

כל קווי האופי החדשים הללו אשר במהדורות המזרח-אירופיות של ה"בענטשערל" מובילים אל ההשערה ההגיגית שהשינוי אכן ניצח, ושבאותו זמן התגבש כבר המנהג החדש בבית היהודי במזרח-אירופה ופסקו בו לגמרי משירת הומירות ופזמוני החג בידיש.

נדמה, כי המהפך שחל במנהג הנדון היה מזרח-אירופי בלבד, ולא משותף לכל יהדות אשכנז. בה בשעה שבמזרח-אירופה מדפיסים אך ורק תרגומים בפרוזה של הומירות (1817—1786), ממשיכים להדפיס במערב (1786—1811) את התרגומים המתורגמים. אעפ"י שהדבר דורש השקעה של עבודה ומאמץ לשם התאמת לשון התרגום ללשון המדוברת כדי להגיש לקורא תרגום ברור ומובן, דבקים המו"לים המערב-אירופיים בתרגום המתורגם ואינם מחליפים אותו בתרגום בפרוזה, שהרי תרגום כזה לא היה עונה על צרכי של המנהג המגובש, ולא היה ממלא את התפקיד אשר לו נועד ולמענו נוצר.

על המשך תולדותיהן של הומירות במערב-אירופה אין בידי ידיעות בכתב, אך ידוע לי, מפי עדים החיים עמנו, כי נהג שם — מאלו במערב ועד מערב-גליציה במזרח³⁹ — המנהג לשורר בידיש את שלושת הפזמונים שבהגדה של פסח⁴⁰ וזאת — עד הדור האחרון ועוד בנוסח הלשוני הישן, ואעפ"י שמלים רבות בו כבר לא היו מובנות לשרים. ומאלפת העובדה, כי במהדורות המערב-אירופיות של ההגדה של פסח בלשון-הקודש בלבד, נתלווה תדיר לפזמונים אלה, ולהם בלבד, תרגומם המסורתי לידיש, בשעה שבמהדורות המזרח-אירופיות המקבילות לא הובא תרגום כלל.

קשה לדעת בוודאות מדוע פסקה שירת הומירות והפזמונים בידיש דווקא במזרח-

37 אקרוסטיכון האלף-בית נשמר עד אז בקפדנות יתירה, אף אם לשם כך היה צורך לשנות את הכתיב המקובל, לאנוס את הלשון או אפילו ליצור מילים חדשות. ראה על כך בהרחבה אצל שמרוק, ספרות, עמ' 64—66.

38 ראה לעיל, הערה 19.

39 אני מודה לגב' מרגוט כהן מארכיון בובר בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ילידת אלזס, הזוכרת מילדותה את המנגינות ואת המלים של שלושת הפזמונים כפי שהושרו בידיש בביתה, וכן למורי, פרופ' דב סדן, אשר הביא עדות ממערב-גליציה במאמרו הנזכר בהערה 18 לעיל, עמ' 118.

40 על חיוניותו של מנהג זה במסורת החיה במערב-אירופה עשויה ללמד העובדה, כי ב"סדר הגדה של פסח עם תרגום אשכנזי" שהוציא יואל בריל בשנת תקמ"ה תורגם הכל לגרמנית נמלצת (באותיות עבריות) להוציא שלושת הפזמונים של פסח, שהובאו ללא תרגום כלל שהרי, מצד אחד, לא היה בכוחו של תרגום גרמני להתחרות בנוסח המסורתי המושרש, ואילו לנוסח המסורתי לא היה מקום בספר משכילי מסוג זה. ראה על כך בהרחבה אצל שמרוק, ספרות, עמ' 149.

אירופה, בה המשיכה ידידית להיות לשונן המדוברת של כל הציבור. אך אופיו של מהפך זה במנהג המקובל, זמן התרחשותו והגבולות הגיאוגרפיים של התפשטותו, מאפשרים לשער כי היתה לו שייכות ישירה לתסידות, אם בשל השינויים שזו הביאה עמה אל אורת-חיה של המשפחה היהודית עקב היעדרותם של הגברים מן הבית בשבת ותג, אם בשל עמדתה כלפי השתתפותן הפעילה של נשים ונערות בזמירה ליד השולחן התגיגי, אם בשל גישתה הזהירה והיראת אל הטקסט בלשון-הקודש של הזמירות, כאל טקסט מקודש ומקדש.

בשנת 1875 פרסם מגדלי בויטומיר את תרגומיו לידיש של הזמירות ושל פרק שירה⁴¹. עבודת התרגום שלו נולדה מרצונו להגיש לציבור סידור תפילה חדש, "מנחה טהורה בשפה ברורה", מאחר שהתרגום המסורתי המקובל אשר בסידור "קרבן מנחה" הנפוץ, נראה בעיניו "סר טעם וניבו נבזה". בזמירות, אשר לא נדפסו אז בסידור, בחר מגדלי כדי שישמשו לו, כדבריו, חומר-ניסוי ראשון: "בזמירות התחילתי את עבודת הקדש לדוגמא, אחרי כן העתקתי את ס' תהילים בשירים חרוזיים והוא אתי בכתובים ואחריו הספר פרק שירה"⁴².

בבוא מגדלי לתרגם את הזמירות שלט בכיפה, מזה זמן רב, תרגומן בפרוזה. ספק רב אם עלה בידו לראות אי-פעם את התרגומים המחרוזים, אשר נעלמו מן השוק עשרות שנים קודם לכן. למרות זאת, ואולי דווקא בעקבות זאת, תרגם מגדלי את הזמירות תרגום מחורז. להלן דמותם, בתרגומו, של שני הבתים ששימשו לי כדוגמא לעיל.

מה ידידות מנותחך

אך, ווי ליב איז די רו דיינע
 דו, פרינצעסין שבת פיינע,
 דרום דיר אַקעגן לויפן מיר אַלע
 קום, מיר בעטן, קום געקרוינטע פלה.
 מען טוט זיך אָן אין אַ שיין קלייד,
 מען צינדט אָן, בענטשט ליכט מיט גרויס פרייד,
 פון אַלע געשעפטן אָן עק
 און די אַרבעט לייגט מען אַוועק
 תענוג זיך אַנצוטאָן ביים טיש
 מיט קאַפּהינער עופות און פיש.

יום שבת קדש הוא

דער טאָג פון שבת הייליק איז ער,
 וויל דעם וואָס היט אים ווי עס קעהער,

41 ראה: זמירות ישראל לליל שבת. ליום שבת ולמוצאי שבת, פון ש"י אברמוביץ, זשיטאמיר 1875 / תרל"ה, וכן פרק שירה, מתורגם ללשון יהודית בשירים חרוזים ושקולים... מאת ש"י אברמוביץ, זשיטאמיר 1875 / תרל"ו.

42 ראה "רשימות לתולדותי", ספר הזכרון של ג. סוקולוב, וורשא תרמ"ט — 1899, עמ' 124.

און דערמאנט אים אין קדוש אויף וויין,
עס פאלט אים גאר קיין געדאנק נישט איין
אז דער בייטל איז גאר לידיק, לער,
נישטאז אין אים אי א שילינגער
לאז ער זיך פרייען, עסן לרוב
אויב ער בארגט וועט גאט צאלן זיין חוב.⁴³

ברור לתלוטין כי תרגומו של מנדלי הוא חדש לגמרי ועומד ברשות עצמו; הוא בנוי כולו על אוצר מילים עצמאי, ואין בו אפילו חד מן החרוזים הקודמים. תרגומו חפשי יותר מן הקודמים, ונתון בלשון אידיומטית עשירה. אך כקודמיו, הוא תרגום מלא ונאמן, הגותו על-פי רוב שורה תחת שורה, תוך שמירה על מספר שורות הבית שבמקור. לעומת זאת אין מבנה החרוזים המקורי של הבית נשמר כלל. התירגום נתון תמיד בצמדים, יהיה מבנה החרוזים של המקור אשר יהיה. מנדלי תרגם את כל הומירות במשקל סילאבי, על-פי רוב י"א הברות בשורה, ולעתים פחות, כמו בביתים דלעיל: ח' הברות בראשון וט' בשני, ולעתים עם סטיות מסוימות (כגון י' הברות בשורות 3—4 של הבית הראשון). באותה שיטה עצמה נקט מנדלי הן בתרגומו לתהילים (משנות ה-70) — תרגום שזכה כבר לדיון ממצה⁴⁴ — והן בתרגומו לפרק שירה. ניתן לשער, כי אילו חזר מנדלי בשלב מאוחר יותר אל תרגומי הומירות, כפי שחזר אל תרגום תהילים, היו אף הן עוברות אותם גילגולים עצמם שעבר ספר זה.⁴⁵ עובדה היא, שכאשר מנדלי בא, בשנת 1889, לשזור את הבית הראשון של "מה ידידות מנותחך" בתוך "דאס ווינטשפינגערל" (ראה להלן), כפי ששיר או קטע ממזמור תהילים י"ח בתוך הנוסח השני של "די קליאטשע"⁴⁶, המיר גם כאן את המשקל הסילאבי במשקל סילאבו-טוני ויצר יאמבים:

ווי ליב די רו איז דיינע
פרינצעסין שבת פיינע;
מיר לויפן דיר אנטקעגן אלע
מיר בעטן: קום, געקרוינטע פלה
פון אלע מלאכות איז אן עק
די ארבעט לייגט מען איצט אוועק
זיך תענוג אַנצוטאן ביים טיש
מיט הינער, חלה, פלייש און פיש.⁴⁷

43 ראה ש"י אברמזין, זמירות ישראל, זשיטאמיר 1875 / תרל"ה.

44 ראה ח. שמערוק, "מענדעלעס תהילים — איבערעצונגען", די גאלדענע קייט, 63/62, (1968), עמ' 290—312 (תוסחו העברי הקצר "תרגומי תהילים לידיש בידי מנדלי מו"ס", הספרות א, עמ' 337—342).

45 ראה במאמר הנ"ל בעיקר בעמ' 293—296.

46 ראה במאמר הנ"ל, עמ' 295.

47 ראה: מענדעלע מוכר ספרים, "דאס ווינטשפינגערל" (צווייטער טייל), די יחידה פאלקס-ביבליאטעק, קיעוו, תרמ"ט, עמ' 57. חסרות כאן שתי שורות מן הבית המקורי וכך,

נדמה, כי גם לגבי הזמירות, כמו לגבי תהילים, הגיע מנדלי במרוצת הזמן למסקנה, שהמשקל הסילאבי אינו מתאים ליידיש, אינו מאפשר, בלשון זו, "לשיר" את הנתון בו⁴⁸. מנדלי אמנם תרגם בחרוזים הן את הזמירות — שמקורן מחורז ומיועד לזימרה, הן את תהילים ופרק שירה — שמקורם אינו מחורז והוא מיועד לאמירה. אך ספק גדול הוא אם אכן התכוון מנדלי להגיש לקורא ביידיש טקסטים לזימרה. אין לשער שהיה בכוונתו לחדש, על-ידי תרגומו, את המנהג הישן, שאבד זה מכבר, לשיר את הזמירות ביידיש, או ששאף להחדיר זימרה ביידיש של טקסטים אשר בדרך כלל לא נהגו לזמרם אפילו בלשון-המקור. עניין הזימרה אינו נזכר במפורש בשני ספרי תרגומיו, לא ב"זמירות ישראל" ולא ב"פרק שירה", אך על המעטפת של "פרק שירה" מצויה מודעה בזה הלשון: "בקרב יצא לאור ספר תהילים מתורגם ללשון יהודית בשירים תרזיים ושקולים שבשמרם הטעמים וכוונת הכתובים הם שומרים כפי האפשר גם המילות, עם פירוש טעם זקנים הנותן טעם לפתרון הכתובים מוקני עמנו וחכמינו הגדולים ו"ל אשר כל בית ישראל נשען עליהם ומפיהם אנו חיים. ועל ידי אמירת תהילים בתרגום צרוף ומזוקק על-פי פירוש מספיק כזה תתעורר הנפש לשיר בקול נעים ותרגיש הוד והדר במזמורי נעים זמירות ישראל" (ההדגשות שלי, ת. ט.), השירה, הזימרה, אינה נחשבת כאן כלל למטרתו של התרגום — אותו יש לאמר דווקא — אלא כהתעוררות הנפש, פועל יוצא מהבנת יופיו של המקור כשהוא ניצוק בתרגום טהור, תואם ונאמן.

בבואו להציג את תרגומו "זמירות ישראל" לפני הקורא אומר מנדלי בעמוד השער: "שבתדיקע זמירות / פארטייטשט אין שירים און גוט דערקלערט / בכדי איטלעכער ייד באזונדער / זאל פארשטיין זייער טייערן ווערט / ווי שיין זיי זענען, א גאטס ווונדער". בתקופה אשר בה שולט מכבר ובכל מקום התרגום בפרוזה, מחדש מנדלי — אולי אף מבלי לדעת זאת — את המסורת הנשכחת של תרגום הזמירות בחרוזים. אך נדמה, כי המטרות של התרגומים הקודמים, בין המתורזים, בין הפרוזאיים, שהיו בעיקרן מטרות דידיאקטיות ומעשיות מובהקות, תופסות בתרגומו של מנדלי רק מקום משני. עיקרית בתרגומו היא המגמה האסתטית, השאיפה להעלות את יופיים של השירים, להראות את ערכם ולאפשר לציבור הנאה ממנו. ייתכן כי מגמה זו היא גם הסיבה לעצם תרגומו הן את תהילים הן את פרק שירה בחרוזים דווקא, כי רק בצורה השירית ראה מנדלי אפשרות להעתיק ליידיש את יופיו והדרו של המקור.

בלעדיהן, נדפס התרגום בכל מקום. במקום המקביל ב"בעמק הבכא" שזור מנדלי את הבית הראשון של "יום שבת קדש הוא". אני מוזהא לפרופ' ש. ורסס שהזכיר לי את עובדת שיוור השיר ב"דאס ווינטשפינגערל".

48 ראה שמערוק, המאמר הנזכר בהערה 44 לעיל, עמ' 295.

רשימה של מהדורות "ברכת המזון" עם תרגום ליידיש מראשיתן עד 1877

להלן נסיון להעמיד רשימה ביבליוגרפית של מהדורות ס' ברכת המזון נוסח אשכנזי ופולין עם תרגום ליידיש ("בענטשערל") מראשית הופעתו ועד שנת 1877, שנת הופעתו של תרגום הזמירות ליידיש על-ידי ש"י אברמוביץ'. הנסיון אמנם שואף אל השלמות, אך אין כל ספק שהרשימה איננה מלאה ושעוד תימצאנה מהדורות נוספות שלא נכללו בה.

ברצוני להודות מקרב לב לעובדי בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ובראשם למר זנד, על עזרתם המסורה; לפרופ' ש. אברמסקי ולמר דוד כץ מאוניברסיטת לונדון, לד"ר מ. שמלצר מספריית בית-המדרש לרבנים בני-יורק, למר הרמן זיס ולמר ראובן רוזנפלד מגרמניה, ולד"ר י. קפלן ששהה באמשטרדם, על עזרתם בהשגת צילומים, מידע ופרטים אודות מהדורות שלא היו תחת ידי. כן אני מודה לד"ר ד. פטרסון ולמרכז ללימודים עבריים גבוהים שהוא עומד בראשו באוקספורד, על תמיכתם בשחתי בעיר זו לצורך היכרות קרובה עם אוצרותיה של ספריית הבודליאנה. גם לעובדי ספרייה זו נתונה תודתי.

הרשימה ערוכה בסדר כרונולוגי. מהדורות חסרות שנת דפוס שחזרו בתוכה על פי תאריךן המשוער. כנספח מובאת רשימת מהדורות שונות של "זמירות של שבת", אף הן בסדר כרונולוגי וממוספרות באות עברית. הסימן * בראש המהדורה מציין שלא ראיתי אותה כלל, אף לא על ידי שליח. אם לא צויין אחרת, נמצא טופס של הספר בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.

קיצורים: א ר ל נ ג נ, ספריית האוניברסיטה, ארלנגן
ב א ז ל, ספריית האוניברסיטה, באזל
ב ו ד ל י י', ספריית הבודליאנה באוקספורד
ב י ה מ"ל, ספריית בית המדרש לרבנים בני-יורק
ה מ ה"ב, ספריית המוזיאון הבריטי
ר ו ז נ ט ל', ספריית הרוזנטליאנה באמשטרדם
ש ו ק נ, ספריית שוקן בירושלים

1 * לובלין 1582

סדור ברכה אשכנזי עם הפי' בלשון אשכנזי, לובלין שמ"ב [1582].
רשימות הצנזורה במנטובה, רשימה מס' 320.
ביב': שמרוק, פולין, עמ' 85, מס' 16; רומר-סגל, עמ' 788, מס' 26.

2 * לובלין 1592

ברכת המזון כמנהג אשכנזים עם אשכנזי נדפס בליבלין (!) ש"נ"ב [1592].
רשימות הצנזורה במנטובה, רשימה מס' 187.
ביבלי': שמרוק, פולין, עמ' 91, מס' 28; רומר-סגל, עמ' 788, מס' 29.

- 3 באזל 1600
ברכת המזון... בסיליה... בדפוס קונראד וואלדקיך ובביתו / בשנת משך
חסדך לידעיד לפ"ק [1600]
פג דפים. באזל. ביבל': פרייס, מס' 169, עמ' 275—277. בעמ' 275 שם
מובא צילום של שער הספר. מ. עריק, די געשיכטע פון דער יידישער ליטעראטור,
ווארשע 1928, עמ' 314—215 מביא קטעים מן ההקדמה אשר מעבר לשער.
- 4 * באזל 1609
שער כמו באזל 1600 + בשנת לא אשולחך כי אם ברכתני [שס"ט/1609].
ביבל': פרייס, מס' 198? עמ' 309; ראה צילום השער עם השינויים שם,
מס' 169, עמ' 275.
- 5 [פראג?] חש"ד
טופס יחיד של מהדורה זו נמצא באוסף מהלמן בבית הספרים הלאומי והאוני-
ברסיטאי בירושלים. הטופס חסר התחלה וחסר סוף. מתחילתו חסרים כ-10 דפים
ובסופו כ-12 דפים. הוא כולל 49 דפים [10—59] כששניים מהם [42—43] חסרים.
מקום ושנת דפוס משוערים, פראג ש"מ/1580, ניתנו על ידי Otto Harrassowitz,
Bücher Katalog 433, Hebraica et Rabbinica, Leipzig 1931, No. 6449.
אם כי, ככל הנראה, הדפוס הוא אמנם דפוס פראג, הרי ששנת הדפוס המשוערת
אינה סבירה בשל הסיבות הבאות:
(א) יש כאן הגדה של פסח עם תרגום ליידיש בעוד שמהדורת באזל 1600 טוענת
בשערה בגאווה כי היא המהדורה הראשונה של "ברכת המזון" המביאה את
ההגדה עם תרגום, ואפילו בנוסח השער המיוחד לשנת 1609 לא שונה פרט זה.
(ב) השיר הדו-לשוני "אשליך יגון ואנחה", המיועד לליל שבת, מובא במהדורת
באזל 1600 בסוף הספר, אחרי הפזמון "חד גדיא". מכאן אין ספק, כדברי פרייס
(עמ' 276), שהוא מופיע כאן בפעם הראשונה בדפוס ב"בענטשערל" וכי הוא
בא למלא חלל שנותר בסוף הגליון, אותו משלימים ברכות הנהנין ותחינה לאשה
אחר הדלקה. במהדורה שלפנינו מופיע השיר במקומו הראוי, בין הזמירות לליל
שבת, מקום שהוא שומר מכאן ואילך כל עוד הוא ממשיך להופיע ב"בענטשערל".
(ג) מספר לא מבוטל של טקסטים (ביניהם: "אזי מים שטפוני", "אלי אלי
חיש גואלי", "אמר יי' ליעקב", "גאט פון אברהם", "שומר יגיה חשכי בלילה",
"אכלו משמנים", "זמרים נאים לחתן") אשר לא נכללו במהדורת באזל 1600
נכללו במהדורה שלפנינו, ונדפסו גם במהדורות הבאות.
מכאן נדמה, שראוי לאחר את זמנה של מהדורת פראג לאחר שנת 1600 לפחות,
ואולי אף לאחר שנת 1609 (אם אמנם מהדורת באזל זו היתה זוהה לקודמתה),
ולקבעו בין שנת 1609 ובין אמצע שנות העשרים של המאה, כאשר גדללה
הדפסת הספרים ביידיש בשל מלחמת שלושים השנה, אשר מיד עם סיומה,
ב-1648, מופיעה כבר שוב מהדורה של "בענטשערל" באמסטרדם.

- 6 **אמשטרדם 1648**
 בדפים סז ע"ב — סט ע"ב: תוכחה לרבנו בחי החסיד "ברכי נפשי", בעברית בלבד.
 בדף סט ע"ב: "על ידי הפועל במלאכת הקודש מרדכי בר יהודה שליט"א. בדף
 ע ע"א: "קינה על מאורעות הזמן בדור הזה" (אקרוסטיכון: שמשון בר יונה),
 בעברית בלבד.
 ע' דפים. בוד ליי'. ביבל': ק"ב, מס' 2609.

- 7 **אמשטרדם 1661**
 ברכת המזון / לשובע ולא לרוון / יברכנו אלהים אלהינו / דש בענשן איז
 גידרוקט כמנהג (אשכנז ופולין) איבר איינש(!). דאש איטליכר זאל קענין ואר
 שטין דאש עברי מיט דעם טייטש מיט פלייש: דרום איר פרומי מאנין אונ' פרויאן.
 טוט דש נייא בענשן אן שויאן: אוז זיין זיא נאך ניא ווארדן גידרוקט. דרום
 קאפט זיא ביא צייט אי זיא ווערן ור צוקט: אוז שין זענן זיא נוד ניא גיזועזן:
 או איר ווערט פינדן אין אים לעזן: אונ' לאזט אייך נישט רייאן אייער געלט:
 אונ' קויפט ביהענד: דאר דארך אונז הש"י משית בלד זענד: / לפרט ולסדר
 והנה פרת מטה אהרן לבית לוי [תכ"א / 1661] / נדפס באמשטרדם /
 נח דפים. אר לנגן.

- 8 **אמשטרדם 1670**
 ברכת המזון / דש בענשן / איז גידרוקט כמנהג (אשכנז ופולין) איבר אגייש.
 דאש איטליכר זאל קענין פאר שטין דאש עברי מיט דעם טייטש מיט פלייש.
 דארום איר פרומי מאנין אונ' פרויאן. טוט דש נייא בענשן אן שויאן. אייער קינדר
 ווערן זיך ער פרייאן. ווען זיא אין דעם בענשן ווערן לייאן. דא דארך ווערט איר
 זוכה זיין. צו קומן באלד אין ארץ ישראל אניין. ויבא משיחנו. במהרה בימינו. אמן
 כן יהי רצון / נדפס בדפוס המשובת אשר הקים הגביר הנעלה אורי וייבש בלא"א
 כתר"ר אהרן הלוי זצ"ל / באמשטרדם / ר"ת כסלו שנת תל"א לפ"ק [1670].
 סח דפים. בוד ליי'. ביבל': ק"ב, מס' 2614.

- 9 **זולצבאך 1670**
 בעמוד האחרון ... / על ידי הפועל... אליעזר בן כהר"ר משה אבליש שליט ועצר
 פה בעיר זולצבאך.
 עם איורים. מח דפים.
 התאריך על-פי מכתב-ההקדשה שצורף לטופס-הספר אשר הוגש על ידי אברהם
 ליכטן טאליר לקריסטיאנוס אוגוסטוס בשנת 1670 מאחר שהיה זה הספר העברי
 הראשון שנדפס בעיר זולצבאך (ראה בביליוגראפיה המזכאת להלן).
 עותקים: העותק עם ההקדשה שמור ב-Bayerische Staatsbibliothek, München
 וטופס אחר בספריית ארלנגן. קיימים הבדלים בסדר בין שני הטפסים.
 ביבל': M. Weinberg, "Bibliographie der Sulzbacher hebräischen Drucke",
 Jahrbuch der Jüdisch-literarischen Gesellschaft, Bd. 1 (1903), S. 2—3,
 16—17 (No. 603); J. Prys, "Die ersten Sulzbacher hebräischen Drucke",

זה השער ל" צדקים יבא בו

בשם יי ברכת חמוץ

דיא: אהרונה גידרוקט מין עברי מונד מוויץ טייטש
מויך דיא: אהרונה גידרוקט היפט אונד פיין וויט
מאנצטוריס וויט מין דיא: גרוסן אהרונה גיין ,
גוטספיר מונדט , א: וויא אן זיאמין די וועלטה
אהרונה גפיינט מוויך טייטשדר נעבן פיל שטער
מ: די פארמאגן זיין גיין און און פיל דינים מוויך
טייטשדר ביז , דיא: ענדערע צו גימאכט
גאומרן נייא ,

מיט בוויליגונג ארויננו הרוכס קריכטיאניא
אגוסטוס ירה

נרפס פה בעיר סולצבאך

בבית אבראם ליכטן טאליר

על ידי המהוקק יצחק בר יהודה יודלש בן זל

ממשלת הגרשוני

Mitteilungen der Soncino Gesellschaft, Bd. VII (Neue Folge, 1931),
Heft 1, S. 26—33.

- 10 **פראנקפורט דמיין 1686**
[השער כמו אמשטרדם 1661 (ברכת המזון... בלד זענד:)] + לפרט ולסדר
מברכיך ברוך [תמ"ו / 1686].
נח דפים. בוד ליי. ביבל: ק"ב, מס' 2617.
- 11 בוטל.
- 12 **אמשטרדם 1686**
[שער כמו אמשטרדם 1670 (ברכת המזון... יהי רצון:) עם שינויים קלים:
"לשון הקודש" במקום "עברי", "לייאן" במקום "ווערן לייאן", "משית בן דוד"
במקום "משיתנו"] + נדפס באמשטרדם / יום ב' י"ג אייר תמ"ו לפ"ק [1686] /
בבית הגביר כהר"ר אורי וייבש בלא"א הר"ר אהרן הלוי זצ"ל:
סח דפים. רוזנט ל'. ביבל: מייאר, מס' 283.
- 13 **ווילהרמשדורף 1687**
[השער כמו זולצבאך 1670 (ברכת המזון... גמאכט גיווארן נייא)] + תחת
ממשלת... הגראב וואלף גנג יוליא... / נדפס פה ק"ק ווילהרמש דארף ע"י המחוקק
יצחק בן ליב מידלש כ"ץ ז"ל ממשפחת הגרשוני / שבעינו משובך לפ"ק
[תמ"ז / 1687].
עם איורים. נב דפים. ביבל: ק"ב, מס' 2618.
- 14 **דיהרנפורט 1691**
[שער כמו זולצבאך 1670 (להוציא משפט ראשון שנוסחו כאן: "ברכת המזון
די זמירות גידרוקט אין טייטש אונ' אויך טייטש אויף די מה נשתנה" עד
"גיווארדן נייא")] + נדפס פה דיתרן פארט / על ידי האלוף מהר"ר שבתי
משורר יצ"ו מפראג: / Cum Licentia Superiorum / נדפס בשנת קת נא
את ברכתי לפ"ק [תנ"א / 1691]
עם איורים. נ דפים. ביה מ"ל. ביבל: דודזון, אוצר השירה והפיוט,
כרך ד', תשלום מפתח המקורות, עמ' 3; מארקס משה, מס' 11.
- 15 **דיהרנפורט 1692**
[שער כמו דיהרנפורט 1691 (ברכת המזון... מהר"ר שבתי משורר יצ"ו מפראג)] +
Cum Licentia Superiorum [שנדפס כאן במהופך] + נדפס בשנת קח נא את
ברכתי לפ"ק [תנ"ב / 1692].
עם איורים. נ דפים.

- 16 *דיהרנפורט 1693
עם איורים. ביהמ"ל. ביבלי: מארקס א., עמ' 216; מארקס משה, מס' 25.
- 17 אמשטרדם 1694
[שער כמו אמשטרדם 1670 (ברכת המזון... כן יהי רצון)] + גדפס באמשטרדם / בשנת תנ"ד לפ"ק [1694] בבית ובמצות כהר"ר משה בר אברהם אבינו. בעמוד האחרון: ועל ידי הפועל... ישראל בן לא"א המדפיס הגר צדק כתר"ר משה בר אברהם אבינו מק"ק ניקלשבורג מבית הארנבת בשנת מי לא ידע בכל אלה כי יד יהיה עשתה זאת לפ"ק [תנ"ד / 1694].
גודליי. ביבלי: ק"ב, מס' 2623.
- 18 פראנקפורט דמיין 1696
[השער כמו אמשטרדם 1661 (אך רק מ"ברכת המזון" ועד "ניא ווארדן גידרוקט") / מיט וישלח אוג' רבונ' של עולם וואז מיר שבתות צו נכט זאגט: / לפרט ולסדר והנה פרח מטה אהרן לבית לוי [תנ"ו / 1696] / גדפס בפראנקפורט דמיין בדפוס החדש של יוזפא טריר כ"ץ.
עם איורים. מח דפים.
- 19 פראנקפורט דאדרה 1696
[שער כמו דיהרנפורט 1691 (אך כאן "סדר ברכת המזון... גיווארדן גיאר") + גדפס שנת תנו לפ"ק [1696] פה ק"ק פראנקפורט דאדרה: תחת ממשלת... פרידריך שלישי... / אותיות שייך להאדון יחנן קריסטוף בעקמן דאקטור ופרופעסר בעיר... פראנקפורט דאדרה: / גדרוקט אין הייז ביא דען הערן מיכל גאטשלק: / במצות האלוף כהר"ר גרשון ווינר מפראנקפורט דאדרה:
עם איורים. גודליי. רונטל'.
- 20 דסוי 1699
[שער כמו פראנקפורט דאדרה 1696 (סדר ברכת המזון... גיווארדן גיאר) + גדפס פה ק"ק דעסוי / תחת ממשלת... לעפאלטוס... / שנת תנ"ט לפ"ק [1699] / בדפוס אשר הוקם על ידי... כהר"ר משה דעסא י"ץ בן... מהור"ר שמחה בונם זצ"ל.
עם איורים. מד דפים. גודליי. ביבלי: ק"ב, מס' 2625.
- 21 אמשטרדם 1701
[שער כמו אמשטרדם 1670 (ברכת המזון... כן יהי רצון)] + באמשטרדם / בבית ובמצות הבחור עמנואל בן הישיש יוסף עטיאש זצ"ל / בסדר אז ישרי ישראל את השירה הזאת לפ"ק [תס"א / 1701].
עא דפים. גודליי, רונטל'. ביבלי: ק"ב, מס' 2628.

- 22 **אמשטרדם 1702**
 בעמוד האחרון הסכמות: 1) משה יהודא בן קלונימוס הכהן ז"ל: "שלמה... פרוס... נתעורר... להדפיס את ספר ברכת המזון וזמירות של שבת וכל השייך לו כאשר היה בספרי ברכת המזון הקדומים. ועתה הוסיף בו איזהו ענינים נוספים גם פירוש לשון אשכנז חדש מה שכבר לא היה לעולמים. אשר יגילו בו המוני עם... להבין את מה אשר ידברו ויזמרו בנעימים". 2) ר' שלמה די אוליוירה 3) ר' שלמה בר' יעקב אאיליון: "למען ירוצו הקוראים בו... ונערים וקטנים וההמוניים הדרי...".
 עב דפים. ביבל': ק"ב, מס' 2630.
- 23 **פראג 1703**
 [שער כמו דסוי 1699 (סדר ברכת המזון... גיווארן נייא)] + נדפס פה פראג / שנת תס"ג לפ"ק [1703] / תחת ממשלת... לעפאלטוס... / על ידי נכדי השותפים בדפוס של האלוף מזהר"ר משה כ"ץ ז"ל מחוקק.
 עם איורים. נת דפים. בוד ליי. ביבל': ק"ב, מס' 2631.
- 24 **דיהרנפורט 1704**
 [שער כמו דיהרנפורט 1691 (ברכת המזון... גיווארן נייא)] + אויך צווייא זמרים מר' שלמה זינגר האבין מיר דער צו בישטעלט. דער מיט ווערט איר דער לעבין דיא איביגה וועלט / נדפס פה דיהרן פארט / על ידי האלוף מזהר"ר שבת' משורר יצ"ו מפראג שנת תס"ד לפ"ק [1704].
 עם איורים. ביבל': אברמסקי, עמ' 20, הערה 20 (תודתי לש. אברמסקי על העתקת השער מצילמו בתוך ספרו של רובנס, המצויין שם, עמ' 19, הערה 20).
- 25 **פראג 1708**
 [שער כמו דסוי 1699 (סדר ברכת המזון... גיווארן נייא)] + נדפס פה פראג / שנת תס"ח לפ"ק [1708] תחת ממשלת... יאזיפוס... / על ידי המחוקקים נכדי של הר"ר יהודה ב"ק זצ"ל מחוקק.
 עם איורים. נת דפים. בוד ליי, המה"ב. ביבל': ק"ב, מס' 2633, צדנר, עמ' 357.
- 26 *** דיהרנפורט 1709**
 עם איורים. ביבל': מארקס משה, מס' 92.
- 27 **פראנקפורט דמיין 1711**
 ברכת המזון / לשובע ולא לרוון / דאו בענשן כמנהג אשכנז ופולין / שארף גידרוקט אונ' שייך. דו דיא ווייבר אונ' מידליך אליז וואל קענין פאר שטיין. עש איז קיין געלט דראן גישפארט. אונ' פון פיל טעות ווערדן ביזוארט. דאו ווערט מאן זעהן. דו ניט פיל איז גבליבן שטעהן... / נדפס פה ק"ק פראנקפורט דמיין

באותיות אמשטרדם / בשנת ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלהיך לפ"ק
[תע"א / 1711].

מו דפים. בוד ל"י. ביבל': ק"ב, מס' 2635.

28 פראנקפורט דאדרה 1711

[שער כמו דסוי 1699 (סדר ברכת המזון... גיווארדן נייא)] + נדפס שנת תע"א
לפ"ק [1711] פה ק"ק פרנקפורט דאדרה / תחת ממשלת... פרידריך... / גדרוקט
אין הויז ביא דען הערן מיכל גאטשלק.

עם איורים. נח דפים. בוד ל"י. ביבל': ק"ב, מס' 2637.

29 ווילהרמרשדורף 1712

ספר רפואת הנפש עם הנהגות השלחן כאשר העתקתי כקדמונים ועכשו ניתוספנו
בו והתיקון גדול לקר' עון גדול. וברכת המזון ארוכה וקצרה וקריא' שמע
וזמירות חמורים של ר' יהודה חסיד. וגם קידוש ושאר תפילות השייכים למוצאי
שבת. והאומר וידידי זו בכל יום בכוונה ינצל מכל אשמה ופשע. / נדפס פה
ק"ק ווילהרמרשדורף בשנת תע"ב לפ"ק [1712] / על ידי המחוקק רבי הירש
בן כהר"ר חיים מפירדא אשר הוקם בדפוס חדש בהשתדלות פה ק"ק
ווילהרמרש דארף.

סג דפים. בוד ל"י. ביבל': ק"ב, מס' 2638.

30 פראנקפורט דמיין 1713

[שער כמו פרנקפורט דמיין 1711 (ברכת המזון... וכן יהי רצון)] + נדפס פה
ק"ק פרנקפורט דמיין באותיות אמשטרדם / בשנת ואכלת ושבעת וברכת את
ה' אלהיך לפ"ק [1713].

מו דפים. בוד ל"י. ביבל': ק"ב, מס' 2640.

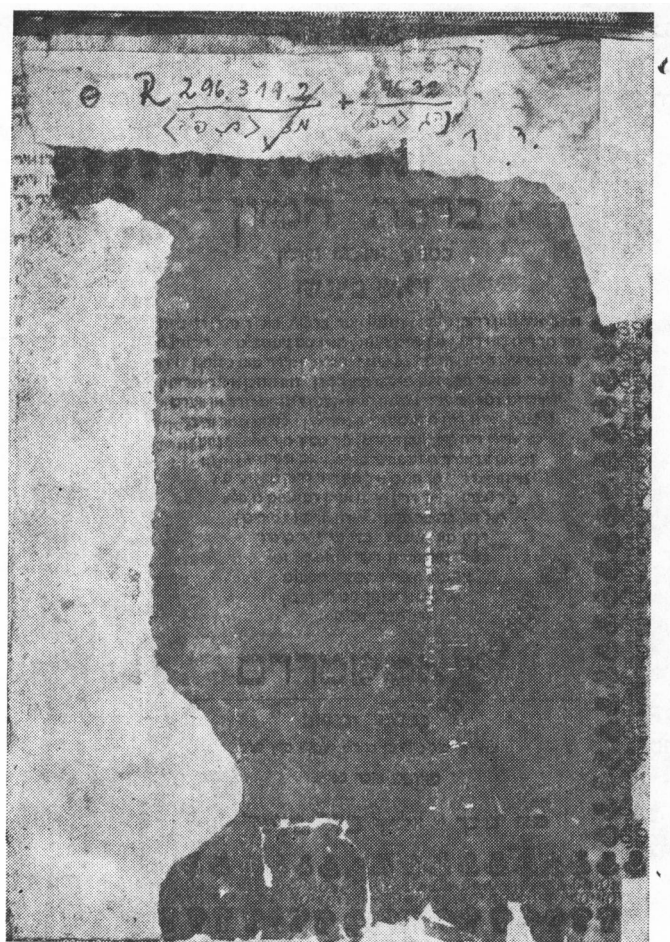
31 פראג 1713

[שער כמו זולצבאך 1670 (ברכת המזון... גיווארדן נייא)] + נדפס פה פראג /
שנת תע"ג לפ"ק [1713] על ידי נכדי נכדי (!) של הר"ר יהודא ב"ק זצ"ל מחוקק.
עם איורים. נח דפים. בוד ל"י. ביבל': ק"ב, מס' 2641.

32 ווילהרמרשדורף 1713

ברכת המזון לשובע ולא לרוזן / כמנהג אשכנז ופולין / מהודר בהידורים: כאשר
עיני כל הקורא תחזנה מישרים: נוסף על אלה שנדפסים בקדמונים... שארף
ווערט עז גדרוקט אונ' שיין. דו מאגין אונ' ווייבר קענין פר שטיין. עז איז קיין
געלט דראן געשבארט (!). אונ' פון פיל טעות ווערן ביווארט. דאז ווערט מאן זעהן.
אלו ניט פיל איז גבליבן שטעהן... / נדפס פה ק"ק ווילהרמרש דארף / תבוא
עלינו גאולה לפ"ק [תע"ג / 1713] / ע"י המחוקק ר' הירש כהר"ר חיים מפירדא.
מו דפים. בוד ל"י. ביבל': ק"ב, מס' 2642.

- 33 **דיהרנפורט 1714**
[שער כמו דיהרנפורט 1704, להוציא ההתחלה, שנוסחה כאן "סדר ברכת המזון / דאש איז עברי אונ' טייטש בענשן. אונ' דיא זמירות גידרוקש אין טייטשן... נדפס פה ק"ק דיהרין פארט / בדפוס האלוף מהור"ר שבתי משורר מפראג יצ"ו ע"י בנו... הר"ר יוסף יצ"ו בשנת תע"ד לפ"ק [1714]. עם איורים. נדפים. בוד ליי. ביבלי: ק"ב, מס' 2643.
- 34 * **פראנקפורט דאדרה 1717**
ביבלי: ק"ב, מס' 2644.
- 35 * **דיהרנפורט 1718**
ביבלי: ק"ב, מס' 2645 [בדפוס יששכר].
- 36 * **פראנקפורט דמיין 1720**
ביבלי: ק"ב, מס' 2646 [בדפוס מיכאל בן זלמן האנאן].
- 37 * **דיהרנפורט 1721—1690**
ביבלי: מארקס משה, מס' 121.
- 38 **פראנקפורט דמיין 1721**
ברכת המזון / כמנהג אשכנז ופולין / דאש בענשן... נדפס פה ק"ק פראנקפורט דמיין ע"י שלמה זלמן אפטרוד ומשה בן יונה גמבורג באותיות אמשטרדם בשנת יברכה ה' אלהיך בכל מעשך [תפ"א / 1721]. עם איורים. ביבלי: אברמסקי, עמ' 20, הערה 20 (תודתי לש. אברמסקי על העתקת שורות מן השער מצילומי בתוך ספרו של רובנס המצויין שם, עמ' 19, הערה 20.
- 39 **אמשטרדם 1722**
עם איורים. עא דפים. ביבלי: ק"ב, מס' 2648.
- 40 **אמשטרדם 1723**
[שער כמו אמשטרדם 1722 (ברכת המזון... אין דער וועלט)] + באמשטרדם / בבית ובדפוס כמ"ר יצחק בר יעקב דקארדווא מוכר ספרים / בשנת פל' הכתוב להיום בירושלים לפ"ק [תפ"ג / 1723]. עם איורים. עא דפים. לעתים מכורך יחד עם ספר מנהגים, אמשטרדם תפ"ג.
- 41 * **פראנקפורט דמיין 1727 א'**
[שער כמו אמשטרדם 1722 (ברכת המזון... אין דער וועלט)] + נדפס פה ק"ק פראנקפורט דמיין / במצות ובהוצאות על ידי המדפיסים הר"ר שלמה זלמן בן

למס' 39 ברשימה

מהור"ר דוד אפטרוד שליט"א ומשה בן הר"ר יונה גמבורג זצ"ל / באותיות
אמשטרדם / בשנת ירכך י" אלהיך בכל מעשך לפ"ק [תפ"ז / 1727] גדרוקט
ביא הענריך ביערהעפר. בעמוד האחרון: ביא דעם דרוקר זעלבשט... כהר"ר
יונה בן כהר"ר משה גמבורג ז"ל...
עם איורים. מז דפים. ביבל': ק"ב, מס' 2649.

42 פראנקפורט דמיין 1727 ב'

[שער כמו אמשטרדם 1722 (ברכת המזון... אין דער וועלט)] + גדפס פה
ק"ק פראנקפורט דמיין / במצות ובהוצאות על ידי המדפיסים הר"ר שלמה זלמן
בן מהור"ר דוד אפטרוד שליט"א ומשה בן הר"ר יונה גמבורג זצ"ל / באותיות
אמשטרדם / בשנת ירכך י" אלהיך בכל מעשך לפ"ק [תפ"ז / 1727]. בעמוד
האחרון: ... ביא דעני דרוקר זעלבשט... כהר"ר זלמן אפטרוד ומשה גמבורג...
עם איורים. מה דפים. ביבל': ק"ב, מס' 2649.

43 הומבורג אן דער הא 1727

[שער כמו אמשטרדם 1722 (ברכת המזון... אין דער וועלט), אך במקום "וויא
אך פיל (ציורים) דרין טון שטעלין", נאמר כאן "וויא אך פיל (דינים) דרין
טון שטעלין"] + גדפס פה ק"ק הומבורג אן דער הא / הוקם ע"י זעליגמן בן
איצק רויט שילט / באותיות אמשטרדם / בשנת ירכך י" אלהיך בכל מעשך
לפ"ק [תפ"ז / 1727].
עם איורים. מב דפים.

44 * הומבורג אן דער הא 1747

עם איורים. נא דפים.
ביבל': מייאר, מס' 285 [בדפוס זעליגמן בן איצק רויט שילט].

45 פראנקפורט דאדרה 1753

סדר ברכת המזון דש עברי אונ' טייטש בענשן. אונ' דיא זמירות גידרוקט אין
טייטשן. אויך טייטש אויף דיא מה נשתנה גידרוקט היפש אונ' פיינ. גוט פאפיר
אונ' טינט. מיט אלי ציורים וויא אין דיא גרושי מה נשתנה זיין. אויך פיל דינים
אויף טייטש דר ביא. דיא זיין דר צו גימאכט נייא. אויך רבש"ע אונ' וישלח
למוצאי שבת דר צו גישטעלט. דר מיט ווערט איר ביקומן דיא איביגי וועלט: /
תחת ממשלת... פרידריך השני... בדפוס של האדון דאקטר ופראפעסר גריילא /
גדפס פה ק"ק פ"פ דאדר בשנת תקי"ג לפ"ק [1753].
עם איורים. מד דפים. שוקן.

46 פראג 1740—1763

סדר ברכת המזון / עם כל הדינים. וזמירות. וקריאת שמע על המטה. וקידוש
של כל השנה. וברכת אירוסין ונשואין. ומילה ופדיון הבן. וסדר כפרות. ותפילות
שאומרים על (!) בית עלמין. והגדה של פסח. וויא אויך מיט טייטש אונ' אלי

ציורים דא בייא ... / גדפס פה פראג / תחת ממשלת ... מאריא טערעזיא ... /
Gedruckt zu Prag, in der Katzsichen Buchdruckerei. / בעמוד האחרון:
הועצר ודרוקר כהר"ר זעליג בן מהר"ר וואלף בק אובן דמ"ש פ"פ זצ"ל / הועצר
הבחור דוד בן ר' ליפמן ב"ק י"ץ / הדרוקר ליברל בן כהר"ר מאיר שטראז ז"ל נכד
של מוהר"ר ליברל רמ"ש פ"פ זצ"ל בעל המחבר ספר מתת"י:
עם איורים. עו דפים.

47 [דיהרנפורט] 1770

סדר ברכת המזון דש אין עברי אונ' טייטש בענשן אונ' דיא זמירות גידרוקט
אין טייטשן אויך אויף די מה נשתנה טייטש. גידרוקט היפש פיין פפיר אונ'
טינט מיט אלי ציורים וויא אין דיא גרושן מה נשתנה זיין אויך פיל שענר
אז דיא פארגן זיין גיוועזן מיט דינים אויף טייטש אונ' שלום עליכם רבוננו
של עולם וישלח גשטעלט דה בייא: דיא זענן דר צו גמאכט נייא: אויך גייא
מזמורים מר' שלמה זינגר האבן מיר דר צו גישטעלט דר מיט ווערט איר דער
לעבן דיא אייביג וועלט: / גידרוקט דארך דיא הערשפטליכי אדמיניסטרצייא
ע"י ר' אברהם לוי / בשנת תקל"ל לפ"ק [1770].
אין איורים, למרות האמור בשער. לד דפים. ביהמ"ל. ביבל': י. דהזון,
אוצר השירה והפיוט, כרך ד, תשלום מפתח המקורות, עמ' 3;
מארכס א. עמ' 75.

48 פיורדא 1780 א'

[שער כמו הומבורג אן דער הא 1727 (ברכות המזון... אין דער וועלט, כולל
החלפת "ציורים" ב"דינים")] + בבית ובדפוס המשובח כהר"ר איצק יצ"ו בן
כהר"ר ליב ב"ב ו"ל חתן של כהר"ר זלמן מדפיס / גדפס פה ק"ק פיורדא /
בשנת יברכך יי' אלהיך בכל מעשך לפ"ק [תק"ם / 1780]. בעמוד האחרון: ...
על ידי הפועל... הועציר הבח' כ' שמשון בן כהר"ר איצק מדפיס יצ"ו בפיורדא.
מ דפים. ביבל': לוונשטיין, מס' 282.

49 פיורדא 1780 ב'

[שער כמו פיורדא 1780 א' (ברכות המזון... אין דער וועלט)] + גדפס פה
ק"ק פיורדא / בבית ובדפוס המשובח התורני כהר"ר איצק צ"ד יצ"ו בן כהר"ר
דוד זצ"ל בצירוף יתמי ר' חיים מדפיס ז"ל / באותיות אמשטרדם / שנת
וברך את כל מעשה ייך לפ"ק [תק"ם / 1780]. בעמוד האחרון: ... / על ידי
הפועל... הועצר שלמה בן כמ"ר משה פ"פ זצ"ל מפיורדא.
לז דפים. ביבל': לוונשטיין, מס' 283.

50 דיהרנפורט 1786

ברכת המזון לשון הקודש ולשון אשכנז. באותיות יפים ובנייר לבן ובדיו שחור.
בדקדוקים הרבה. אשר לא גדפס בזה האופן ונתוסף בו עוד קצת דינים הצריכים

לברכת המזון / נדפס בדיהרנפורט / תחת ממשלת... באראן פאן האיוס... / בדפוס ה"ה ר' יחיאל מיכל מייא מ"ס מברעסלא / בשנת ונשא ברכה מאת ה' לפ"ק [תקמ"ו / 1786].
לה דפים.

51 לבוב 1791

סדר ברכת המזון / דש איז גישטעלט גווארן אויף עברי אונ' טייטש בענטשין אונ' קריאת שמע אונ' אויך דיא זמירות מיט טייטש עש זאל קענן פר שטין גרוש אונ' קליין זיא וועלן דעם עולם אם ירצה השם גיחא זיין גם העספנו בו פרשת וישלח עם רבונו של עולם. גם הגדה עם טייטש, גם סדר כפרות עם טייטש / נדפס פה ק"ק לבוב: / תחת ממשלת... לעפאלדס השני יר"ה: בדפוס של השותפי' ה"ה הרבני מוהר' מרדכי במוהר' חיים זצ"ל מק"ק זאלקווי: וה"ה הרבני מוהר' אהרן במוהר' חיים דוד סג"ל זצ"ל: / בשנת תקנ"א לפ"ק [1791].
בראש השער: Ist erlaubt zu drucken / Homborg / Censor.
כח דפים. ה מה "ב. ביבל: צ ד נ ר, עמ' 458.

52 דיהרנפורט 1794

[שער כמו דיהרנפורט 1786 ("ברכת המזון... ר' יחיאל מיכל מייא מ"ס מברעסלא" אך במקום "באראן פאן האיוס" — "גראף פאן האיוס")] = + ונשא ברכה מאת ה' לפ"ק [תקנ"ד / 1794]. בעמוד האחרון: הדרוקר דניאל בן יששכר בער מק"ק קאויל לע"ע ד"פ / הדרוקר שמואל צבי בן קולנימס (!) קלמן זצ"ל מהיטן באך / הדרוקר יעקב בן יוסף יצ"ו מק"ק גוטן טאג / הדרוקר מאיר בן יוסף מק"ק איטיגן / הדרוקר יחזקאל דוד בן כהר"ר שמעון זצ"ל מק"ק בערלין הבירה. כא דפים.

53 דיהרנפורט 1796

[שער כמו דיהרנפורט 1794 ("ברכת המזון... גראף פאן האיוס עקסעלענץ")] + בדפוס המשותפים ה"ה אלמנה הצנועה אשת חיל מרת רעכיל תי' ובניה האחים ה"ה ר' מיכאל שמעון ור' אהרן ור' יוסף בני המנוח הרב המפורסם בתורה וביראה מוה"ר יחיאל מיכל מייא זצ"ל / בשנת ונשא ברכה מאת ה' לפ"ק [תקנ"ו / 1796]. בעמוד האחרון: הדרוקר שמואל צבי בן ר' קלינומס (!) קלמן זצ"ל מק"ק היטן באך ולע"ע בדיהרנפורט / המסדר אותיות הבחור שמואל בן נפתלי הירץ זצ"ל מק"ק יעסניץ סמוך לק"ק דעסויא ולע"ע בדיהרנפורט / המסדר אותיות הבחור מאיר בן ליזר כ"ץ ראפפורט מק"ק קראטשין ולע"ע בדיהרנפורט.
כא דפים.

54 לבוב [1800 לערך?]

סדר ברכת המזון וקריאת שמע עם עברי טייטש באותיות גדולות מאד / מיר

האבן נאך מוסיף גיוועזן יעלה ויבא ועל הנסים. בייא דר קריאת שמע דו (!) גרוסי ווידוי גם עטליכי קאפיטל תהלים / לבוב / כד דפים.

55 דיהרנפורט 1811

[שער כמו דיהרנפורט 1786 ("ברכת המזון... הצריכים לברכת המזון")] + אונטר דיא רעגירונג דער פרויא אנטאינטע לוויזע אמאליע ... גרעפין פאן האיס ... / נדפס בדיהרנפורט בבית ובדפוס ה"ה ר' יוסף מייא בשנת תקע"א לפ"ק [=1811]. בעמוד האחרון: על ידי הפועל... הוצעיר הבחור יאקב בן כהר"ר דניאל גר"ו מק"ק דיהרנפורט ממשפחת בלאך. לה דפים.

56 ווילנא 1817

סדר ברכת המזון / לשון הקודש ולשון אשכנז. באותיות ובנייר יפים. ובדיו שחור. ובדקדוקים הרבה, אשר לא נדפס בזה האופן. ונתוסף בו עוד קצת דינים הצריכים לברכת המזון / דאש בענשן האבן מיר לאון דרוקן נייא. מיט פיל מער (ברכות) אונ' דינים דער בייא. אונ' אויך דיא (זמירות) טייטש גאנץ גוט גישטעלט. דער ווייל אין ערשטן טייטש האט גאר פיל גיפעלט. אונ' איטליכר וועט בקעגן דאש מן איין פר שטאנד אויש דען טייטש קאן האבן. אוז האבן מיר דיא (זמירות) אויף טייטש גיטאן שטעלן דאש מן זאל ווישן וואש מן טוט רידן. אונ' בפרט פר ווייבר אונ' מיידן ... אויך האבן מיר אין דיון דרוקן טאן פיל פר מערן. בכדי דאש מן זאל קינדר גיוויינין הקדוש ברוך הוא צו עהרן. / ברשיון הצענזור דאקאדעמייע דווילנא / נדפס פה ק"ק ווילנא / בדפוס של ר' מנחם מן בר' ברוך ז"ל / בשנת תקע"ז לפ"ק [1817]. כ דפים.

57 ווילנא 1844

סדר ברכות המזון עם הגדה כמנהג אשכנז ופולין / דאש איז גישטעלט אויף עברי טייטש: בענשנין אונ' קריאת שמע. אויך פדיון הבן*. גם ברכות פון סעודות חתונה* ולברית מילה* וזמר לחנוכה. ושלום עליכם עם האתקינו סעודתא השייכים לכל סעודה וזמירות של שבת. גם הוספנו בו פרשת וישלח עם רבוננו של עולם וקידוש ליום טוב של ראש השנה ולפסח. וההגדה של פסח עם דייטש מרובע. / נדפס בווילנא / בדפוס ר' מנחם מן ב"ר ברוך ז"ל ור' שמחה זימל ב"ר מנחם נחום ז"ל / בנת הידר"ת לפ"ג [תר"ד / 1844]. מעבר לשער: רשיון הצנזורה מ" 10.1.1844. הצנזור: איין באשקעוויטש. מב דפים.

* לא הובא בספר, והשווה שער מהדורת ווילנא 1846.

- 58 ווילנא 1846
סדר ברכת המזון עם הגדה כמנהג אשכנז ופולין / דאז איז גישטעלט אויף עברי טייטש, בענטשטין אונ' קריאת שמע, וזמר לחנוכה, עירובי תשבילין ועירובי חצרות וסדר כפרות ושלוש עליכם עם האתקינן סעודתא השייכים לכל סעודה וזמירות של שבת. גם הוספנו בו פרשת וישלח עם רבונו של עולם. וקידוש ליום טוב של ראש השנה ולפסח. וההגדה של פסח עם דייטש מרובע... / נדפס בוילנא / בדפוס ר' מנחם מן בר' ברוך ז"ל ור' שמחה זימל ב"ר מנחם נתום ז"ל / שנת תר"ץ לפ"ק [1846].
מעבר לשער: רשיון הצנזורה מ-30.11.1845. הצנזור איון באשקעוויטש. מב דפים.
- 59 לבוב 1848
סדר ברכת המזון וקריאת שמע / ואתקינן סעודתא וזמירות לכל סעודה וסעודה וברכת הנהנין * ועירוב תשבילין ועירובי חצירות. והגדה של פסח עם פירוש עברי טייטש ובאותיות גדולות מאוד הטובים לילדים ולזקנים. / הובא לבית הדפוס על ידי הרבני הנגיד אברהם יוסף מדפוס / Taube Matfes 1848 / בשנת תר"ט [1848]
לב דפים.
- 60 זאלקווא 1849
סדר ברכת המזון וקריאת שמע עם עברי דייטש באותיות גדולות מאד מיר האבן נאך מוסיף גוועזן (!) יעלה ויבא ועל הגסים. ביא דער קריאת שמע דיא גרויס ווידוי. גם עטליכי קאפיטל תהלים / זאלקווא / בדפוס של הרבני הנגיד המפורסם מהר"ר שאול דוב מאירהאפפער / בשנת חמשת אלפים תר"ט לבריאת עולם [1849] Birshot Hamason / Zolkiew bei Saul Meyerhoffer 1849
יח דפים.
- 61 לבוב ? 1850 ?
סדר ברכת המזון וקריאת שמע עם ביאור עברי דייטש וגם הוספנו בו הידידי הגדול מס' ברית אברהם לפרט ואכלת ושבעת לפ"ק [כל האותיות שוות בגודלן].
כב דפים.
- 62 לבוב 1850
[שער כמו זאלקווא 1849 ("סדר ברכת המזון... קאפיטל תהלים", אבל "טייטש" במקום "דייטש", "גיוועזין" במקום "גוועזין", "גרוסי" במקום "גרויסי") + לבוב בשנת תר"י לפ"ק [1850] Lemberg gedruckt bei Joseph Schneider / 1850.
כב דפים.

* לא הובא בספר.

- 63 ווילנא 1856
[שער כמו ווילנא 1846] + ווילנא / בדפוס ר' יוסף בר' מנחם מן ראם / שנת תרט"ו לפ"ק [1856]. מעבר לשער : רשיון הצנזורה מיום 27.10.1855. מב דפים.
- 64 לבוב 1858 א'
סדר ברכת המזון עם קריאת שמע / באותיות גדולות וחדשים ובדיו שחור ועל נייר יפה בכדי לרוץ הקוראים בו / וויר האבין דאס אללעס צו פלייט איבר גיזעצט דאמיט יעדיר זאל פרשטיין. / Tisch Gebet / Gedruckt bei M. F. Poremba in Lemberg / 1858.
לו דפים [ובהם ברכת המזון, קריאת שמע, תיקוני שבת, אתקיננו סעודתא, זמירות, דיני עירוב תבשילין, קידוש לר"ה].
- 65 לבוב 1858 ב'
[שער זהה ללבוב 1858 א' (סדר ברכת המזון ... 1858)].
טו דפים [וכולל ברכת המזון וקריאת שמע בלבד].
- 66 זיטאמיר 1860
סדר ברכות המזון עם הגדה כמנהג אשכנז ופולין / דא ווערט גיפונין. בענטשין אונ' קריאת שמע. עירובי תבשילין. וחצרות. אונ' כפרות. שלום עליכם. וזמירות לשבת. קידוש לראש השנה. ולשלוש רגלים. וכל סדר הגדה של פסח. הכל על טייטש עברי הנהוג בינינו. / גדפס ע"י הרבני מוה' אריה ליב שפירא נכד הרב מסלאוויטא / בזיטאמיר / בשנת תר"ך לפ"ק [1860].
מעבר לשער : רשיון הצנזורה מיום 29.1.1860. הצנזור : נאוויצקי. המקום : קיוב. בו דפים.
- 67 זאלקווא 1860
סדר ברכת המזון וקריאת שמע / באותיות גדולות וחדשים בדיו שחור ועל נייר יפה כל אחד במקומו למען ירוץ הקורא בו אנשים נשים וטף : / Tisch Gebet, Zolkieww, gedruckt bei L. Matfes et b. Lorie 1860.
טו דפים.
- 68 לבוב 1866
סדר ברכת המזון עם קריאת שמע / באותיות גדולות וחדשים ובדיו שחור ועל נייר יפה כל אחד במקומו למען ירוץ הקורא בו אנשים ונשים וטף : / דאס גאנצע בענשן אונ' קריאת שמע ליינן מט (!) זייער פיהל מזמורים אויף לשון קודש אונ' עברי דייטש / Poremba Lemberg 1866 / Tisch Gebet / Verlag von Moses Meisner.
דפים [נותרו ו דפים בטופס פגום ביותר].

69 **לבוב 1871**
סדר ברכת המזון עם סדר קריאת שמע שעל המטה עם פירוש בלשון אשכנז הנקרא עברי טייטש לתועלת צעירי בני עמינו יצ"ו... / גם הוספנו סדר ברכת הנהנין וברכת בורא נפשות. וברכת על המחיה... / שנת ה' אלהים יסעדני ברכה במאודנו לפ"ק [תרל"א / 1871] לבוב.
יב דפים.

70 **לבוב 1871**
סדר ברכת המזון וקריאת שמע עם פירוש מספיק על עברי טייטש ובנייר יפה כל אחד במקומו למען ירוץ הקורא בו אנשים נשים וטף: / גם האבין מיר גשטעלט מעבר לדרך ברכה ואגין פיר קינדר אונ' שאו ידיכם וכו' אך דיא ברכה על נטילת ידיים... / Z drukarni krajowej M. F. Poremby / Tischgebeth / we Lwowie. 1871 / Verlag von S. Striks et J. Rohatyn.
יב דפים.

71 **ווארשא 1873**
סדר ברכת המזון וקריאת שמע וזמירות הכל עם עברי טייטש / ווייל מיר האבן גועהן מענטשן ווילן ברכת המזון מיט זמירות האבן מיר עס זייער שיין גדרוקט אונ מיר האבן מוסיף גווען שאו ידיכם וואס מען זאגט פר דעם וואשין. אונ על המחיה. אונ שלום עליכם מיט אתקיננו סעודתא אונ קידוש און עברי טייטש אונ גאט פון אברהם פר הבדלה אונ נאך פיהל זאכין: / ווארשא / בדפוס של ר' גרשון ור' פסח לעבענזאהן נ"י / שנת תרל"ג לפ"ק [1873].
מעבר לשער: רשיון הצנזורה מיום 10.1872. (26) 14, בוורשא.
לו דפים.

72 * **ווילנא 1873**
על פי הנזכר ברוסית בסוף השער של מהדורת ווילנא 1877.

73 **לבוב 1874**
סדר ברכת המזון וקריאת שמע עם הוידוי וגם זמירות. והגדה של פסח עם הדינים... אויך... שאו ידיכם... על נהרות בבל... שיר המעלות אין דיא ברכה אחרונה. וכעת האבין מיר מוסיף גיוועזין דיני שבת. דיא ברכות פון ליכט ציגדן. אין דיא ברכות פון עירובי תצירות אין עירוב תבשילין. שלום עליכם מיט אללע דרייא אתקיננו סעודתא אין קידיש (!) לשבת אין גאט פון אברהם וואס מען זאגט פאר הבדלה. / וגם הוספנו האלף בית עם נקודות לתועלת לימוד הילדים / בדפוס הרב הגביר מו"ה אברהם יוסף מדפיס נ"י בהרב המעות מו"ה אהרן מדפיס סגל וצ"ל / Tisch Gebeth, Lemberg Druck A. J. Madfes 1874.
שער נוסף להגדה של פסח.
לב דפים.

למס' ג' ברשימה

74 ווילנא 1877

סדר ברכת המזון וקריאת שמע / עם עברי טייטש המורגל במדינתנו כדי עש זאלין פאר שטיין. גרויש און קליין... / אויך האבין מיר צו גישטעלט: ברכות ציצית. ברכה זאגין. קידיש לבנה. און ערוב תבשילין און דינים פון ברכות הנהנין / ווילנא / בדפוס ר' ש"י פין ור' א"צ ראזענקראנץ ור' מ"מ שריפטזעטצער / שנת תרל"ז לפ"ק [1877] /.../. ברוסית נאמר כאן: מהדורה חדשה ממהדורת 1873.

מעבר לשער: רשיון הצנזורה מיזם 15.2.1877 בוילנא.
יז דפים.

נספח

בנספח זה מובאות מהדורות שונות של "זמירות של שבת" עם תרגום לידידיש שהופיעו בין השנים תקמ"ו–תרל"ז (1786–1874).

א. [לבוב?] 1786

זמירות של שבת עם פירוש מטה יהודה.
לד דפים (אך העותק איננו שלם). ביבל': ליברמן, עמ' 111, מס' 28.

ב. [לבוב?] 1804

זמירות של שבת עם פירוש מטה יהודה על כתב עברית ולשון אשכנז / לפרט כל עדת ישראל יעשו אותו לפ"ק [תקס"ד / 1804]. מעבר לשער: תחת הכותרת "הקדמת המביא לבית הדפוס" מובא כאן נוסח דברי השער של מהדורת [לבוב?] 1786.
ל דפים.

ג. ברדיטשב 1815

שירי זמרה והם של ליל שבת ויום השבת ומוצאי שבת עם פירוש בלשון אשכנז. מעבר לשער הסכמות: ר' מאיר הלוי שהיה מ"מ בק"ק זעלווא: "האב והבן יחדיו ה"ה כבוד הרבני המופלג מהור"ר שמואל בהמהר"ר ישכר בער זצ"ל ובנו... יעקב ובחרו להדפיס הזמירות עם פי' המלות בלה"ק ובל' לעז שהעתיק ה"ה הרבני... אברהם בן משה המשולמי / מאיר במוהר"ר שלמה זלמן סגל ולה"ה מליטא / יעקב קאפל בהמנוח מהר"ר משה ולה"ה. / יוסף במוהר"ר שלמה זלמן יצ"ו / יום ד' כ"ג ניסן תקע"ה.
לח דפים. ביבל': א. יערי, "הדפוס העברי בברדיטשב", קרית ספר, כא (תש"ד–תש"ה), עמ' 111, מס' 18.

ד. [לאשצוב] 1816

זמירות של שבת עם פירוש מטה יהודה. השער — ראה ביבל' להלן.

בעותק נותרו לד דפים, אך בסוף חסר. ביבל': יערי, "הדפוס העברי בלאשצוב", קרית ספר, יב [תרצ"ה—תרצ"ו], מס' 7, עמ' 243—244 (ראה נוסח השער שם).

ה. מינקאוויץ ? 1817 ?

ומירות של שבת עם פירוש מטה יהודה. השער: ראה ביבל' להלן.
כד דפים. ביבל': ליברמן, מס' 30, עמ' 112—113 (ראה נוסח השער שם).

ו. * וורשא 1838

סדר ומירות של שבת. השער: ראה ביבל' להלן.
מו דפים. על-פי ליברמן, מס' 35, עמ' 114 (ראה נוסח השער שם).

ז. [לבוב] 1848

[שער כמו [לבוב ?] 1786 ("ומירות של שבת... לציון ברננים")] + וויל מיר האבין גיזעהן דאש פיל פון די פראסטי לייט אונ' קינדר זענען זייער גערין צו פר שטיין די טייטש פון ומירות על כן האבין מיר דאש פירוש פון דיא ומירות איבר גיזעצט אויף עברי טייטש מיט נקודות או דיא לייט זאלין קענען פר שטיין... / לפרט כל עדת ישראל יעשו אותו [תר"ת / 1848].
כג דפים.

ח. לבוב 1851

ומירות של שבת ואתקינו סעודתא עם פירוש מטה יהודה בל"א. השער: ראה ביבל' להלן.
לו דפים. ביבל': ליברמן, מס' 36, עמ' 114 (ראה נוסח השער שם).

ט. טארנאו 1863

ומירות של שבת / וויל פראסטי לייט אונ' ווייבר אונ קינדר ווילן פאר שטיין דיא טייטש פון ומירות של שבת האבין מיר דאס איבר גידרוקט אויף עברי טייטש כדי יעדן זאל פר שטיין... / גרפס מחדש באותיות יפות ובנייר לבן ובהגהה מדויקת בהוצאת ר' וואלף ווייס מו"ס בטארנאו / שנת תרכ"ג לפ"ק [1863] Verlag von W. Weiss' Buchhandlung Tarnow, 1863. מעבר לשער: Wien, 1863, Druck von Ph. Bendiner, Leopoldstadt, Lillienbrunnngasse 681.
כט דפים.

י. * לבוב 1864

סדר ומירות ליום שבת קודש. השער: ראה ביבל' להלן.
כד דפים. על-פי ליברמן, מס' 40, עמ' 115 (ראה נוסח השער שם).

יא. קניגסברג [=ווארשה] 1867

סדר ומירות של שבת. השער: ראה ביבל' להלן.
מו דפים. ביבל': ליברמן, מס' 41, עמ' 115 (ראה נוסח השער שם).

יב. * לובלין 1874

סדר זמירות של שבת ומצאי שבת. השער: ראה ביבלי' להלן.
טז דפים. על-פי ליברמן, מס' 42, עמ' 116 (ראה נוסח השער שם).

קיצורים

C. Abramsky, "Some Early Illustrated Passover Haggadahs", *Two = אברמסקי*
Prague Haggadahs — 1556 edition on vellum and the 1590-1606(?) edition on paper,
Valmadonna Trust Library, Verona 1978, pp. 1-20

L. Löwenstein, "Die Hebräischen Druckereien in Fürth, *Jahrbuch der = לוונשטיין*
Jüdisch Literarischen Gesellschaft, X (1913), S. 49-181

ליברמן = ח. ליברמן, "ספר 'תיקוני שבת'", קרית ספר, ל"ט (תשכ"ד), עמ' 109—116.

A. Marx, *Bibliographical Studies and Notes on Rare Books and = מארקס א.*
Manuscripts in the Library of the Jewish Theological Seminary of America,
New York 1977

Moses Marx, "A Bibliography of Printing in Dyhernfurth 1689- = מארקס משה
1718", *Studies in Jewish Bibliography, History and Literature in Honour of I.*
Edward Kiev, New York 1971, pp. 217-236

מייאר = *Antiquariat Pampiere Wereld*, S. S. Meyer Catalog, No. 8, 1966

פרייס = Joseph Prijs, *Die Basler hebräischen Drucke* (1492-1866), Olten-Freiburg
in Br. 1964

J. Zedner, *Catalogue of the Hebrew Books in the Library of the British = צדנר*
Museum, 1867

A. E. Cowley, *A Concise Catalogue of the Hebrew Printed Books in the = קאולי*
Bodleian Library, Oxford 1929

M. Steinschneider, *Catalogus librorum hebraeorum in Bibliotheca Bodleiana*, = ק"ב
Berolini 1853-1860

רומר-סגל = אגנס רומר-סגל, "ספרות יידיש וקהל קוראיה במאה ה"ז — יצירות בידיש
ברשימות ה"זיקוק" ממנטובה, 1595", קרית ספר, ג"ג (תשל"ח), עמ' 779—788.

שמרוק, ספרות = ח. שמרוק, ספרות יידיש — פרקים לתולדותיה,
תל-אביב 1978.

שמרוק, פולין = ח. שמרוק, ספרות יידיש בפולין, ירושלים 1981.

ספר "לקט הקמח" לרבי משה חאגיז — חלק "חושן-משפט"

זכה "עלי ספר" לשמש אכסניה לבירור מקחו של ר' משה חאגיז. ראשון הוא פרופ' מ. בניהו במונוגרפיה שלו על "ספרים שחיברם ר' משה חאגיז וספרים שהוציאם לאור"¹ שבעקבותיה עלו הערות נוספות² ומאמרו של ש"ג קורנבלוט "הקדמה בלתי ידועה למהדורה גנוזה של הס' לקט הקמח..."³, מהדורה שנתגלתה אף היא לראשונה במחקרו הג"ל של מ. בניהו — תוך כדי הבעת צער על אובדנה.

ושרשרת ההפתעות טרם הגיעה לסיומה. עוד לא יבשה דיו הדפוס ממאמרו של קורנבלוט, והנה נתגלה חלק חושן משפט "האבוד" מחיבור לקט הקמח. רובו של אותו חלק שבניהו כותב עליו⁴ כי "אבד, וזו אבידה שאינה חוזרת, שכן ברי שאם בכל החלקים יש עניין רב מכמה וכמה בחינות, בחלק זה לא כל שכן" — מונח עתה לפני, והוא מס' 3131⁸ בגני מחלקת כה"י שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי שבירושלים.⁵

תיאור כה"י

כה"י מחזיק 139 דף, ותבניתו 22×17 ס"מ. רובו כתוב בידי סופר מיזמן שכתובתו נאה, וכתבו אשכנזי רהוט. שמא מעתיק זה אינו אלא ר' שמואל ב"ר אריה ליב סג"ל מפוזנא העושה עם ר' משה חאגיז [להלן: רמ"ת או המני"ח] במלאכת ההבאה לדפוס.⁶

עשרים וארבעה דפים הם אוטוגרף המחבר עצמו, ועליהם נוספו הגהותיו ותיקוניו הרבים הפזורים לאורך כל הספר, אף הם בכתיבת ידו. בניהו כבר הצביע על העובדה שרמ"ח סיגל לעצמו כתיבה אשכנזית⁷ וכך מוצאים אנו בכ"י זה את שני סוגי כתיבותיו, הספרדית-בינונית והאשכנזית.

ההלכות שבכרך שלפנינו נחלקות לעשרה פרקים, שכותרותיהם: א] טוען ונטען, נזקי ממון, דינא דגרמי, שואל ומשאל, גבית מלוה, דיני טירפא, מציל ממון תבירו עם שלו,

1 עלי ספר, ב (תשל"ו), עמ' 121—162; ג (תשל"ז), עמ' 94—120; ד (תשל"ז), עמ' 137—155; ה (תשל"ח), עמ' 104—105.

2 מ"ש בוימינגר, ע"ס, ג, עמ' 170; בניהו, ע"ס, ו—ז (תשל"ט), עמ' 201—203.

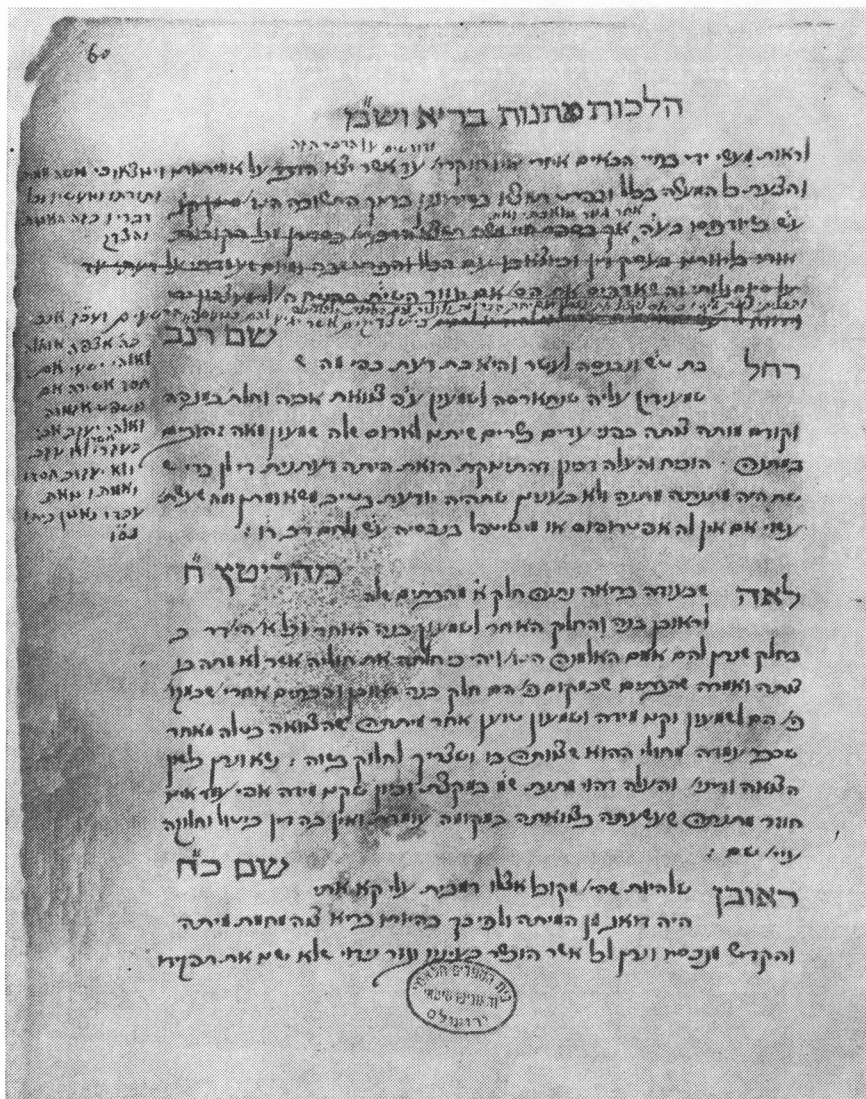
3 ע"ס, ג, עמ' 115—129.

4 ע"ס, ג, עמ' 105. וראה שם הידיעות אחדות חלק זה, העולות מתוך כתביו האחרים של ר"מ חאגיז.

5 נתקבל לספריה בשנת תשי"ח, מעזבונו של הרב מרקוס — רבה האשכנזי של קושטא.

6 ראה דבריו בראש לקט הקמח אר"ת (לפני הקדמת המחבר) ובסופו.

7 ע"ס, ד, עמ' 139.

דף מלקט-הקמח חור"מ, כתיבת מעתיק עם הגהות ר"מ האג"ו בכתיבה אשכנזית ובכתיבה ספרדית

דין יאוש. ב] אוגוס ומסירת המודעא, פשיעה ואונסין. ג] שותפין ומתעסק. ד] מתנות בריא ושכיב מרע, צוואות וחזקה, דרכי התקנאות, דין שטר חצי-זכר. ה] שליח, סרסור, שלישי, מורשה, נפקד אומן, שוכר, שומר שכר, שואל, גניבה, גזילה, אבידה. ו] נחלות ונחלת בכור. ז] אפוטרופוס. ח] מכס ומסים וקנסות. ט] מקח וממכר בקרקעות ומטלטלין, שכירות קרקע וחזקתן, שותפות קרקעות ומטלטלין, נזקי שכנים בקרקעות, מצרנות, קנין, הונאה, מקח טעות. י] המלוה על המשכון.

סיומו של כל פרק (דף אחד ועד ארבעה) הוא אוטוגרף המחבר, והם ענינים שנתחדשו לרמ"ח אחר גמר מלאכתו של המעתיק. הפרק השני והשביעי כתובים כולם בכתיבת המחבר. המג"ח מורגל ברמזות למקומות אחרים שבאותו חיבור, ומוזה נמצאו למדים שבחלק זה היו הלכות נוספות החסרות בכרך שלפניו, ואלו הן (בסוגריים ציינתי לדף שבו מופיעה הרמזיה): טענות בשטרות (א, 10א), ערב (16א, 45ב), השבון (55א), הלואה (72ב), הטפסת השטרות (81ב), פסולי עדות (108א).

גם בלקט הקמח הנדפס, חלק יורה דעה, מפנה רמ"ח לחלק חושן משפט⁸, רוב ההלכות הנרמזות מצוינות בכה"י, אך ההלכות שטרות (דף עא, ג) והלכות תפיסה (דף פו, א) נעדרות.

גם מגוף כה"י מוכח חסרון דפים, כגון דף 137 שאינו המשך ישיר לדף 136. בדל-דף ששרד בין דפים 58—59 מוכיח לנו, כי באותו מקום נכתבו הדברים בשלוש מהדורות לפחות. בבדל זה ניכרים סימני השורות בכתיבת המעתיק וסביבן הוספות בכתיבת המג"ח. הנוסח המתקן נעתק שוב לדף 59, והמחבר שב ותיקנו במחיקות ובתוספות. פרק מרגש זה (אודות הקדש הגביר אברהם נתן) שסגנונו מוכיח עליו כי נכתב בדם לבו של רמ"ח, נעתק להלן.

בניהו כבר הצביע על התלבטויותיו של רמ"ח בקשר להדפסת "לקט" לחושן משפט, השתדלות בהדפסתו, כמעט-יאוש, ותקווה חוזרת⁹. סימני הכנה לדפוס מצויים בכה"י בכמה מקומות, וכבר בפתיחתו קוראים אנו הערה בכתיבת ידו של המג"ח: "מוטל על המגיה ה"י שהוא מכה בפטיש, שיתן סדר למקרא הסימנים ואל יצא תקלה מ[ת"י]"¹⁰. ושוב בדף 15א: "המדפיס והמעתיק בהגה יהיו עיניו פקוחות לתת סדר בתשובות אלו עפ"י הסי' הרשומים, כדי שלא תצא תקלה בדברים שלא כסדרן מתחת יד הרב המגיה יצ"ו". "סימנים" אלו הם מספרים ואותיות שרשם המחבר בכתיבת ידו בשולי כמה דפים, ומטרתם להשליט סדר הגיוני בקובץ הפסקים שנקלט במקורות.

הוראות מעין אלו חוזרות בעוד כמה מקומות בכה"י: בדף 39א, נאמר בצדו של קטע מסומן שהוא שייך להלן, ובמקומו הראוי כותב רמ"ח: "מגיה פקח עיניו ועיין לעיל מ"ש". בדפים 120ב—121ב מסמן המג"ח היכן לשלב את הפסקים שצירף בדף נוסף, ומפרש: "אח"כ יסדרו... אחר זאת יסדר...". וכן ממוספרים הקטעים שבדפים הנוספים 126—127, ובראשם פונה רמ"ח ואומר: "המסדר והמגיה צריכין להשגיח לתת סדר לשו"ת אלו שהם של מהר"ט צהלון, עם אותם שנכתבו בספר, שצינתי עליהם החשבון הראוי". במקרה זה ממוספרים גם הקטעים שבכתיבה הישנה, והמסדר חייב לעקוב

8 בדפים: מז, ג, סט, ג; עא, ג—ד; עג, א; עו, ב; פו, א—ג; צג, ד.

9 ראה הע' 4, וקורנבלוט עמ' 124.

10 = מתחת ידו.

אחר המספרים ולשלב את הקטעים המיוחדים במקומם. בדף 124א מעיר רמ"ח: "מכאן צריך תחלה להתחיל בקונטר' וללכת אחרי החשבון". כל ההוראות הללו כתבם המני"ח בכת"בה אשכנזית.

זמן כתיבת כה"י

הדעת נותנת שרמ"ח ליקט את ספרו בו זמנית לארבעת חלקי השלחן ערוך, וכך מוצאים אנו רמיונות לחלק חו"מ בחלקים אחרים וכן הודעותיו המפורשות של רמ"ח — בשעת הדפסת החלקים הראשונים — כי גם החלקים האחרים מוכנים המה להדפסה¹¹. סביר, אם כן, שגם כה"י שלפנינו נעתק והוכן לדפוס באותן שנים שקדמו לתס"ד-תס"ז — שנות הדפסת החלקים הראשונים. בקטע המספר על הקדש ויגה (נעתק להלן) ניתן רמז לשנת הכתיבה, והוא מתאים לתס"ו. בין הערותיו המאוחרות הנוספות על כתיבת המעתיק, באו הערות שנכתבו אחר שנים אלו, כגון הציון ללקט הקמת חלק יורה דעה (דף 21א), וציון אחר (בדף 59א) לשו"ת הרמ"א, היא בוודאי מהדורת אמשטרדם תע"א שנדפסה בהסכמתו של המני"ח¹².

בניהו¹³ וקורנבלוט¹⁴ עמדו על תהליך ההתפתחות בשימוש בספרים שחל במשך כתיבת לקט הקמת, ומבחינה זו יכול כה"י שלפנינו לספק מידע נוסף, וזאת באם נבחן את הספרים ששימשו יסוד לחיבור, וספרים אחרים שנוספו אח"כ בכת"בה מאוחרת — כמפורט בפרק הבא. והנה הספר המאוחר ביותר המובא בכה"י הוא, כאמור לעיל, שו"ת הרמ"א שנדפס בשנת תע"א, והכינוי "שו"ת חדשות מקרוב באו" מתייחס בכרך זה לשו"ת "ראש יוסף", פפד"א תס"ט¹⁵. כשנשווה נתונים אלו לאותם המתקבלים מבדיקה דומה של לקט הקמת אבן העזר שנדפס בשנת תע"ט¹⁶ ניווכח שליקוט החומר לחלק חו"מ כנראה שנפסק מוקדם יותר, אולי מאותו הטעם שבו מנמק רמ"ח את ייאשו מהדפסתו: "הלכותיו מרובות... בפרט שכל יום תמיד ספרים חדשים מקרוב באים ממולאים בש"ס רובם על דיני ממונות... משכתי ידי מהדפסתו"¹⁷. שהרי בחלק אה"ע משתמש הוא גם בספרים שהגיעו אליו משנת ת"ע ואילך, מייקר אותם ואת מחבריהם, אך בחלק תר"מ נפקד מקומם! כגון ס' מגיד מראשית (קושטא ת"ע)¹⁸ שו"ת בני משה (קושטא

11 ראה הע' 4, וקורנבלוט, הע' 34. ולהלן הקטע ע"ד פרוזבול שנעתק ללקט או"ח הנדפס.
12 ראה בספרו שתי הלחם, סי' א: "הן היום הקריבו לפני ספר שו"ת... רבינו משה... שחזרו להדפיסם... ועל הראיה הראשונה... שנודמנה לפני תשובת הגאון המחבר...". כאן ובכה"י מתייחס המני"ח לאותה תשובה.

13 ע"ס, ג, עמ' 128, הע' 20.

14 ע"ס, ט, עמ' 122—123.

15 ראה בדפים 352; 358; 388; 395; 413ב.

16 ראה בניהו, ע"ס, ג, עמ' 104—105; קורנבלוט, עמ' 124, הע' 36 (ובהוכחה מגוף ההקדמה כבר קדמו ש"ז הבלין בהע' 145 שבמאמרו דלהלן).

17 הקדמתו ללקט הקמת על המשנה, תפ"ו. מצוטט אצל בניהו, ע"ס, ג, עמ' 105.

18 דף קכט, ב: "ובזו שעת הדפוס רואה אני לה"ה בעל מגיד מראשית...". ובדף ריו, ד: "ספר חדש מלא מגידים נתחדש ונקרא בשם מגיד מראשית ודרך הקדש מאת נושא אלומותיו משך הזרע ה"ה המחובר לטהור שלשלת יוחסין הרב הגדול פאר והדר הגאונים אהובינו כמהר"ר חיים אלפנדרי נר"ו אין ערוך אליו".

תע"ג¹⁹, ס' בני יעקב (קושטא תע"ד)²⁰, ושו"ת גנת ורדים (קושטא תע"ו—תע"ז)²¹.

התיבורים ששימשו ללקט הקמה

ואלה שמות הספרים המופיעים בכה"י שלפנינו: (1) אמונת שמואל, (2) בית הלל, (3) בית חדש, (4) בני אהרן, (5) בני שמואל, (6) ר"ב אשכנזי, (7) גבורת אנשים, (8) דברי ריבות, (9) דרכי נועם אה"ע, (10) רדב"ז²², (11) רד"ך, (12) הלכות קטנות, (13) זה"מ, (14) חות יאיר²³, (15) מהר"ש, (16) טורי זהב, (17) ריב"ל, (18) ריב"ש, (19) מוהרי"ט, (20) מהרי"ט"ץ, (21) ר"י הלוי, (22) מהרי"ל, (23) ר"י בירב, (24) מוהרי"ק, (25) לבוש, (26) לחם סתרים, (27) לחם רב, (28) מנחת יעקב²⁴, (29) מעשה חייא, (30) מקור ברוך, (31) משא מלך, (32) משאת בנימין, (33) משפט צדק, (34) משפטי שמואל, (35) רמ"א — שו"ת²⁵, (36) ר"מ אלשיך, (37) ר"מ אלשקר, (38) ר"מ גלאנטי, (39) מהר"ם מינץ, (40) ר"מ פדואה, (41) ר"מ די בוטון, (42) מבי"ט, (43) נחלת שבעה, (44) נשאל דוד (כ"י)²⁶, (45) סמ"ע, (46) עבודת הגרשוני, (47) עדות ביעקב, (48) פני משה²⁷, (49) רא"ם, (50) ראנ"ת, (51) רא"ש,

19 דף מז, א: "שו"ת בני משה חדשות מקרוב באו". גם המצוטט להלן, הע' 30 (מלקט הקמה אה"ע, דף קו, ג) על ס' בני משה נאמר.

20 דף קפט, ב: "רואה אני חדשים מקרוב ס' בני יעקב באו דבריו הנחמדים מזהב ומכל חללי דעלמא... אך הומן אינו מספיק כי לגמר המלאכה מוכרח אני מחמת המדפיס". וראה עוד דף רו, א—ב.

21 דף טו, א: "ובחדשות מקרוב באו ה"ה תשו' מוהר"א הלוי ז"ל בס' נקרא גנת ורדים". דף לג, ב: "בשעת הדפסה השמש יצא על הארץ והאירו ברקיו עד שבמזרח, בכמה תשובות חדשות מפי זקנים וישינים ונחלים בעדן, מלאים זיו מפיקים נוגה נאה ויום לכל העולם, מהם שלא הגיעו עדיין למדינות אלו, ומאותן שהגיעו לא נחה דעתי שחזרתי אחריהן על צד היותר אפשרי. ושמה לבי בהיותי משתעשע בנטיעותיו של הרב בעל גינת ורד' ז"ל, ובריאותיה דהני מילי מעליות' אשכחנא מרגניתא...". דף מב, ב: "הן עתה האירו ברקים תבל ומלאה הארץ דעה ונתמלא' בימי אורה של תורה, חדשות מקרוב באו שו"ת גנת ורד'".

22 לרמ"ח יחס מיוחד אל הרדב"ז, ראה בניהו, ע"ס, ב' עמ' 154—162 ובנסמן, שם, הע' 101. בלקט אה"ע משתמש המנ"ח בספר הקבלה של הרדב"ז "מצודת דוד", ולומד ממנו דברי הלכה בנגלה, ראה שם בדף קפט, ג: "ומחדש רואה אני בספר מצודת דוד אשר חיבר הגאון האלקי מהרדב"ז ז"ל... מתוך דבריו בנגלה ובנסתר רואה אני... ובכן הדרי ביי".

23 ראה מ"ש עליו רמ"ח בלקט יו"ד דף ק, א: "...ויחזקם במסמרות נטועים בעומק שכלו ובקיאיותו ומתק לשונו לשון הזהב, עיין בו כי הוא רב ועצום וישר חיליה בעיני מכל בני גילו, כי באמ' ראיתי מתוך ספרו כי היה שלם בתורה ובחסידות ובקי ומומחה בכל הספרים והחכמות מה שהיה מצטרך לו, ומדעת הרמב"ם ז"ל יש בו והלך בדרכיו, אשרי יולדתו" (דברים אלו ממש כותב עליו בפחד יצחק במערכת 'פדיון הבן', ואינו מזכיר את שם רמ"ח עליהם). וראה עוד להלן בפרק "אסיפת הכללים" ליד הע' 2.

24 לר"י ריישר, בא בהסכמה על לקט-הקמה או"ח. בספרו שבות-יעקב באו שו"ת מהמנ"ח (חלק או"ח ס' י"ג—א, חלק יו"ד ס' נ"ו, פ"ו). וראה להלן בתחילת הפרק "אסיפת הכללים".

25 ראה לעיל הע' 12.

26 לר"ד אופנהיים. בא בהסכמה על לקט-הקמה או"ח. וראה עוד: בניהו, ע"ס, ב' עמ' 125, 162. הבלין (במאמרו דלהלן) עמ' 152, 172.

27 בדף 109א בכה"י: "...ע"ש [בפני משה] כי דינים רבים נפקי מזהבא פלפולא (אשר ילון

(52) ראש יוסף²⁸ (53) שארית יהודה, (54) שבות יעקב אה"ע, (55) שי למורא, (56) שער אפרים, (57) רשב"א, (58) רש"ל, (59) רשד"ם, (60) ר"ש הלוי, (61) רש"ך, (קונטרס אחרון מת"ב) (62) תורת אמת, (63) תקפו כהן²⁹.
הספרים שמהם ליקט רמ"ח את הפסקים, הם הרשומים במספרים: 1—4, 7, 10, 15, 16, 19, 20, 26—30, 33, 43, 46, 48, 52, 55, 60, 61. משאר הספרים אין הוא מלקט אלא רק מרמז לעיין בהם באותו ענין שהוא עוסק בו.
הספרים דלהלן מצויים בחלקים (או בהגהות) שבכתיבת ידו של רמ"ח, ויש בכך ללמד שהם הגיעו לידו אחר תום העתקת המעתיק. ואלו הם: 3—5, 8—10, 12, 14, 16, 17, 19, 20, 22—24, 28—30, 32, 35, 37, 39, 40, 46—49, 52, 54, 56, 59—62.
יש שאותו ספר מופיע גם בכתיבת המעתיק וגם בכתיבת המחבר (8, 9, 23, 29, 30, 46, 61), והם כנראה ספרים שהיו בידו בשעת הכתיבה הראשונה, ושוב נוקט להם לאחר זמן, בתום מלאכת ההעתיקה³⁰. גם יתכן שבשני המקומות נכתבו הדברים באותה תקופה, אלא שהמעתיק הספיק להעתיק רק חלק אחד. וכבר ראינו לעיל שגם כתיבת המעתיק לא נעשתה כולה באותה שעה, ויתכן שבדפים הראשונים מצויות העתקות המאוחרות לאלו שבדפים המאוחרים. לעתים המשיך המחבר לרשום במקום שסיים המעתיק, עדות לכך מוצאים אנו בדף 86 ו-90 שהסופר סיים להעתיק פסק מספר עבודת הגרשוני, והמחבר המשיך וכתב פסקים נוספים מאותו ספר.

[צ"ל: אשרי ילוד ?] אשה שכך זכה להרבות התורה, ובאמת לדעתי כמעט מי שהוא ת"ח אמיתי די לו שיוציא ויביא עמו שני ספרי הקדש מפניו פני משה כפני חמה, ויאירו עיניו [!] בכל דין שיצטרך לו כי הוא פלאי, והי"ת יוכני לחזור עליו בהשקט ובבטחה כי יש לי נחת בלימודי, עיין בו].

28 ראה לעיל הע' 15 ולידה.

29 וכה יכתוב עליו המני"ח (36א): "ועיין בס' תקפו כהן להגאון בש"ך, דכל הספר ההוא נחלק לסימנים וסעיפים ק"צ בביאור דיני התפיסה ודפיקא דדינא ושאר הדינים המסתעפים ממנו והספקות הנופלים בדינים אלו של ממון, וקרא הספר על שמו ועל שם כי מקור ומקצועות הדינים אלו נובעים הם מסוגיית תקפו כהן בפרק ריש שנים אחריו, ע"ש כי מפליא לעשות, לפניו לא הי' כן מגאוני אשכנזי ופולין ואחריו לא קם כמוהו חריף ומקשה בכל הדבר הקשה".

30 גם היו ספרים שנודמנו לו לראשונה בשעת ההדפסה, ולא הצליח למצות מהם את הנדרש לו; ראה לעיל הע' 20, ועוד בלקט הקמח אה"ע ח"א, ג: "... אין מקום להאריך מחמת מהירות הדפוס, כי כל ספרים אלו לא בא ליד כי בשעת הדפוס, באשר הטלטול הנודע גרמה לי, ה' הטוב יאמר די לצרתי בכלל כל צרות עמו ישראל". ובדף פה, ג: "... אין הזמן מספיק להשתעשע בדבריו ז"ל, כי השעה דחוקה הוצאה מרובה והמדפים ממחר". וכן בדף ק, ג: "... סהדי במרומי' שאיני ברשו' עצמי להשתעשע בדברי אחרוני' אלו הראשונים שיצאו באחרונה לאויר העולם, הן מחמת מהירות המדפים כי לא ירפיני עד בולעי רוקי, והן כי עמוס התלאות אני".

העתקות

הקטעים הנעתקים להלן נבחרו על שום שיש בהם ענין לביאוריה של ר' משה חאגיז. חלק מהדברים החריפים שרשמו קולמוסו של המחבר — שלח את"כ ידו שנית ומחקם. משפטים אלו ניתנו כאן בתוך סוגריים עגולים. משפטים שהציב המניח תחת המחוקים — באו בין אריתיים [ ], ואילו תיבות שרמ"ח עצמו סגרם בסוגריים — הוקפו כאן בסוגריים חדים < >.

א: הקדש אברהם נתן

(דפים 59א—60א)

מאורעות הקדש הגביר אברהם נתן נלקטו ונתפרשו אצל מ. בניהו במאמרו "לתולדות בתי המדרש בירושלים במאה הי"ז" (HUCA, 21 [1948], עמ' א—כ. להלן: בניהו — לתולדות...), ואצל ש"ז הבלין, "לתולדות ישיבות ירושלים וחכמיה בשלהי המאה הי"ז וראשית המאה הי"ח" (ש"ז, ב [תשל"ו], עמ' 113—192. להלן: הבלין). יתכן שאין בקטע הנעתק כאן פרטים מהותיים נוספים אשר לא נודעו עד כה, אך מעלה יתירה בשמיעת הדברים במרוכז מכלי ראשון כשהם ניתנים מפיו של רמ"ח ובלשונו החיה אשר לא נס ליחה.

להרפתקאות אלו קשור כנראה גם המשפט הבא (דף 105ב) שהקטע המוסגר שבו נמחק ע"י המניח. הידיעה על הגעת הדברים אל הדוכס — לא מצאתיה במקום אחר. וזו לשונו: "...והשעה דחוקה לפני (מרבי) קמו עלי מפריצי עמינו תלתא רשיעי ותקיפי דליוורנו אשר רדפוני חנם עד שהגיעו הדברים לפני מעלת אדונינו הדוכס הגדול יר"ה, ולכבוד התורה אני חס שאל ינצחוני) ולכן דעתי לאו צלילא להעלות הדברים כהווייתן".

59א—60א: יקיים¹ בדעתו שטר צוואה שעשה ראובן לזכות הת"ח ומסר המעות ליד תחכם כדי שיהי' הריחוק לת"ח והקרן קיים, ע"ש דכתב כי להיות שהוא היה הנפקד ורבו עליו חבריו החזיר המעות ליורשי ראובן ע"ש. ובתשובת מוהר"י קארו שנדפסה תוך תשו' מהר"מ איסרלש סי' מז"ח². ובתשובתי (סי' ק"ג) הארכתי לזכות הת"ח כדעת הגאונים ז"ל כהקדש הר' אברהם נתן שעבר ונעשה ע"י, והכל נגמר בשעתו וחמנו מרצונו הטוב בפני עדים כשרים וב"ד מומח' כמבואר בדף שנדפס במנטובה³, הכל לזכות הת"ח בדין התורה (אך אח"כ רוח אחר' הית' אתו מריב לשונו' שפתי חלקו' (מהני תלת' רשיעי תקיפי דמתא ליורנו)) כי הקיפו פאת ראשי ושמוני למפגע להם, וכל היום וכל הלילה תמיד לא יחשו מלרנן וכל עשתנותם עלי משה מקדים לצאת משה מאח' לצאת⁴, עד אשר עשו והפיקו זממם להרע, ועוד ידם נטויה ביתר שאת, לא ינוחו ולא

1 הרדב"ו סי' רנ"ב.

2 ראה לעיל ליד הע' 12.

3 אולי הוא הדף הנזכר במכתבם של חכמי ירושלים (בניהו — לתולדות... עמ' יב, הבלין, עמ' 163).

4 עפ"י רש"י לדברים א, יב (מספרי).

ישקוטו. אך בה' בטחתי שהוא אל רואי והוא רועי לא אחסר, והמה יאבדו ואני אעמד ואראה ברעתם, כי רדפוני תנם. וכבר נתפרשו שמותם בס' חיי משה⁵, להודיע מי הם (הבני בליעל) [אותם] שסכסכו ובלבלו את דעתו של המקדיש בהיותם מוציאי דבתי ודבת הארץ רעה במכתבי מרורות שכתבו לו לפגם כבודי וכבוד הארץ מולדתי ומפני כך שהוא פתי מאמין לכל דבר, היה פקסע על שני הסעיפי, אבל אני הייתי מלעיג עליו ועל כיוצא בו, עבר הווה עתיד.

יען באמת הית' (?) אני והגביר (... האדון) אברהם סולימא ובניו היינו מחכרי' מאת המקדיש לגבאים ופקידים בהרשאה החלטית וכתבים מפורשים, כי ע"ש ההקדש דוקא הגיעו ובאו לידינו השלשים אלף פייס"ו ראל"ס ריא"ה אוג"ו בכ"ב (?) קארי (ומזומני) [וכתבי חילוף] כדי שיהי' בידינו קרן ופירות לת"ת. ואנן יד עניים אנן, וכיון שבאו לידינו ע"ש ההקדש הנזכר זכינו בעדם. ונוסף ע"ז דהיו השטרות כתובים וחתומי' בכל חוזה ותיקון חז"ל בקנין וש"ח וכל חס"ו⁶, וחרם מהב"ד הגדול של הגאון מהר"ר דוד גרשון ז"ל, שיקויים כל מה שבשטרות הצוואה וההקדש והמתנה וסילוק היורשים וסדר העמדת ההסגר, וישומו הכל בחיים ובמות מבלי שינוי כל עיקר. ועי"ז שהמעות היה בידינו לשם ההקדש, וכיון שבא מעשה לידי אילו הייתי מתווך לו המעות בשתיקה כמו שהיה רוצה, כחשתי לאלוה ממעל והייתי פוגם זכותן של הת"ת, לכן אמרתי מטוב שאהיה מורדף כל ימי ולא אהיה רשע לפני המקום אפי' שעה אחת. ובכן גמרתי קנין הקרקע מאת מעלת (אדונינו עטרת ראשינו) אדונינו הדוכוס הגדול (והמיוחס) [המפורסם] שבטוסקאנה יר"ה, ע"י הר"א סולימא, כדי לבנות ב' הבתים בליווארנו שלא כרצונו, כי לא היה נכון באופן אחר (ולפיכך הרע לי בכמה דברים ופסקי' לחיותי לא יאבה ה' סלוח לו ולהם, ולא יכופר להם העון הזה עד ימותו ועד בכלל אם לא יתקנו קודם מיתתם את אשר עוותו) לזכות כולל הת"ת שבא"י ולזכותי.

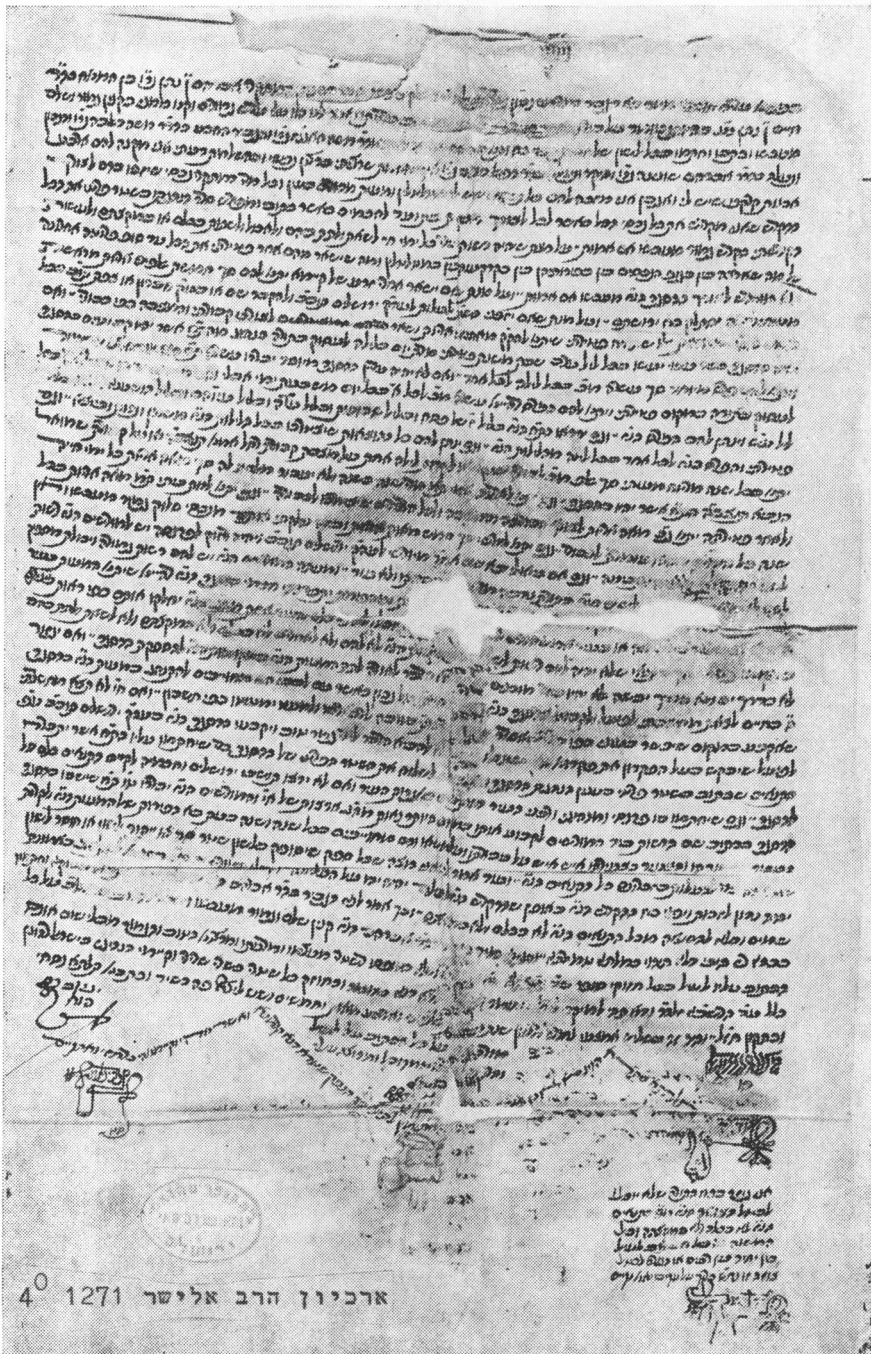
כי יתחמץ לבבי וכליותי אשתונן שבגלל הדבר הזה גליתי ונתארך גלותי, בואת אתנחם כי אני בנקיון כפי עשיתי ולא פניתי אל רהבים ושטי כזב, ולא לנזק שהי' נוגע, ולא לתועלת שהיה יכול ליגע לי אילו הייתי רוצה להוציא המעות מחזקת כח ההקדש דרביץ עליהו, כי גם אנכי ידעתי כי היה אז טוב לי ולמונחתי [!] והייתי יכול להשיג ממנו את אשר הייתי משיג לפרנסתי. אכן להיות כי ידעתי היותי מוכן ליתן דין וחשבון כמשפט על כל נעלם לפני אלקי, לא יכולתי להתעלם כדי להעשיר את עצמי בעה"ז ולמלא' פני מכלימות ורוק לעוה"ב, וגם בעה"ז מאנשי האמת ושונאי בצע. כי תל"י⁷ לא אלמן ישראל, אם יש בהם מזיקין יש בהם ג"כ בנאים, וכל בניך למודי ה', מה יאמרו עלי יראי ה' כי מכרתי בכסף צדק ומשפט, חלילה לזרעא דאבא קדישא.

(גם בכלל העונש הנז') [עוד אדברה וירווח לי כי] בלשונא דרבנן יהי' אהובי הגביר הר' אברהם סולימ' הנז' עם בניו, אם ח"ו יחפו הכתבי' וההרשאו' והליטר"י די קאמביי"ו והפרוסיס"ו והכ"י של אברה' המקדיש הנז', שנתתי בידם לזכותי ולזכו' הת"ת שבע"ק ת"ו ממינוי הפקידו' שלי וקיום ההקדש. אשר לדבר הזה יסלח האדון סולימא ובניו, אהובי

5 ראה אצל בניהו, ע"ס, ד, עמ' 142 — שבאותו ענין מציין רמ"ח לס' זה בלקט הקמח יו"ד פו, ד. ועוד להלן ליד הע' 20, 23 ו-28.

6 = ושבעה חמורה וכל [חרם סתם] ...

7 תהלה לא-ל יתברך.

צוואתו הראשונה של אברהם נתן. נדפסה מכ"י זה אצל בנייתו (לתולדות...) עמ' כה-כה. וראה גם: הבלין, עמ' 158-159). חתומים: העדים ר' דוד רעואל ור' יעקב ריוה. הדיינים ר' דוד גרשון, ר' שמואל לחמי ור' שבתי נאווי.

מעברה השני של התעודה נאמר: שטרא דנא מאת הגביר מחזיק ביד לומדי התורה כמהר"ר אברהם בן נתן תנצב"ה, שטרא דנא אשר פעל ועשה פעולת צדיק לפעלא טבא אמרי יישר.

הם, כי מרוב שיחי וכעסי דברתי עד הנה ומוכרח אני במעשי, כי הם ידעו כמה יגיעות יגעתי באמונת שמים בדבר הזה לזכות ההקדש, ואח"כ כמה מן הדוחק והצער והטילטול הגיע לי בסיבת עסק דין, וגמירי דצערא דגופא לא מתיל אניש [!] כמובא במציעא דף נ"א⁸. ובכן איני רוצה ואיני יכול למחול למאן דציער לי... ובפרט כי אין אדם מוחל דבר שאינו שלו, ודבר זה הוא נוגע לדבר מלומדי התורה, ובכן לא האמין⁹ שיעשה לגזול אותי ואת הת"ח, כי אני בחזק' אהוב כשר ואוהב תורה ולומדי' אני מעמידו ומחזיקו עד עתה, ובכן תבא עליו ברכת טוב כי ידעתי למען אשר יצוה את בניו אחריו ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט ואל יתנו דם נקי בקרב ביתם. ועכ"ז יהיו דברי כאן בדרך קפדנרי' לעדות גמורה כאלו אני לפני בורא עולם, כדי להשביע על פיהם ולהחרים ולחקור ע"ד האמת הזה, אם ח"ו לא אוכה לראות מעשי ידי בחי, הבאים אחרי יהיו חוקרי' ודורשים על הדבר הזה עד אשר יצא על אמיתותו וימצאו כי משה אמת ותורתו ומעשיו וכל דבריו בזה האמת והצדק. והצעת כל המעשה בכלל ובפרט תמצא בסירוגין בתוך התשובה הנז' (סימן ק"ג) ע"ש כשיודפסו בע"ה אחר גמר מלאכתי זאת. (אך בספר חיי משה תמצא הדברי' כסדרן מכל הקורות אותי בליורנו בעסק דין וכיוצא בו, עם הכלל והפרט שבה, ומיום שעמדתי על דעתי עד על סיום גלותי זה שאדפיס את הס' אם יגזור הש"ת בהנחת ה' לי מעצבון ידי וירווח לי ע"ש) ותכליתי כעת אינו כי אם להציל את עצמי משיחת הבריות ולגלות להם האמת, ולהודיעם כי יש צדיקים אשר יגיע להם כמעשה הרשעים. ועכ"ז אנכי בה' אצפה אוחילה לאלהי ישעי, אם חסד אשירה אם משפט אומרה, ואלהי יעקב אבי בעזרי אשר לא עזב ולא יעזוב חסדו ואמתו מאת עבדו נאמן ביתו נס"ו.

הקדש ויגה

(דפים 64—65א)

סיפור הקדש ויגה אף הוא נדון במאמריהם הנ"ל של בניהו (לתולדות...). והבלין. האיזכור "זה קרוב לכ"ה שנה..." מורה שהדברים נכתבו במקביל לחיבור הספר שפת אמת הנכתב בשנת תס"ז, שאף בו כותב המניח לגבי אותו ענין: "זה היום כ"ה שנים..." (ראה בבניהו, שם, הע' 36; הבלין, הע' 62).

ובתשובתי ע"ט נסתייעתי הרבה בתשובת הגאון המחבר הלזה¹⁰ ע"ד אשר נשאלתי מהר' יוסף שאלתיאל המכונה קאמפאנטון שבעונותינו בא להיות שליח ע"ק צפת ת"ו¹¹, (מה דינם של אנשי ויניציאה העושקים וגוחלים וחומסים את) [ושאלני על דבר] ההקדש

8 ברש"י סוף ע"א.

9 כנראה צ"ל: אאמין.

10 אמונת שמואל סי' ל"ח.

11 ראה: מ. בניהו, "ידיעות על צפת מזמן חידוש יישובה", סיני, מג (תשי"ח), עמ' צח; י. זנה,

"עוברים ושבים בביתו של רבי אברהם רוויגו", ספונות, ה (תשכ"א), עמ' רצד (ושם: "פנים חדשות בשליחות צפת, וכנראה גם בשבתאות". אך זאת ברור, שבעיני ר"מ חאגיז לא הוזק בשבתאות); ש. סימונסון, "שלוחי צפת במנטובה במאות הי"ז והי"ח", ספונות, ו (תשכ"ב), עמ' שלב.

המפורסם (ועצום) שבעיר ויניציאה ע"ש טבריה¹², שכפי הדין העלתי דוכו בו אנשי צפת הסמוכים לה, ומטעם הנו' שאנשי טבריה בחורבנה נשתקעו שם אצלם בצפת ולהם משפט הבכורה ליירש ולזכות בכל ההקדשות שהיו להם. ועוד שם הוראתי פנים שכל א"י כגוף א' היא, וכל ערי יהודה אתיות הגה ליירש אחת לאחת, ושמן הראוי היה לחלק ההקדש יח"ץ¹³ ת"ו ושכולם ירשו נחלת טבריה אחותם הקטנה ולא ירשוה זרים, דמי הביא חולי חולין של ויניציאה לקדושת טבריה. אלא שאין דורש ואין מבקש (ובעונותינו בזמן הזה מאן דאליים גבר וחוצפא אפי' כלפי שמיא מהניא) ובטענה שאו' שהמעות בידם הם כפקדון והלואה לכשתבנה טבריה, לפי דעתם הם נפטרים, ומניחים א"י בצער וצרה, שיקחו בהלוא' מהגוי' ברבית שלשים למאה וכיוצא. ומה¹⁴ איכפית להן מאחר דהם סוברי' שאיטליא היא א"י, ע"ש כי מלאתי פי בתוכחת מגולה, ועל הרועים חרה אפי' איך נהיה כדבר הגדול הזה בימיהם ולא מחו בידם. וראיתי מ"ש בדב"ט סי'. וע"ו אמרתי כאבשלום¹⁵ מי יתנני שופט כל הארץ ואדעה מה לעשות משפט וצדקה בארץ, ע"ש כי הרוותי צמאון חרון אפי' *¹⁶ על הכלל ועל הפרט, ועל דלותן ושפלותן של בני א"י והת"ת שבה שרפו ידיהם, ולבם חלל בקרבם, עד שאינם יכולים לעשות דין לעצמם. ככתוב אצלי בתשובה אחרת שכתבתי בהיותי בליוורנו עסק הקדש הגביר הירא את דבר ה' כה"ר אברהם רפאל ויגה ואחיו כה"ר יעקב זכרם לברכה, ושם רשעים ירקב אלו שמוותיהם של רשעים (...), שקלקלו את הצואה ואותם המליכו עצמם עליה באומרים כי לש"ש היתה כוונתם. ועד היום בכלל זה קרוב לכ"ה שנה¹⁷ שלא נהנו הת"ת שבע"ק ירושלם ת"ו אפילו מפ"ק¹⁸. וזה יותר מח"ש¹⁹ שהייתי בשם ונתפשרתי ומנתי גבאי לא' מהתקיפים, דמו בראשו, כי אני לטובה נתכוונתי, והוא בגובה אפו לא דרש פ' עץ חיים היא למחזיקים בה ללומדיה לא נאמר²⁰, וכיון שנתמנה לגובר נהפך עלי למשחית והשחית את נחלת ה' ונחלת אבותי וחילבל את מעשי ידי, מבלי השגחה לא על הכלל ולא על הפרט ככתוב אצלי בס' חיי משה בארוכה ע"ש²¹. ונסתייעתי הרבה מההיא תשובה של הגאון שער אפרים²² לזכות אותי ואת הת"ת שבירושלם, ככתוב אצלי בתשובות שתיים שהן ארבע בארוכה, עיין בהם קי"ד קט"ו קי"ו ק"ס. אך מה בידי לעשות והת"ת טרודים בצערן וטחו עיניהם מלראות תשועת נפשם או נפש כלל העיר, הן בהקדש הנוכח והן בהקדש הר' אברהם נתן מרשיד²³, והניחו את הפריצים שיחללו בקדשי בדק חבית. ומה

12 ראה א. יערי, שלוחי ארץ ישראל, עמ' 260–261.

13 = ירושלים, חברון, צפת.

14 מכאן ואילך נמחק עליידי המחבר.

15 המתבר הרכיב כאן לשונות כמה פסוקים, וכוונתו לפס' בשמואל ב טו, ד: מי ישימני שופט בארץ, ועלי יבוא כל איש אשר יהיה לו ריב ומשפט והצדקתיו.

*15 ביטוי חריף כעין זה נמצא גם בחלק אר"ח דף נו, ד ובחלק יו"ד דף יז, ב.

16 ראה בפתוחה לקטע זה שהדברים נכתבו כנראה בשנת תס"ו. וראה הע' 18.

17 = מפורטה קטנה.

18 = מח' שנים. ראה הע' 16, ונראית כוונתו לשהייתו בליוורנו בשנים תנ"ו–תס"ג. ראה:

בניהו (תולדות ...), עמ' יא; ע"ס, ב, עמ' 122, הע' 2; הבלין, עמ' 139 ואילך.

19 ללומדיה לא נאמר אלא למחזיקיה – עפ"י ויק"ר כה.

20 ראה לעיל הע' 5 ולידה, ולהלן ליד הע' 23 ו"28.

21 לר' אפרים הכהן מווילנא, סי' ס"ו. ראה לקט הקמח יו"ד דף פז, ג.

22 ראה הקטע הנעתק לעיל.

בידי לעשות כי יחיד אנכי אין בידי עוד כי אם לגלות חרפתם ורשעתם של הרשעים שהיו בעוכרי על הספר ובדין, כאשר עוד זאת אעשה להם אם יגזור הי"ת, הנה מקום איתי בגמר מלאכה זו להדפיס תשובתי וס' קורותי הוא ס' חיי משה²³, ושם אודיע למי שצריך לידע את כל התועבות האלה וכיצא בהם שאין איש שם על לב. והפצתי לעשותו יען מבקש אני לעורר משנתן את הקנאים שיפגעו בהם, שזהו הכח שבידי לעת עתה שקפחו את פרנסתי, עד יסקיף ויראה ה' משמים ויעשה דין עני משפט אביונים ויודו לשמו.

מחלוקת אשכנזים וספרדים שבירושלים (דפים 100א—101א)

דעתו של המניח במחלוקת זו, נתפרשה גם בספרו שפת אמת (דף כו, א): "...דין ודברים יש לנו עליהם, בעבור כוללות ק"ק ע"ק הספרדים, כי לדעתי דעת התורה ולומדיה, באמת ובמשפט בני אשכנז הם מתויבים מעיקרא לתת לכל ההוצאות הנצרכות לק"ק ע"ק חלק כחלק... ולעזור וליתן כמעט מחצית הפדיון לק"ק הספרדים... כי מחצית התובות שנעשו בקהלתנו חובה על ק"ק האשכנזים... וכעת די ברמז זה לכדי שמעלת האשכנזים יהיו מתנהגים בעין יפה... ושיתדלו לקיים כל דבר לעתיד לבא שהשתי קהילות יהיו לאחדים בהוצאות ויתפשו על העבר, כי זהו משפט שיש בו שלום".

במחלוקת ישנה שנפל בין ק"ק ספרדיים שבע"ק ירושלים תו"ב עם ק"ק אשכנזים שבה ע"ד פרעון המסים, יורה²⁴ פנים לזכות הב' קהילות, אך דעתו קרובה לזכות אל הק"ק ספרדיים כי דינ' קא תבעי מניהו ע"ש. ובתשובה שלי סי' שיג (שנ"ג?) המוכנת ומוזמנת אתי עמי במחיצתי ליום מועד העתיד להיות, כפי מה שאני רואה באספקלריא שלי מחלוקת זה עצמו שעתידי להתחדש באחרית הימים בין שתי הקהלו' הנו', ולעת מצוא תמצא ריח ו הצלה וטענות מסודרות לזכות הק"ק ספרדים, כי ידעתי את מכאובם מה שהם לא ידעו בעצמם ההפסד והנוק המגיע להם בסיבת הק"ק האשכנזי' ה", מלבד הרחקת התועלת הנמשך בסיבתם. ע"ש כי תמצא נחת להשקית ריב ומדון ושנאה כבושה שבין השבטים הללו, כי באמת בהרבה דברים הספרדים הם עשוקי' מהאשכנזים. ודין גרמא להו, ויגורם במשך הימים צער גדול ודוחק לכוללות קהלתנו, ולא כמו שבודי' מלבם מוציאי דבת הארץ רעה²⁵, ה' יכפר בעדם ויאמר די לצרותינו ולצרותם, ולהוי רעוא דלא יצטרכו לכך ויהי דברי אלה חזון שוא ומדוחים, כי זו תהיה ודאי שמחתי שלמה כי שלום ואמת יהי בימי.

23 ראה הע' 20.

24 מהריט"ץ סי' ק"ס. בשו"ת גנת ורדים חלק יורה-דעה (קושטא תע"ז) כלל ג' סי' ט' דן באותה מחלוקת, ודעתו נוטה לזכות האשכנזים.

25 מקצת הטענות נתפרשו בשאלת השואל בס' שפת אמת (דף ב, ב): "...הדרים בה סוררים ואדרבה ראויים למסר העונש במקום עזר שתמיד נעשה להם עם כמה שלוחים... הכמה יגיעות ודוחקים שתדיר מדיעים לנו השלוחים... אם הם אמיתים הדוחקים הללו... ואיך אינו מספיק לסיפוק פרנסתם כל כך ממזן שאנו שולחים מאלו המדינות ושהולך להם מכל העולם על ידי השלוחים. מדף יח ואילך שבשפת אמת מאריך רמ"ח דיבורו ומבאר את חשבון ההכנסות וההוצאות כדי לבטל טענות אלו.

הסכסוך בין בני משפחת קאפוסטו (דף 87ב)

כל קטע זה נמחק על-ידי המחבר בהעברת קולמוס. חסרון התיבות הוא במקום שהנייר קרוע.

ובתשובה שלי קי"ב שהארכתי בענין דומה לזה שבא לידי מהר' א[פ]רים קאפוסטו עם אחיו, וכוונתי אל ההלכה כדעת הגאון המחבר הלז²⁶ לזכות לאחיו הגדול החכם דניאל יצ"ו²⁷ ואחיו הקטן חכם שמואל עי"ש (שרימה אותו) שסילקו בדבר מה, ואח"כ בהוכחש עי" העמדתו בתשבון עם אחיו הקטן העשוק ורצון מאתו, חשב מחשבות זרות להבריח את הנכסים ולהראות עצמו כי נשבר... [והקדוש ברוך] הוא אבי יתומים השיב גמולו בראשו על אשר לא... אמת ונטה אחר עצת איש צר ואויב... רעים וחטאים וסימא שתי עיניו... א"ת... יכפר בעדו וינקום נקמתו ונקמת א... אדם ארורים הבא... לרע לו שיעשה מעשים אשר לא יעשו מגול ושבועת שוא וכיצא, כאשר קצרו תראה בתשו' הנו' ובתשו' קי"ג. אך בספ' ס' חיי משה²⁸ תמצא הצעת כל המעשה הרע הזה על אמיתתו כאילו הייתי מעידו בפני בורא עולם. ולהיות כי המעשה הוא דבר חדש כמעט לא ה' לעולמים וראוי היה לכותבו בס' הזכרונות לפני כתבתיו, ובפרט שע"י²⁹ עבד, ואני עד ודיין בדבר שמחתמו נמשך לי נזק וצער וטלטול ואיבד זמן. ישלם ה' לעושי הרעה כרעתם, ואני וכל בית אבי נקיים, כי בנקיון כפי ובתום לבבי להציל עשוק מיד עושקו אשר בא תחת כנפי עשיתי זאת... בו כאשר יעיד עלי ידע הנסתרות והנגלות ית' וית' שמו עי"ש.

שמיטת כספים ופרוזבול בזמן הזה (דפים 21א—22א)

כל קטע זה נמחק בידי המחבר, זאת מחמת שהוא נעתק בעיקרו ללקט הקמח חלק יורה דעה (ג, א—נא, א), ושם העיר המג"ח בסוף דבריו: "ושייך זה בה' טוען ונטען ופלטו הקולמוס כאן". בהעתקתי כאן השמטתי את הדברים הוהים בין כה"י ובין הנדפס, ונתרו משפטים שלא באו בדפוס או שנשתנו ורוכזו קודם להדפסתם.

... בענין השאלה השנית הרחבתי הביאור ואפס קצרו העלה [!] פה יען באורך גלותי זה בח"ל שמענו וראינו לא נהגו להשמיט ולא לכתוב פרוזבול, וכשאני קיימתי בעצמי ללכת אל ב"ד הקבוע לכתוב פרוזבול בעדי ובשמי ובשם א"א ת"ם³⁰ בכח הרשאתה שנתנה לי, רבים מבני עמינו היו שוחקין עלי והייתי בעיניהם כמתעתע, וכן היו בעיני, מחמת כי לא ידעו ולא יבינו אם בנין השמיטה נוהגת בזמן הזה, ולכן הנושים אצים אתר עבור עדן ועדנין כפלים ככל שנות השמיטה. ויען נמצאו אצלי איזה אנשים שבשם ת"ח יכנו את עצמן, ואמרו לי כי דבר השמיטה היה תלויה במנהג, רציתי לגלות להם

26 ר"ש הלוי, חו"מ סי' ג'.

27 ראה: א. יערי, שלוחי א"י, עמ' 428—429.

28 ראה לעיל הע' 5 ולידה, וליד הע' 20 ו-23.

29 = שעל ידי (יו"ד קמוצה).

30 = אדונתי אמי תבורך מנשים.

כי על כן לא יאמר באמת מנהג קבוע העדר המעשה, להיות כי הוא מצד העלם ידיעת הנוהג כן, וחלילה שזה יקרא מנהג המבטל את ההלכה מאחר שאין טעם נכון למנהגם. וזיל קרי בי רב מ"ש הרא"ש בכלל פ"ח ...

הרי לך מוסכם (מכל) [מרוב] הפוסקים ראשונים ואחרונים דלא (כהנהו בבלאי טפשאי דס"ל) [כדעת מוהרל"ח ותלמידו מוהרשד"ם בח"ב רל"ג דס"ן] שאינה נוהגת בח"ל ובכל זמן. ובדאי לדעתי אף במקום שאין נוהגים בה, במקום (...) דהלוחה שהוא מוחזק ובא לב"ד שלי, ויאמר שאינו רוצה לפרוע מפני שעברה עליו השמיטה ושהמלוה לא עשה הפרוובול, נעשה אזנינו כאפרכסת ונשמע ונוכה לו בדין. וכל דין שאינו מורה כן אינו ירא שמים וגזול העניים כמ"ש הרמב"ם בתשו' הגו', והמלוה עובר בלא תעשה כמ"ש ג"כ הרמב"ם ז"ל וכ"ש בשטר הגו' שאין בו אחריות נכסים מפורש, ככתוב ומבואר אצלי באורך ממ"ש מהריק"ו שורש הכא (?) צ"ב ע"ש דודאי משה הלוחה הגו' זכה בנכסי חבריו, אם לא שיתרצה להתפשר כמו שנתרצו ע"י משה ואהרן ורדפו שלום (ולא פנו אל רבים ושטי כזב שהיה או' להם דברים אשר לא כן שארי להו מארייתו) [והיו תולין עצמן בדעת הרל"ח ותלמידו רשד"ם בח"ב רל"ז דסברי דאינה נוהגת בזמן הזה ע"ש דאף דגדולי ישראל הם בטלה דעתם בזה נגד רוב מנין ורוב בנין דחולקין עליהם] ע"ש ועיין מקור ברוך סי' מ' ונ"ח דהולך ומסכים לדעתם של רבים.

שליח למכירה שהונה את משלחו

(דפים 222—223א)

התיבות שבסוגריים עגולים מחוקות, ושבמרובעים — נוספות. לבסוף העביר המתבר קולמוסו ומתק את כל הקטע.

ובתשובה שלי סי' (רצ"ו) נסתייעתי הרבה מהוראה זו ³¹ לחייב את (שלום ...) [אחד] שגזול ועשק את איש כלבבי (אלוף בתורה ואת ועמית במצות ובכל מדה טובה אשר לו יעדה, כמה"ר אברהם פירו ³² יצ"ו מנא אמון יע"א), בחגורה של אבנים טובות שמסר בידו כדי שימכרנה לו לא פחות משלשה אלפים ריאלים ריא"ה אוני' ונתחייב בכתב ידו (שלם הגו') על כך, ואח"כ הלך לתונ"ס ומכר את החגורה עם שאר תכשיטין שהיה לו (בחברת הרחד"ל מליוורנו וסיעתו) [בחברה עם אנשים שכמותו] ונתברר שבעבור החגורה (של כמה"ר אברהם הגו') הוסיף לו השר ת"ק ריאלים, והיה טוען (הר"ש [?]) הגו', [המוכר] שהתוספת היה שלו, כי הוא העלה החגורה עליו בסך הג' אלפים כמשי"ל. ואני חייבתי אותו מהאי דינא רבא, דשליח הוא ולא שותף, ובפרט שהיה כתוב בפירושו לא פחות מג' אלפים, ואם יעדיף שישאר לו בטובת הנאה, א"כ מהיכא תיתי לעשוק אותו בתוספת הגו'. ועוד מהג' אלפי' עכב בידו הפרעון זמן רב ובעלילות ברשע שעשו הוא ושותפו הגו' היו רוצים להפחיתו בעוד אלף ריאלים, כי אמרו שהשר לא נתן להם אלא פתיקין ממכס התבואה ושהם קנו התבואה והיה להם הפסד ושהוא לאמצע. ואני הוא שהייתי יודע שהאמת היה שההפסד נולד מתמת כי השני שותפין הגו' כל אחד גנב

31 של הרדב"ז סי' רצ"ו.

32 אולי הקריאה הנכונה היא: פיריו.

העלים מחבירו, זה בקניית התבואה וזה במכירתה, העניי החשוב הגו' בהתעסקותו עם הרשעים לא אכל ולקה ושילם³³ באבוד ממון וזמן (בליוורנו) בעיניו ועיזות הדין שנעשה לו שם [באותו מקום] כנהוג, ולא אבו לשמוע דבר ה' כפי אמת. אלקים יבקש את הנרדף, ע"ש.

רביית בשטר אפותיקי

(דף 9א—ב)

לנידון זה ראה גם את חילופי השו"ת בין המני"ח לר"ש מורפוגו (משנת תס"ה) הנדפסות בשמש צדקה, וינציאה תק"ג, יר"ד ס"ב כא.

ובתשובה שלי סי' ג"ת על אונס שארע באפותקי א' באמצע הדרך, שהרוח השליך הספינה אל נמל א' ושם העלילו על הספינה שהיתה מזליכה! [!] חרבות גוים לגוים שלא ממלכותם, וכפי המנהג כל נכסי הספינה למלכות, והמלוה ה' רוצה לפטור את עצמו, ומכח תשובה זו³⁴ חייבתיו ככתוב שם בארוכה. ועוד בסי' ק"ץ ע"ד מחלוקת הגביר הר' בנימין פי' טוסי יצ"ו עם היקר הר' יהודה יעיש יצ"ו מעיר ארגיל, על אחריות אפותקי שקבל עליו הר' יהודה וה' רוצה לפטור את עצמו מגנבת המלחים ומהעווא"ריאש הנהוגות, ומכח תשובה זו ג"כ חייבתיו, ע"ש כי הארכתי בכתב על המחלוקת שהוא בו פרטים הנוגעים לרביית מחמת הפרש המעות ממקום שלה למקום פריעת החובת ע"ש (ותמצא דעת א' שנשתתף עמי בדבר המשפט וה' חכם בעיניו נקרא שמו החכם רפאל... צא... יצ"ו שכמעט לדעתו ה' עוקר כל הלכות רבית רחמנא ליצלן מההוא דעתא דלית ב' ממשא, ועל כל פנים השתדלתי לגזור עליהם הפשר שנראה לי בדין דומה לפני גאוני שאלוניקי יע"א הובאה הסכמתם בקונטרס אחרון של הרש"ך סי' י" [פשר דבר הדין דומה למ"ש גאוני שאלוניקי ז"ל הובאה הסכמתם בקונטרס אחרון של מהרש"ך ס"י] וכדי שלא ללנעול [!] דלת לפני לזוים הלכתי אתר מנהג הסותר' במקצת לפשר, דלולי כן ה' ראוי להפסיד לתר' יהודה הגו' הקרן והפירות כי ה' בשטר לפי דבריו רבית דאורייתא ע"ש.

33 עפ"י המכילתא וילקוט שמעוני ריש פרשת בשלח.

34 פני משה סי' י"ב.

אסיפת הכללים

בפרק "חיבורים שלא נדפסו והסכמות"¹ מייחד בניהו את דיבורו גם לחיבור אסיפת הכללים, החלק שבכתובים החלק הנדפס (אלא שלא הודגש שהחלק שנתפרסם בספר "כריתות ואורת מישור" אינו אלא סי' צד שבשו"ת חות יאיר לר' יאיר חיים בכרך, פפד"מ תנט, עם שינויים מזעריים מאת המג"ח)². אוסיף את שהעליתי מכה"י שלפנינו, וממקומות נוספים.

לקט כללים נוסף, מספריו של ר' יעקב רייזר משפטי יעקב וישועת יעקב, הדפיס רמ"ח בלקט הקמח יו"ד (לו, ג—לט, ד), ופתיחתו בהתנצלות: "...ואף כי הוא [ר"י רייזר] אמר אלי לתת את מקומם תוך ספר אסיפת הכללים אשר עשיתי לי מיני' ממינים שונים, ששניתי בו כל הכללים שהובאו בספרי הפוסקים ראשונים גם אחרונים, כי באמת אסיפת זקנים אלו זכות וחובה היא להיותם לטוטפות בין עיני בעלי ההוראה. אכן להיות כי עדיין דשאים אלו כתובים אצלי בערבוביא³ ופרים ורבים, ובדעתי אם יגזור הי"ת לחיים לשוב ידי שנית ולצרפם כצרוף כסף בתניח ה' לי, וגמר מלאכה זו לא ידעתי מתי תכשר בעיני אלקים להוציא לאורה". גם בכה"י מספר המג"ח על ספרו זה, אחת בקצרה ואחת בארוכה. הראשונה (בדף 46א—ב) אודות מחלוקת הפוסקים האם אפשר לומר "קים לי כפלוגי" במקום שכל חכמי ישראל חולקים עליו⁴, ומספר כי "כבר כתוב אצלי בארוכה כללים אלו ופרטי פרטיהם בחלק שני שהוא מיוסד על כללי ההוראה שלקטתי לעצמי מכל הנמצא כתוב בס', חדשי' גם ישנים, ע"ש אם יגזור השי"ת שיצאו לאור הדפוס כי רב הוא".

וביתר אריכות, אחרי הביאו מס' לחם רב כי "יש אומרים" תרתי משמע, ומצי למימר "קים לי כוותיה" — מוסיף רמ"ח (אך אחר-כך העביר קולמוסו ורשם קווי מחיקה על כל הקטע המוסגר): "ובס' אסיפת הכללים מכל הפוסקים שיעדתי לעצמי ותמצא כהנה וכהנה, אלפים בת יכיל"⁵ (אך להיות בדעתי אם יהיה"ב לבנות להם בתים לבדים, איני מעלה לפעמים זכרונם בספר זה, דאידי דוותר מרכסו ואין בדעתי לזלזל בהם, כי יקרים בעיני מזהב ומפז רב, יען רואה אני חסרון גדול בקצת מהמורים שבזמן הזה, שאין יכולין לכוין את ההלכה ולדון דין אמת, מחמת העדר ידיעתם בכללי הפוסקים, כאשר בארתי ואבאר עוד בהקדמתי שם בריצוף מוחם וקדקד' של קצת גדולים בעיניהם אשר זכו

1 ע"ס, ד, עמ' 142. וראה גם ע"ס, ב, עמ' 141.

2 ראה הערך "כללי הש"ס" ב"שם-הגדולים" וב"אוצר-הספרים". ונרמז בהקדמת המהדיר ר' יוסף מטארגא לחלק לקט יוסף (יד, ד): "הקונטרס הלזה... וככל הכתוב לחי"ם יאיר הוא ר"מ עיני חכמי' בכללות כלליו בקומתן בציביון".

3 עפ"י לשון חז"ל חולין ס, ע"א.

4 ראה הלכות קטנות (דף יד, א) ושתי הלחם (דף מה, ד). גם לקט הכללים הנ"ל מספרי ר"י רייזר, הוא "בענין ביאור מחלוקת הקים לי".

5 לישנא דקרא, מלכים א ז, כו. ביטוי זה נמצא גם בדברי המניח בסוף לקט הקמח הלכות עיגון (פח, ב).

לשם ע"י כמה הוראות מוטעות שיצאו מתחת ידיהם, אשר בעינם נחשבו לתורת אמת, מה שאין כן האמת) ואל אמת ינחינו בדרך אמיתות תורתו אנס"ו". גם בדבריו מענין תפיסה אחר שנוולד הספק ובדין אונס דשכית ודלא שכית, אי קביל אינש עלויה, כותב רמ"ח: "ובס' אסיפת הכללים אשר לי, כתבתי כללים אלו וסעיפיהן בארוכה" (ב94).

פסקים ותשובות ¹

חלק גיכר מהפרק "חיבורים שלא נדפסו והסכמות" מקדיש בניהו לספר התשובות של רמ"ח ². אעלה כאן את הנודע לנו מכה"י על תשובות ופסקים שכתב המני"ח, ראשונה תבואנה התשובות שסימן ידוע, ואחריהן אותן שלא צויינו בסימן או שרמ"ח מחק את מספרן בצורה שאינה מאפשרת קריאה ³.

נח: ובתשובה שלי סי' נ"ח על אונס שאירע באפותקי א' באמצע הדרך... (דף 9א. נעתק לעיל בשלימות).

נט: בפסקים שלי ג"ט בענין הקדש לת"ת במקום כתובת אשתו דהקדמתי לאשה. (דף 54א).

בפסקים שלי ג"ט השגתי בקצרה על תשובה זו ⁴ ונסתייעתי ממנה במקצת. (דף 60ב).

סח: בענין שטר מתנה שלא נמסר מהנותן ונמצא אחר מותו. (ב54).

סט: ראה להלן אות [ה].

עט: ובתשובתי ע"ט ... ע"ד אשר נשאלתי מה"ר יוסף שאלתאל. (ב64. נעתק לעיל בשלימות).

צט: במי שחילק כל נכסיו בצוואתו ולבסוף אמר שכל מה שישאר מנכסיו שתהי' אמו רשאה לאכול בפירות ושבתות לא תוכל להניח כ"א לחברת עניי א"י... והגאון המחבר ⁵ העמיד כל הצואה לזכות עניי א"י... ולדעתי בהוראה זו אית למשדי בה נגרא [צ"ל: נגרא]... עיי' בתשובה שלי צ"ט דכתבתי ע"ז ועוד צל"ע. (דף 61ב).

קג: שטר צוואה שנעשה לזכות הת"ת... ובתשובתי סי' ק"ג הארכתי לזכות הת"ת... והצעת כל המעשה בכלל ובפרט תמצא בסירוגין בתוך התשובה הנז' סימן ק"ג ע"ש. (דף 59א. נעתק לעיל בשלימות).

קיב — קיג: ובתשובה שלי קי"ב שהארכתי בענין דומה לזה שבא לידי מהר' אפרים קאפסוטו... כאשר קצתו תראה בתשו' הנז' ובתשו' קי"ג. (דף 87ב. נעתק לעיל בשלימות). בתשובה שלי קי"ג בענין קאפסוט"ו דנשאתי ונתתי בהאי פסק' דדינא ⁶ ושדינא בי נגרא עי"ש. (דף 89ב).

1 רמ"ח מבחין בין פסקיו לתשובותיו, אך איני יודע מהי ההבחנה — לכן ניתנים שניהם בחטיבה אחת.

2 בניהו, ע"ס, ד, עמ' 143—146.

3 גם בתשובותיו המצוטטות בלקח הקמח נהג רמ"ח בדרך כלל להשמיט את סימני התשובות.

4 מהריט"ץ נ"א.

5 מהריט"ץ קפ"ו.

6 מקור ברוך מ"ח.

קיד. קטו. קטז. קס: ככתוב אצלי בתשובה אחרת שכתבתי בהיותי בליוורנו עסק הקדש הגביר... כה"ר אברהם רפאל ויגה... ככתוב אצלי בתשובות שתיים שהן ארבע בארוכה, עיין בהם קי"ד, קט"ו, קי"ו, ק"ס. (דף 65ב. נעתק לעיל בשלימות).

קיח: במי שצויה מחמת מיתה לתת כל נכסיו לאשתו ושייר כלשהו ליורשיו, ונכתב בצוואה בלשון מחילה ונגמר הדבר בקגין ונכתב ונמסר ביד האשה בתי בעלה. ע"ש י פרטי התשובות, ובפסקים שלי קי"ח. (דף 50ב).

קמא: במי שצוה מחמת מיתה בפני עדים שיתנו לאשתו על טובה הנאה שקיבל... ע"ש⁸ ובתשובות שלי קמ"א. (דף 53א).

קס: ראה לעיל קיד—קס.

קסו: בתשובה שלי קס"ו דכתבתי והארכתי בשאלה שבאה לפני משטר שהיה כתוב... ושאלו ממני אם שטר זה יהיה ככל שטרי הודאות ושטרות... ואם יגבה הבעל חוב הנז' בזמן הזה בשטר הזה שעכב עליו השמיטה וזמן שתי שמיטות, והנה שם הוכחתי והעלתי דמלוח זה הכתובה בש"ד דין מלוח בשטר יש לה... אך בענין השאלה השנית הרחבתי הביאור... אם בנין השמיטה נוהגת בזמן הזה... (דף 21א. ראה בחלק ההעתיקות לעיל).

ועיין רשד"ם... דאין שמיטה נוהגת בזמן הזה... אך הרש"ד... ודברי ריבות... ורבים כיוצא בהם כתבו דנוגת, כמו שהוכחתי בתשובה שלי קס"ו ע"ש. (דף 77א).

...אם לא נעשה עפ"י וותיקין אפי' שנתפשט המנהג בכל המדינה אין כח במנהג ההוא לבטל דין התורה... ע"ש⁹... ובתשובה שלי ע"ד השמטת כספים בזמן הזה הארכתי בדבר זה ע"ש... (דף 110א).

קעא: אשה שהקדישה כל נכסיה וצוותה שימכרום ויעשו קרן ביד האפטרופוס והפירות שיתנו חציים ליורשיה וחציים לעניי ארץ ישראל... ובתשובה שלי קע"א בנדון כיוצא בזה נעזרתי הרבה מתשובה זו¹⁰ ועלתה הסכמה שיתנו ליורשיה מחצית הפירות כאשר צוותה, ואחר שיפסק זרעה ישוּבו הפירות לעניי א", ופרשתי שזו היתה כוונתה במ"ש תחלה שהיתה מקדשת כל נכסיה שר"ל שהקרן יהיה קדש לעולם לשם העניים, ונ"מ כדי שיוכז גם בפירות המחצית אחר שיפסק זרע יורשיה, ע"ש. (דף 62ב).

קעג: אחים שחלקו בית, ומתו וכו' ע"ש¹¹ ולדעתי צריך שינכו מהם שכירות כל השנים שהיו דרים בהם, כמו שהוכחתי בתשובה שלי סי' קע"ג ע"ש. (דף 132ב).

קפה: מי שכתב ונתן לחתנו בית כדי שידור בו הוא ואשתו, אך שלא יוכל למכרו ודוקא הוא ואשתו ידורו בו ע"ש¹² וריב"ל ח"ג מ"ח דבתנאים שאדם מתנה עם חבירו אזלינן בתר לשון בני אדם... ע"ש, ובתשובתי קפ"ה דהארכתי בזה, גם בתשובה אחרת בטור י"ד. (דף 55ב).

...בתשובה שלי סי' קפ"ה דהארכתי בביאור סוגיית מחלוקת ר' יאשיה ור' יונתן דקיי"ל כר"י דאמר משמע שניהם כא' ומשמע כל א' בפני עצמו ע"ש. (דף 76א).

7 בפני משה פ"ב פ"ג.

8 מהרש"ך כ"ג.

9 מקור ברוך מ"ח.

10 מהריט"ץ רמ"ח.

11 לחם רב ק"ג.

12 לחם רב קצ"א.

ק פ: בסי' ק"ץ ע"ד מחלוקת הגביר הר' בנימין פי' טוסי יצ"ו עם היקר הר' יהודה יעיש יצ"ו מעיר ארגיל... ע"ש כי הארכתי בכתב על המחלוקת שהוא (דף פ"א. נעתק לעיל בשלימות).

ר ל ח: אשה שמכרה ונתנה לבעל חוב, ובעלה טוען שהיתה אנוסה באיזמים, העלה¹⁸ שהמכירה בטלה כל עיקר, ע"ש ובתשובת [!] שלי רל"ח הכרעתי כדעת המחבר דמסתבר טעמיה, ע"ש. (דף 132א).

ר מ ג: שוכר שהכניס דיירים לדור עמו וכו' ע"ש¹⁴ ובתשובה שלי רמ"ג (דף 119א). אם יכול לעכב על שותפו מלהכניס פלוני לביתו כו' ע"ש¹⁵ ובתשובה שלי רמ"ג (דף 128ב).

ר צ ו: מי שמכר סחורתו של חבירו בצירוף לשלו והעלה מחירה ביותר מהקצוב, האם הוא שלוח או שותף, ע"ש¹⁶ ובתשובה שלי סי' רצ"ו (דף 84ב). ובתשובה שלי סי' רצ"ו נסתייעתי הרבה מהוראה זו¹⁶ לחייב את אחד שגזל ועשק... ואני חייבתי אותו מהאי דינא רבא דשלוח הוא ולא שותף... (דף 22ב. נעתק לעיל בשלימות).

שי ג (ש נ ג ?): במחלוקת ישנה שנפל בין ק"ק ספרדיים שבע"ק ירושלים תו"ב עם ק"ק אשכנזים שבה ע"ד פרעון המסים, ע"ש¹⁷ ובתשובה שלי סי' שי"ג המוכנת ומוזמנת אתי... ע"ש כי תמצא נחת להשקיט ריב ומדון ושנאה כבושה שבין השבטים הללו... (דף 100ב. נעתק לעיל בשלימות).

ש מ ב: ת"ח שהחזיק במצוה א' והוא ליה דין חזקה, ע"ש¹⁸ ובשו"ת שמ"ב. (דף 123א).

תשובות בלתי מסומנות

[א] לישנא דשטרא אם תיבת יקח הוא לשון מתנה וכו' ע"ש¹⁹ ובאחת מהתשובות הארכתי הביאור דיקת ויטול כולה תדא מילתא היא אצל משמעות לשון הלע"ו... ודלא כמ"ד דלשון יטול ויקח תרי מילי כמשמעותו... במקומו הארכתי ואין כאן מקום לכפול הדברים, רק לעורר און אותו חכם לכדי שיודה על האמת שהוכחתי לו ע"ש. (דף 68א).

[ב] מי שכתב ונתן לחתנו בית וכו' ובתשובתי קפ"ה [ראה לעיל] דהארכתי בזה גם בתשובה אחרת בטור י"ד (דף 55ב).

[ג] הא דאמרו דאין אדם מתחייב בדבר שאינו קצוב כו' היינו דוקא היכא דלא נשבע, אבל אם נשבע חייב מכה שבועתו לקיים וכו' ע"ש²⁰ ועיין... ובתשובה שלי... (דף 15א)²¹.

13 לחם רב קמ"ח.

14 בני אהרן ו'.

15 לחם רב מ'.

16 רדב"ז רל"ז (?).

17 מהריט"ץ ק"ס.

18 בני אהרן ק"ד.

19 עבודת הנרשוני מ"ה.

20 רש"ד כ'.

21 ראה גם שתי הלחם דף מט, א—ב.

[ד] נער שנשא שקו של חבריו, ויהי בדרך ויפגע עם תוגר אחד מזויין שרץ אחריו וגתיירא הנער פן יתעולל בו והשליך השק מעליו ויברח וימלט ובחזרתו והנה השק איננו. העלה²² דהוי מציל עצמו בממון חבריו וחייב... ובהוראה זו איכא למישדי בה נרגא, כתבתיה בתוך כתבי עיין עליו כי אין כאן מקום להאריך, רק להודיע דיש לחלק היכא דחייב התצלה היתה מוטלת על בעל הממון גופיה דבר תורה להיכא דהעליל גוי על אחד מישראל והוא מציל עצמו בממון חבריו (דף 31ב).

[ה] (ובתשובה שלי...) [ובכתבים שלי סעיף ס"ט תמצא כתוב במה שנשאלתי שם], ותכליתה הוא אי חליפין בכלל קניה ומכירה, הנה אתרי שהוכחתי שדבר זה במחלוקת היא שנויה... סוף העלתי שבמקום שיש שם קבוע ומיוחד כמקומ[ו]תנינו שלמכירה קורין גינדי"ר, לקניה קומפראר וי"א מירקאר, ולחליפין בארטאר או טרוקאר, ואימפליא"ו כיון שאינו מפרש שיעשה לו האמפליא"ו או בדבר פ' או מדבר פ', בסתם באמת סובל כל דבר, כמו שאומרים לאדם אימפליאט"י אין קוואל קייר קוזה, שהתכלית הוא שלא יהיה בטל, וכל זמן שאינו בטל כבר הוא אימפליאד"ו. משא"כ בשאר הדברים שלא נראה בזמנינו שיעשה תילוף בשמות לתת את של מכירה או קניה בחליפין. ולכן העלתי דודאי אותו שעשה תחילוף לא טוב עשה, דאינו נכנס בכלל לשון הכתוב בשטר לקנות או למכור כו' ע"ש כי בררתי שבענינים אלו צריך להלך אחר לשון בני אדם²³ (דף 17א).

22 מוהריט"ץ.

23 נראה שתשובה זו היא הנדפסת בשתי הלחם, דף מט, ג-ג, ג. והיא נכתבה אחר הדפסת הלקט או"ח, וינציאה תס"ד (עיי"ש, דף נא, ב).

יצחק יודלוב

"אשמורת הבקר" לר' אהרן ברכיה ממודנה; מהדורה מצונזרת ובלתי מצונזרת

"סדר אשמורת הבקר מחבורת מעירי שחר" לר' אהרן ברכיה ממודנה, מעטובה שפ"ד, הוא אחד ממספר סדרי תפלות שנערכו באיטליה בשנים ש"ס—ש"צ לערך ונועדו לחבורות שנהגו לאומרן עם עלות השחר. עם אלה נמנים "אילת השחר", מנטובה שע"ב, "שומרים לבקר", וינציאה שפ"ב, "כנף רננים", שם שפ"ז ועוד.¹

בולט לעין המעין ב"אשמורת הבקר" המספור הבלתי סדיר של הדפים. בראש הספר 32 דפים בלתי ממוספרים (בהם דפי-מקדם עם חומר שונה, רובו "הערה לסדר מעירי שחר מעיר מודנה", היא החבורה שעבורה תוקן הסדר); אחר כך באים הדפים א—רט, רכה—רעד, כאשר דף רכה הוא המשך לדף רט. בסך הכל מכיל הספר, כפי שכותב וינר, "32 ועוד 259 דף הנרשמים בטעות [וההדגשה שלי, י. י.] רע"ד². מבנה הקונטרסים אף הוא מעוות: א—ד³; א—כה⁴, כו⁵ [!], כז⁶, כח⁷, כט—לד⁸, לה⁹. זה הוא המצב בעותקים שעלה בידי לבדוק וכך נרשם בקטלוגים שבהם צוינו מספרי הדפים.³

והנה, בין ספרי ספריית "עץ חיים" באמשטרדם הנמצאים עתה בבית הספרים הלאומי בירושלים נמצא עותק של "אשמורת הבקר", ובו, אחרי 32 הדפים הראשונים, אכן נמצאים רעד דפים בשלימות, בלי דילוגים.⁴ המספור הוא איפוא: [32], רעד דף. הקונטרסים: א—ד⁵; א—לד⁶, לה⁷. קונטרס ל (דפים רלג—רמ) נמצא כאן פעמיים, בטעות. דף רסד חסר.

השוואת עותק "עץ חיים" (להלן: ע"ח) לעותק רגיל מעלה שבעותקים הרגילים חסרים פרקים אחדים. ולא זו בלבד, אלא שבמקומות רבים גם במה שנמצא בהם—הנוסח שונה. אופי השינויים והחסרונות מורה בבירור שנוצרו עקב צנזורה. ההבדלים שבין ע"ח לעותקים הרגילים הם כה רבים עד שאפשר לראות בעותקי "אשמורת הבקר"

1 על מנהג "שומרים לבקר" בכללו באיטליה ראה מ. א. שולוואס, רומא וירושלים, ירושלים תש"ד, ע' 110—114. על ר' אהרן ברכיה ממדינה ראה י. תשבי, העמדת בין קבלת האר"י לקבלת הרמ"ק בכתביו של ר' אהרן ברכיה ממדינה, ציון לט (תשל"ד) ע' 8—85. על ספר זה שם ע' 19 ואילך.

2 קהלת משה א 996.

3 עותקים בבית הספרים הלאומי, במכון שוקן ובאוסף פרופ' מ. בני-הור, והקטלוגים של רוסט, ע' 9; וינר, שם; Dictionary Catalog of the Klau Library, Cincinnati 1964, v. 1 p. 16. קטלוג הכוליאנה מס' 3004, לוח הטעיות שב"אשמורת הבקר" נמצא בדפים 273—277. נראה שנפלה שם שגיאת דפוס וצ"ל 273—274.

4 סימנו בספריית עץ חיים מונטוניוס 29g1; בבית הספרים הלאומי R 79A 5422 עת.

שפ"ד שלפנינו שתי מהדורות: מהדורה שלמה — ע"ח, ומהדורה מצונורת — העותקים הידועים הרגילים.

אין לדעת אם השינויים נוצרו עקב צנורה מזומה עצמית, כתוצאה של עריכה מחודשת של הספר קודם שיצא לשוק, או בגלל צנורה חיצונית — היינו שאחרי שהספר הופיע מצאו בו הצנורים דברים שלא היו לרוחם ותייבו את המדפיסים לגנוז את הדפים עם הטכסט המקורי ולהדפיסם מחדש בהשמטות ובשינויים⁵. לא ברור אם במנטובה במאה ה"ז היתה חובה למסור את הספרים לבדיקת הצנורה לפני ההדפסה⁶. על כל פנים, ודאי שהשינויים נעשו אחרי ששלמה הדפסת הספר כולו, כך נראה גם ממבנה הקונטרסים והמיספור הבלתי סדיר של המהדורה המצונורת. אין ספק איפוא שמתחילה תוכנן הספר כצורתו בע"ח. יתר על כן: אף התיקונים שב"לוח הטעיות", שנמצא בכל העותקים (בדפים רעג—רעד) כמה מהם מתאימים לתוכן ולעימוד של ע"ח בלבד, כמו התיקון לדף סד ע"א (במהדורה המצונורת בעמוד זה טכסט אחר לגמרי), ואחרים שבמהדורה המצונורת כבר תוקן בפנים, כמו התיקון לדף קכו ע"א.

שלשה פרקים הושמטו במהדורה המצונורת: 1) "סדר על הגזרות ועל האסורים", שנמצא בע"ח בדפים רז—רי (אחרי הפרק "על רבוי גשמים") וענינו כאן, כנראה, אודות כלואי האינקביזיציה; 2) "סדר על מספרי לשון הרע", שם, דפים ריד—ריז (אחרי "סדר על החולים") והוא על מלשינים ומשומדים; 3) "סדר על הספרים", שם, דפים ריו ע"ב—רכג ע"א. הכוונה לגזרות על ספרי היהודים.

שלושה אלה חסרים במהדורה המצונורת ומכאן, בעיקר, השיבושים במספור.

אחר כך, החל מדף רכג ע"ב, מתחיל הפרק "על פטירת אדם גדול".

ההבדלים האחרים בין שתי המהדורות הם השמטות של טכסט או החלפת טכסט בטכסט אחר, פחות חריף. מבחינה טיפוגרפית הצריכו השינויים הללו בכמה מקומות גם שינויים בעימוד. ישנה סיבה נוספת לשינויים הטיפוגרפיים: כאשר הדפיסו מחדש דף מסוים נאלצו המדפיסים לסדר ולהדפיס גם את הדף המקביל לו בקונטרס. לדוגמה, אם רצו לסלק דף ראשון בקונטרס (ובמקומו להדפיס דף עם טכסט שונה) ממילא סולק גם הדף האחרון שבקונטרס, שכן שניהם נמצאים באותו עלה. המדפיסים נאלצו במקרה זה להדפיס מחדש את כל העלה, היינו דפים 1 ו-8 בקונטרס בן 8 דפים. קונטרס כו, שבמהדורה המצונורת הוא בן 5 דפים, נוצר ע"י תלישת שלושת הדפים האחרונים שבקונטרס המקורי. בעותק שבספריית שוקן נותרו שלושה בדלים — שאריות של דפים 6—8 שבקונטרס, ובעזרתם כרכו את הקונטרס (בעותק ביה"ס הברכה אינה מקורית. אין כאן בדלים והדפים הבודדים שבקונטרס מכורכים בעזרת הדבקה). הקונטרסים כז—כח, שבמהדורה המצונורת הם בני 2 דף כל אחד, נדפסו במהדורה זו מחדש ואינם מקוריים. לאמיתו של דבר אין כאן אלא קונטרס אחד בן 4 דפים: בעותקים של פרופ' בניהו וספריית שוקן ניתן להבחין כי דף כז¹ ודף כח² מהווים גליון אחד, וה"ה כז² — כח¹.

5 על שינויים מחמת צנורה ב"אילת השחר" הצביע צונץ, Ritus des synagogalen Gottesdienstes, (Berlin 1919), p. 223, וראה מ. ח. שמלצר, קרית ספר, לו (תשכ"א), ע' 542.

6 ראה ש. סימאנסון, תולדות היהודים בדוכסות מנטובה, ב (ירושלים תשכ"ה), ע' 506; מ. בניהו, הסכמה ורשות בדפוסי ויניציאה (ירושלים תשל"א), ע' 211.

סימנים שונים מראים שגם במהדורת ע"ח נרתעו האחראים להדפסה מלהבליט ענינים העשויים לעורר התנגדות הצנוורים. כך הכותרת "סדר על הספרים" שבראש הפרק הנזכר לעיל, וכן הכותרות "על הספרים" שבראשי העמודים של אותו פרק, מכוסים כולם במדבקה שעליה מודפסות המלים "לבקש רחמים" — בודאי כדי לטשטש את אופיו ומטרתו של פרק זה. עקבות נוספים של צנוורה מוקדמת זו יצויינו בהמשך. להלן תוכן הפרקים שנמצאים רק במהדורת ע"ח ונשמטו במהדורה המצונורת:

- (1) "על הגזרות ועל האסורים (דף רו ע"א—רי ע"ב):
  - א. "אלקים אל דמי לדמי אל תתרחש א-ל למתקוממי" לדוד בן משלם (דחזון, אוצר א 4626). הנוסח כמו ב"מבחר השירה והפיזט" ע' 221, בשינויים קלים.
  - ב. תהלים לט.
  - ג. "אחינו ישראל הסעורים במצור ובמצוק סגורים", סי' שמואל (א 2511).
  - ד. תהלים קו.
  - ה. "אספו אבות ובנים בצום ובכי ותחנונים גועשים ורוגזים מהמונים", סי' שמואל (א 1924).
  - ו. "אמוני עתים נאספו בטלו בעלי מעשים גדרי גועי", סי' יואל (א 5614).
- (2) "סדר על מספרי לשון הרע" (דף ריד ע"א—ריז ע"ב):
  - א. תהלים לו.
  - ב. "אנא מהרה כלה קוצי כרמך בוגדים סוררים שולחים זמורות לעמך", לאלה בן שמעיה (א 6337).
  - ג. תהלים לה.
  - ד. "אויבים קמו עלי על לא חמס בכפי בקשו להענישי למנוע חקי ולחסר מזון טפיי", לאלה בן שמעיה (א 1776).
- (3) "סדר על הספרים" ("לבקש רחמים", דף ריז ע"ב—רכג ע"א):
  - א. "אבות עולם ישני מכפלה מה לכם מתשים עד קץ עולליכם" למשה בן אברהם (א 143). שינויים בהשוואה לנוסח ב"מבחר השירה והפיזט", ע' 303.
  - ב. "אראלים צעקו חוצה מרה על אודותינו אף מלאכי שלום מר יבכיון לבכיתנו" לבנימין בן אברהם מהעונים (א 7461).
  - ג. תהלים קט.
  - ד. "ישני חברון ידידי א-ל אצילי צרת בניכם גדלה מה תחשו בגלליו" (י 4151).
  - ה. "אבינו מלכנו אין לנו מלך אלא אתה" (דומה ל-א 216, בשינויים רבים) ⁸.
  - ו. "אלוקינו שבשמים עשה עמנו אות לטובה" ⁹.

7 שם, שורה 9—10: הלא מאז רועה נאמן... / המקבל מיד ליד שני לחות מעשיו / ואיך עתה לקחתי חטפה יחד מכעסיו / הידים ידי עשירי. בע"ח הנוסח "ידי פרס" במקום ידי עשירי. ועוד שם בהמשך, ע' 304, שורה 19: "יהירים חטפו תורתו", ובע"ח "ישמעאלים חטפו". ברור שאלו תיקונים מכוונים.

8 הנוסח ב"אשמורת הבקר": "אבינו מלכנו אין לנו מלך אלא אתה / א"מ בריחך זכור ואל תשכחנו עם כל אחינו אשר בגולה / א"מ בטל מעלינו כל גזרות קשות ורעות...".

9 "אלקינו שבשמים עשה עמנו אות לטובה. עשה עמנו אות לישועה. ע"ע אות לרחמים... ענו בעת ובעונה הזאת ושובר זרוע אויב ומתקומם על עמך ועל תורתך ועל בתי מקדשיך

יצחק יודלוב

להלן עיקרי השינויים שנעשו במהדורה המצוננת. דומה שרישום השינויים עשוי להיות לתועלת מכמה בחינות. כמה מהפיוטים שנוסחתיהם שובשו מקורם הראשון ב"אשמורת הבקר", ביניהם פיוטים שחבר, כנראה, ר' אהרן ברכיה עצמו; יש בכך כדי ללמד דבר מה על דרכיה של הצנורה, שכן פיוטים רבים שצוננו כאן באכזריות נדפסו בשלמותם רק שנים מועטות קודם לכן, בספר "שתי ידות" לר' מנחם די לונזאנו (ויניציאה שע"ב) וב"זמירות ישראל" לר' ישראל נאג'רה (ויניציאה שנ"ט—ש"ס); והנוסחות המקוריות של הפיוטים שר' אהרן ברכיה בחר בהם עשויות גם להוסיף קוים לאישיותו ולאופיו.

דף ט: "אליך אלכה ועיני למעונך בלב נשען עליך" (א 5041). דודון העיר שב"אשמורת הבקר" חסרות השורות מאות ט' עד מ'; אבל הן נמצאות בע"ת. דף יט: הבקשה "רבונו של עולם כמו שכבש אברהם רחמיו לעשות רצונך" (ר 532). יש כאן עבוד קבלי של הבקשה, שמקורה בתפלת מוסף של ראש השנה בע"ת נוסף עוד קטע: "ואנשי לשון בל יכוננו בארץ וכל היועץ עלינו עצה שאינה טובה ומחשבה שאינה טובה אבדו בטלו גדעו הפר עצתו".

דף סג—סד, בתוך התפלה "אנא ה' זכור נא העיר אשר אמרת והיו עיני ולבי שם כל הימים" (א 6151), המתחילה בדף סא, נשמט קטע ארוך: "וראה כי ארכו לנו הימים שבענו בהם מרורות פתנים מאת המים הזדונים... ויעלה לפניך עלבון הדמים אשר שפכו מלכי פרס [!]. זכור הנאצות שאומרים על בניך... ונקום מן הגזל שגזולים לבניך בכל מושבותיהם כי עורם מעליהם הפשיטו...".

דף עה ע"ב: "אני לה' אני אשירה יום חדש ושבתי קרא מקרא" (א 6715): שינויים מעטים. המקור ב"זמירות ישראל", דף צח ע"ב. הנוסח שם כמו בע"ת.

דף עח: "חדש ישועה חדש לי אורי צורי וגואלי" (ת 74): שינויים רבים. פיוט זה אף הוא מ"זמירות ישראל", דף צח. הנוסח בע"ת זהה למקור.

דף פח: "שאגת אריה באוני אך תמונתו לעיני" (ש' 13): שינויים והשמטות רבות. המקור ב"שתי ידות", דף עב. הנוסח בע"ת זהה למקור.

דף צג: בע"ת נדפס כאן הפיוט "עד מתי ה' יום זה לעומתך במר תליל עדתך על בית תפלתך (ע 88). במהדורה המצוננת פיוט אחר: "יושב בשמים שעה באי באש ובמים" (י 2300).

דף צח: "ימלא פי תהלתך בשר כבוד מלכותך" (י 2996): נשמט הבית האחרון "משוך חסדך אל לידעך, צמת שוטניך מעבידי ריעך. ואבד צריך לילד שעשועך. כשעשית למר והדס מידעך".

דף קב: "דומה דחי לצבי או לעופר האילים" (י 636). שינויים והשמטות רבות.

דף קכו: "אבות עולם אמת ואולם לזאת לכם להתעוררה", על שרפת התלמוד (א 142): שינויים רבים, המקלילים את סדר הא"ב שבאקרוסטיכון.

דף קכט: "אני אחת לילדתי אני אחת ואין בלתי" (א 6561): השמטות ושינויים רבים. המקור הוא "שתי ידות" דף עא. נוסח ע"ת אף הוא אינו זהה למקור¹⁰.

ורחם עלינו למען שמך הגדול הגבור והנורא. ראה דודון א 4857 (ובמילואים), א 4852, א 223. הנוסח כאן שונה מהנ"ל.

10 במהדורה המצוננת נשמט הקטע הבא (דף קל ע"א שורה 7, אחרי "וכל ערי היות חרבה"):

דף קסו: "ישראל אריות הדיחותו וצבי תפארתו לארץ הושלך" (י 4211): דודון מצא את הפיוט ב"אשמורת הבקר" בלבד, והעיר שחסרים כאן הסימנים ט, מ—ג וחלק מהשם יתיאל (בן יקותיאל), שהיו במקור שעל פיו תואר הפיוט ע"י צונץ. בע"ת נמצא ס"ט וכן האקרוסטיכון המלא "יחיאאל".

דף קפז: "אליך ה' נשאתי עיני שמעה קול תחנוני (א 5029): שינויים והשמטות רבות. דף רו (בע"ת דף ריא—ריב): "אליך ה' נשאנו עינינו בעת צרה קראנוך עננו" (א 5027): שינויים אחדים.

דף רז—רח (בע"ת דף ריב): "על זאת תאבל הארץ כי אין גדר פרץ" (ע 495). דודון מעיר שב"אשמורת הבקר" חסרה באקרוסטיכון אות ת' (של השם אמת). בית זה נשמט במצונור: "תחלואים ונגעים ופגעים. ראויים למעונגים ולמשעשעים. ולא לעם עייפים ויגעים. אשר ימיהם מעט ורעים". כן נשמטה מחצית הבית של אות י': אחרי "יום יום מחכים לישועה והנה לאות ויגיעה" צ"ל "בין מצד גורה רעה. ובין במכה המתהלכת בכל שעה".

דף רת—רט (בע"ת דף ריג): "אבלה נבלה תמה כשתר נשקפה" (א 303). השמטות קלות. דף רט ע"ב, רכה—רכו (בע"ת דף רכג ע"ב—רכו): הפיוט בנוסח המקורי פותח "אלוקים בעלונו אדונים בני פלגשים ברוב כח ואונים" (א 4688). במצונור השמיטו הרבה, הן מסמכות צנוורה והן כדי להתאים את סוף דף רט לתחילת דף רכה. כך נוצר "פיוט" חדש שדודון רשם אותו לעצמו (א 205) הפותח "אבינוגים ודלים קוראי שמך שובה עלינו בהמון רחמיך". החל מהדף רכה והנוסח בשתי המהדורות וזהו.

"וכל בני מפוזרים לכל רח ונמכרים. לגוי הארצות לעבדים לך ולנכרים. הם רחמים בבניך בפרך רב לעיניך. והכבידו עבודתם השביתו עבודתך. לחצומו בני עולה אכלומו כצאן מכלה. בקום בוקקים ויגדפום ויחרפום סלה. ושפחתי ירשתני אכלתני הממתני. וכתניו בלעתני. חלעפה אחותני. ובניה והם שבעים. לאומים מושלים רועים. ובני נמכרו וירדפו. הבל ותעתועים". קטע זה נמצא בע"ת. אבל נשמטו בע"ת 3 שורות שנמצאות ב"שתי ידות" מיד בהמשך הקטע הנ"ל: "ורע לי מנשרא עולם. בעת כי אשמע קולם. בקראם לאחיל נביא. בני בבל בני עולם. ואומרים לאמת שקר. ולשקר אמת חקר. ולרע טוב ולטוב רע. ואין דורש ואין חוקר. ואומרים שוא בריתך. וריק דתך חוקיך. וכרצח בעצמותי. באמרם אי אלקיך".

סדר הדפסתו לראשונה של "ספר התשבץ" לרבי שמעון בר צמח דוראן בדפוס נפתלי הרץ לוי באמשטרדם

רבנו שמעון בר צמח דוראן, הרשב"ץ, היה מגדולי הפוסקים במאה ה-15. מארץ מולדתו, ספרד, גלה בשנת קנ"א (1391), בגלל הרדיפות הדתיות שהחלו שם בסוף המאה ה-14 והגיע לעיר אלג'יר שבצפון אפריקה. עד מותו בשנת ר"ד (1445) כיהן, כ-50 שנה, כדיין בעיר זו; תחילה כחבר ביה"ד שבראשו עמד הריב"ש (רבי יצחק בר ששת ברפת), ולאחר פרישתו של זה — כראש ביה"ד. מאסופת השו"ת שלו, שהגיעונו ב"ספר התשבץ", מתגלה היקף ידיעותיו (כולל בחכמות חיצוניות) וסגנונו הספרותי המעולה, שהיקנו לו את מעמדו הרם כמורה לדורו. "ספר התשבץ" מקובל כאחד החשובים שבספרי השו"ת, אך למרות זאת לא זכה לבוא בדפוס עד מחצית המאה ה-18 (שו"ת הריב"ש נדפסו כבר במחצית המאה ה-16).

הדפסתו של "ספר התשבץ" מבשרת את תחילתו של מבצע מו"לות מיוחד במינו, רב כמות (כמה עשרות ספרים) ואיכות, במסגרתו נדפסו באירופה, רובם לראשונה, מיטב כתבי חכמי צפון אפריקה. מבצע מו"לות זה ידון במאמר נפרד. סיפור הבאתו של "ספר התשבץ" לדפוס מרתק: "שלוחה דרחמנא להדפסת ספר התשבץ" (המביא לבית הדפוס — בלשון ימינו) היה מאיר קרשקש¹, אשר נדר להדפיס את הספר ונדד לשם כך ברחבי אגן הים התיכון וארצות אירופה במשך למעלה מ-8 שנים, משנת תצ"ד (1734) — שבה קיבל את ההסכמות ("הקדמות") הראשונות לספר מרבני עיר מולדתו אלג'יר — עד שנת תק"ב (1742) שבה ידוע לנו בוודאות כי עדיין שהה באירופה. בשנות נדודיו ביקר, בין השאר, בקונסטנטינופול, בערים שונות באיטליה ובצרפת, בלונדון שבאנגליה ובערים בצפון גרמניה (ראה נספח). ההקדמה רבת החן והענין שכתב לספר, שופכת אור על דרך הוצאתו לפועל של מבצע הדפסת הספר: גיוס תורמים (בודדים וקהילות שלמות), מכירה מראש של עותקי הספר ל"מינויים", חיפושים אחרי מדפיס מתאים וקבלת "הסכמות" מגדולי הדור, על ערכו של הספר והבטחת זכויותיו של המבלי"ד.

"ספר התשבץ" נקרא בשמו זה כבר על ידי מחברו, רבי שמעון בר צמח דוראן, ברשימה של כתביו שהכין ואשר צורפה לספר (ראה להלן). ברשימה זו גם קבע הרשב"ץ את

* מאמר זה נכתב בעצתו, עידודו וביקורתו של מורנו וידידנו, מר אברהם רוזנטל, ותודתנו נתונה לו מקרב לב.

1 הוא לא היה ממשפחת צאצאי הרשב"ץ. בהקדמתו כתב: "... היום שקיבלתי מיד זרע קודש יצאי ירך זה"ה הספר הזה לדפוס...".

מתכונתו של הספר וחילקו ל-3 חלקים. לפי רשימתו מונה חלק א' 178 שו"ת, חלק ב' – 298 (שמהן נדפסו 296; חסר ענין רי"ב וענין רח"ץ), וחלק ג' – 327 שו"ת. על אלה תכנן מאיר קרשקש, בעצה אחת עם רבני העיר אלג'יר, להוסיף ספר שלישי, בשם "החוט המשולש", שיורכב מ-3 חלקי משנה – "טורים" – שו"ת של 3 רבנים, ממשיכי דרך הרשב"ץ בעיר אלג'יר: שלמה דוראן, שלמה צרור ואברהם אבן טוואה², כל אחד ו"טורו" שלו. תוכניתו היתה, להוציא את "ספר התשבץ" עם "החוט המשולש" בשני כרכים. תוכנית זו מתוארת בהקדמת רבני אלג'יר ל"ספר התשבץ", שנוסחה ע"י רפאל ידידיה שלמה צרור: "וכאשר ראינו שהחיבור הזה מוכרח ליחלק לשני קובצים, הסכמנו להיות שניים משלושת חלקיו בקובץ אחד, ולחלק השני צירפנו קצת תשובות אשר הסכים הפנאי להעתיקם מתשובות הרב הגדול, מר זקני כמוהר"ר שלמה דוראן וזה"ה ומתשובות הרב כמוהר"ר שלמה צרור... ומתשובות זקני הרב אברהם אבן טוואה וזה"ה להיותם שייכים לתשובות מורנו הרשב"ץ ז"ל... והסכמנו לקרוא חלק רביעי זה בשם החוט המשולש".

הספר כולל נדפס, לראשונה, באמסטרדם, בדפוסו של הרופא נפתלי הרץ ב"ר אלכסנדר זיסקינד הלוי מעמדין, בהידור רב, על נייר משובח ובפורמט גדול, כשכל קונטרס מורכב מגליון אחד בן 2 דפים. מ-12 הטפסים שבדקנו לצורך מאמר זה, 9 הגיעו לידינו בכריכתם המקורית: 7 כרוכים בקלף דק, מעוטר ומקושט באמנות רבה, ו-2 בכריכת עור מוטבעת באלמנטים קישוטיים.

להדפסתו של "ספר התשבץ" באמסטרדם נתלוותה חידה. הספר מוכר לנו עם שני שערים שונים בצורתם, הנושאים עליהם תאריכים שונים. שער אחד, מעשה חיתוך עץ אמנותי, אשר יכונה להלן על שום צורתו "שער האריות", נושא את התאריך תצ"ח (1738), ושער שני עשוי תחריט נחושת נאה עם דמויות משה, אהרן, דוד ושלמה, נושא את התאריך תק"א (1741). מאחר שידוע היה (ראה להלן) כי בשנת תצ"ח פרצה שריפה בבית דפוסו של נפתלי הרץ הלוי, שיערו כמה ביבליוגרפים כי המדובר בשתי מהדורות, האחת שנדפסה לפני השריפה והשניה לאחריה³, אולם כבר שטיינשניידר בקטלוג הבודליאנה (עמ' 2609, סימן 7199/17), ובעקבותיו רוסט, זיהו לנכון שלפנינו רק שערים שונים לאותה הוצאה, אף שלא בררו את הענין עד תומו.

ג. בן מנחם⁴, מבטל את גירסת "המהדורה השניה", וקובע כי המדובר בהדפסת מהדורה שניה של השער בלבד. מסביר בן מנחם: "מה גרם להדפסת מהדורה שניה של השער? אנו יכולים למצוא פתרון לשאלתנו ב"דברי המדפיס" שבתחילת חלק ראשון: "כידוע שיד ה' נגעה במסאדי והוגי בשנה שעברה, ט"ו לחודש טבת שנת התצ"ח ליצירה, אש יצאה מאת ה' וביאר את הבעירה ונשרפו בעו"ה כמה אלפים ספרים שהדפסתי וכל תשמישי הדפוס ותשמישי ביתי ובתוכם נשרף ספר התשבץ ראש השלישים שכבר נדפסו ממנו דפים שלושים". נראה שנשרף גם חלק מן הגליונות של השער הראשון והילכך מוכרח היה להדפיס, לאחר שאזלה המהדורה הראשונה של השער, מהדורה

2 ראה מ. ויינשטיין, קהילת אלג'יר וחכמיה במאות הט"ו והי"ו; תולדות מחברי ה"חוט המשולש", ספר בריאלון י"ד-ט"ו, תשל"ו.

3 צדנר, חיים מיכל ובן-יעקב אינם מזכירים את ה"מהדורה השניה" של 1742, וכנראה לא הכירוה; היא שכיחה פחות: מתוך 12 הטפסים שנבדקו על ידינו, 8 היו מטיפוס תצ"ח, ורק 4 עם שער תק"א. קאולי, פרידברג ומשה כרמלי מציינים שתי מהדורות.

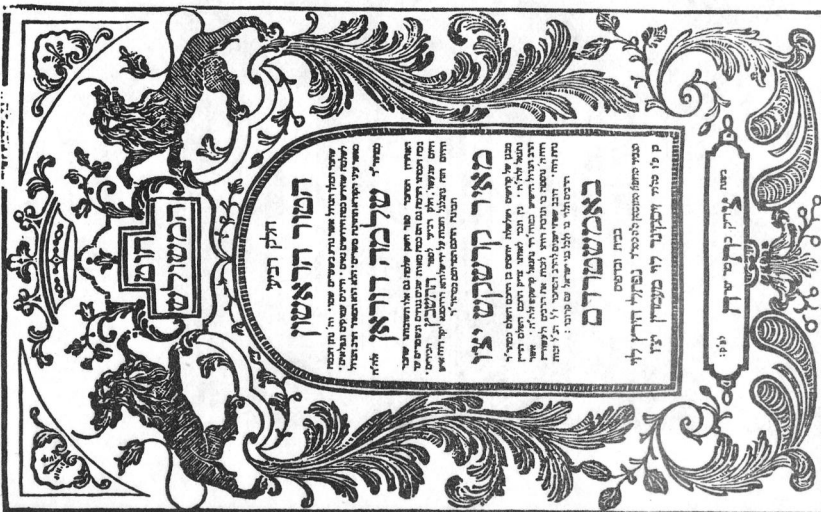
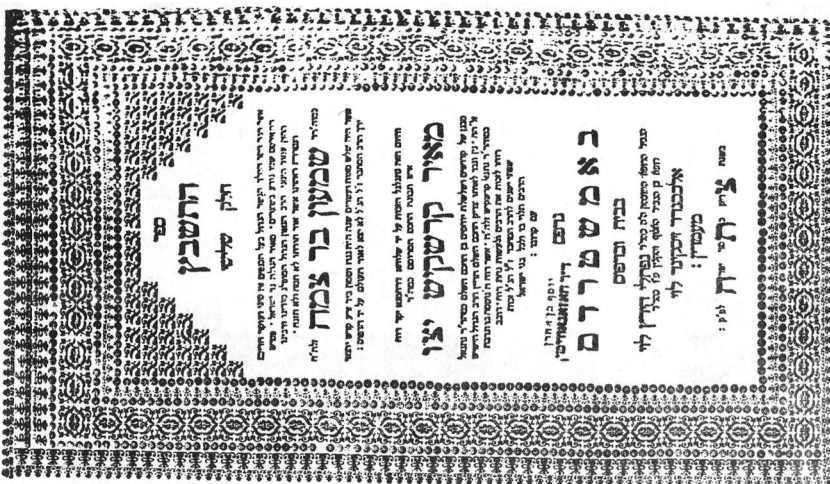
4 ג. בן-מנחם, "ספר התשבץ" (עמוד 323), בתוך: "פתחי-שערים".

שער לחלק הראשון — צורה ראשונה
(צילום מס' 1)

שער הטור הראשון ב"חוט המשולש"
צורה ראשונה ושניה
(צילום מס' 7)

שער לחלק השני ל"חוט המשולש"
צורה ראשונה ושניה
(צילום מס' 8)

[illegible][illegible]

שניה. מהדורה שניה זו נדפסה בשנת אשר (תק"א)... במהדורה השניה של "בית עקד ספרים" (כרך ג', עמוד 955 מס' 167) הלך פרידברג בעיקבותי וציין: רוב הטפסים מהוצאה הראשונה (עם שער הכולל מצוייר בשני אריות) נשרפו בחודש טבת תצ"ח, והוצאה השניה (עם שער בציוירי משה ואהרן שלמה ודוד) נדפסה בשנת תק"א. באמת אין הוצאה שניה אלא של השער בלבד". — עד כאן דברי בן-מנחם.

עיון מדוקדק מגלה, כי הקביעה שמדובר ב'מהדורה אחת בשינוי צורה נכונה ביסודה, אולם התמונה מורכבת הרבה יותר, והסברו של בן מנחם לשינוי השערים אינו נכון. המדפיס נפתלי הרץ הלוי הן כותב בפירושו כי כל תשמישי הדפוס ו-30 הדפים של "ספר התשבץ" שכבר נדפסו — נשרפו. הוי אומר גלופת "שער האריות" גולפה לאחר השריפה⁵. יתרה מזאת, כל דפי הספר בכל הטפסים שנבדקו על ידינו, זהים לחלוטין, למעט קונטרסי השערים.

חידת פשר השערים השונים נותרה, אפוא, בעינה ואליה מצטרפות תמיהות נוספות עליהן נעמוד להלן. תחילה, להלן תאור שתי הצורות הבסיסיות של "ספר התשבץ" שהגיעו לידינו:

צורה ראשונה: (נבדקו 8 טפסים): השער לחלק הראשון ערוך בתוך חיתוך עץ נאה, עם דמויות אריות בחלקו העליון, וסביבו מסגרת עשויה אלמנטים קישוטיים ממתכת (צילום מס' 1).

שער שני, הבא מיד לאחריו, ונדפס על אותו גליון עם השער הראשון וזה ברוב תוכנו לשער הראשון, למעט דברי השבח למבל"ד מאיר קרשקש, שהותלפו בדברי שבח לנדבן משה צור, הנזכר בהקדמתו של מאיר קרשקש כתומכו החשוב הראשון בהדפסת "ספר התשבץ". השער עשוי כולו מסדר של אלמנטים קישוטיים ממתכת (צילום מס' 2). שני שערים אלה שייכים לחלק א' מתוך ג' חלקי הספר, ואינם שער כללי לספר. רק בטפסים מן הצורה השניה שתואר להלן, מופיע שער כללי הנושא את התאריך תק"א. לחלק ב' של "ספר התשבץ" בצורה הראשונה הנידונה כאן, שער דומה לשער הפתיחה של חלק א', הוא "שער האריות" (צילום מס' 1), עם ציון מתאים בטקסט המיוחד אותו לחלק השני. בשער זה המסגרת החיצונית לגלופה היא מסגרת קו, ככל הנראה המסגרת המקורית שגולפה בגלופת העץ (צילום מס' 3). שער זה והדף האחרון למפתחות של חלק א' מ"ספר התשבץ", מהווים יחדיו קונטרס אחד, שמספרו 46.

כבר הזכרנו כי נבדקו על ידינו 8 טפסים מהצורה הראשונה. ב-6 מהם נמצא השער לחלק ג' וזה לחלוטין לשער הפותח את חלק א' (צילום מס' 1), עם ציון מתאים בטקסט המיוחד אותו לחלק ג' (צילום מס' 4). השער מהווה דף בודד, ובא לאחר קונטרס מס' 35*, שהדף הראשון שלו הינו סוף מפתחות חלק ב' של "ספר התשבץ" והדף השני כולל את רשימת הספרים שחיבר הרשב"ץ כפי שנתחברה על ידיו, ואת דברי מעתיקי כתב היד. אולם מצאנו גם שני טפסים שונים: באחד מהם נתגלה שער כפול לחלק השלישי. השער הראשון וזה לשער שנמצא ברוב הטפסים מצורה זאת (תצלום מס' 4), ולאחריו שער המעוצב מסדר של אלמנטים קישוטיים ממתכת, ומוקדש לנדבן משה צור. שער שני זה וזה לחלוטין לשער השני של חלק א' (צילום מס' 2) למעט החלפת המלים "חלק ראשון"

5 גלופה זאת משמשת לא רק ב-30 הדפים הראשונים, אלא גם בחלקים שנדפסו לראשונה רק לאחר השריפה, ראה להלן. — א.ר.

ב"חלק שלישי" (צילום מס' 5). בטופס אחד מהצורה הראשונה, מצאנו צורה משנית שלישית של השער לחלק ג'. בהדפסת שער זה שוב נעשה שימוש באותו סדר-מסגרת ששימש בהדפסת השער השני לחלק א' של הספר מהצורה הראשונה, הוא השער המוקדש לנדבן משה צרור, כמו גם בהדפסת השער שמצאנו לחלק ג' המוקדש לו ובהדפסת השערים ל"טורים" השני והשלישי שבספר "החוט המשולש" שיתוארו להלן (צילומים מס' 2, 5, 8 ו-9 בהתאמה). אך הוא הודפס בדף השני של הקונטרס (= גליון) מס' 35*, במקום רשימת ספרי הרשב"ץ ודברי המעתיקים אשר נשמטה בטופס זה. בשער זה דברי שבת למבלי"ד מאיר קרשקיש (כך!) בלבד (צילום מס' 6).

לאחר מכן באים שערי ספר ה"חוט המשולש", שהוא הספר הרביעי ב"ספר התשבץ", ומתחלק כזכור ל-3 "טורים", שנתחברו כל אחד ע"י חכם אחר. בשער "הטור" הראשון חזרת גלופת "שער האריות" עם טקסט שונה. שער זה דומה לשער חלק ב' של "ספר התשבץ" בצורתו הראשונה שתוארה לעיל (צילום מס' 3), בכך שמסגרתו הינה מסגרת הקו המקורית של גלופת העץ. אולם, המסגרת הפנימית בגלופה, שהקיפה את המילים "ספר התשבץ", לא יכלה להכיל את המילה הארוכה יחסית: "המשולש", שבמילים "החוט המשולש", והקו הפנימי שלה נמתק בחלקו על מנת לאפשר את הכנסתו של שם הספר (צילום מס' 7).

בדיקה תגלה שפגימה זו נותרה גם בשערים של חלקי א' וג' 'צילומים 1 ו-4 בהתאמה), ובעזרתה נוכל לשחזר את סדר הדפסת השערים (ראה להלן). שער זה מזוהה את הדף השני של קונטרס 35*, שהדף הראשון שלו כולל את רשימת ספרי הרשב"ץ כפי שנתחברה על ידו, ואת דברי מעתיקי כתב-היד. דף זה וזה כמעט לחלוטין לדף המופיע כדף השני בקונטרס מס' 35* שבסוף חלק ב' של "ספר התשבץ", אלא שנתווספה בסופו שורה: "נשלמו שמות הרבנים המעתיקים אשר נשמטם בישיבה של מעלה עם הצדיקים", שאינה קיימת בדף הקודם.

השער ל"טור" השני, עושה שימוש בסדר של השער השני לחלק א' של "ספר התשבץ", הוא השער המוקדש למשה צרור (צילום מס' 2) עם שינוי טקסט כמתתייב (צילום מס' 8). וכך גם השער ל"טור" השלישי (צילום מס' 9). כל שערי הצורה הראשונה נושאים את התאריך תצ"ח.

צורה שנייה: (נבדקו 4 טופסים): השער הראשון הוא דף בודד, עשוי תחריט נחושת נאה, הנושא את דמויות משה, אהרן, דוד ושלמה. ככל הנראה הוכן השער במיוחד עבור "ספר התשבץ", שכן האותיות החקוקות בו חרוטות בגוף הגלופה ולא נסדרו בדפוס. זהו שער כללי לספר, הנושא את הכותרת "ספר התשבץ – ארבעה חלקים". התאריך המפורש בפרט שבשולי שער זה, הוא שנת "אשר", דהיינו תק"א (1741) (צילום מס' 10). אין שערים נוספים לחלקי א'–ג' של "ספר התשבץ", ואילו שערי "החוט המשולש", על שלושת "טוריו", והם לחלוטין עם השערים שבצורה הראשונה, כפי שתוארו לעיל (צילומים 7, 8 ו-9 בהתאמה). השמטתו של שער חלק ב' גרמה לשיבוש סדר הקונטרסים בספר, והדף האחרון ברשימת המפתחות לחלק א' של "ספר התשבץ", המסומן כקונטרס מס' 46, נותר כדף בודד.

**

מדוע נדרשו שערים כפולים לחלקי א' (צילומים 1 ו-2) וג' (צילומים 4 ו-5) בצורה

הראשונה של "ספר התשבץ"? מדוע יש לשער של חלק ג' בצורה הראשונה, 3 צורות-מישנה שונות (צילומים 4, 5 ו-6)? מדוע הוכנס שער הפתיחה הכללי רק בחלק מן העותקים, ומדוע השמטו בעותקים אלה השערים הנפרדים ל-3 חלקי השונים של הספר? ראשית, תבה נבדוק את גלופת "שער האריות". גלופה זאת, שהיא נאה ביותר בעיצובה הגרפי, נחקקה בעץ, ככל הנראה, לאחר השריפה בבית הדפוס של נפתלי הרץ הלוי, שכן היא איננה מופיעה בשום שער של ספר שנדפס על ידי קודם לשריפה. אנו רואים את תהליך הריסתה ההדרגתית במהלך הדפסת "ספר התשבץ". בעזרת סימני התרס והטיפול בתיקון הגלופה, ניתן לשחזר את סדר ההדפסה של השערים.

השער הראשון שנדפס עם גלופת "שער האריות", הינו השער לחלק ב' של "ספר התשבץ" (צילום מס' 3). בשער זה המסגרת החיצונית כמעט שלמה, אם כי ניכרים בה סימנים ראשונים של בלאי. כנזכר לעיל, הדפס שער זה כדף השני של קונטרס מס' 46, שהדף הראשון שלו מכיל את סיום המפתחות לחלק א' של הספר. לדעתנו, קרוב לודאי שהקונטרס הזה הודפס לכל כמות המהדורה, ושכן כאשר הוחלט — מסיבות שעליהן נעמד להלן — להשמיט את השער, נעשה הדבר על ידי תיתוך קונטרס מס' 46, והכללת דפו הראשון בלבד, אותו דף הכולל את סיום המפתחות לחלק א' של "ספר התשבץ", בספר. לאחריו נדפס השער ל"טור הראשון" שבספר "החוט המשולש", הוא "טורו" של שלמה דוראן (צילום מס' 7). כבר עמדנו על כך, שכדי להכניס את המילה "המשולש" לתוך המסגרת הפנימית הקטנה שתוכננה במקורה להכיל את המילה "התשבץ", נאלץ המדפיס למחוק משני צידיה של המסגרת את הקו הפנימי הדק. תהליך המשך הריסת הקו החיצוני המקיף את הגלופה נראה בבירור. שער זה נדפס כדף השני של קונטרס מס' 35**⁶, ומופיע באותה צורה בכל טפסי "ספר התשבץ" שנבדקו על ידינו.

כאשר החליט המדפיס (ראה להלן) להשתמש בגלופת "שער האריות" גם להדפסת השערים לחלקי א' וג' של "ספר התשבץ", והעריך כי הרס הגלופה הגיע לשלב מסוכן, שופצה הגלופה ע"י החלפת מסגרת הקו החיצונית במסגרת עשויה אלמנטים טיפוגרפיים קישוטיים ממתכת, שהעניקה לגלופה חיוק ניכר. מכאן ואילך קשה לראות סימנים להמשך תהליך בליית הגלופה (ראה צילומים 1 ו-4), אך ניכרת בה פגימה שלא הופיעה בשערים הקודמים — חסר קטן מתחת לאות צ' שבמסגרת התאריך.

סדר זה, העולה מתוך ההשוואה, מוזר לכאורה. ראשית נדפס השער לחלק ב', לאחריו השער לספר "החוט המשולש", ורק לאחר מכן השערים לחלקי א' וג' של "ספר התשבץ". את ההסבר לסדר ההדפסה יש לחפש בתוכניתו של המדפיס לגבי המתכונת בה יופיע הספר. כנראה, היתה תוכניתו המקורית, כפי שצוטטה בהקדמת רבני אלג'יר, לכרוך את הספר בשני כרכים נפרדים, ולא בכרך אחד כמו שנעשה בסופו של דבר. כרך ראשון שיכלול את חלקי א'—ב' של הספר וכרך שני שיכלול את חלק ג' של "ספר התשבץ" ואת ספר "החוט המשולש"⁶. השערים לחלק השני של "ספר התשבץ" ולספר "החוט המשולש" נועדו, איפוא, להיות שערים פנימיים בשני הכרכים האלה, ולכן נדפסו כדף שני בקונטרס: השער לחלק השני ל"ספר התשבץ" כדף שני בקונטרס מס' 46, והשער לספר "החוט המשולש" כדף שני לקונטרס מס' 35**.

6 לשם כך נדפס בראש כל כרך — ורק שם — שער כפול: תאחד מפאר את המלב"ד מאיר קרשקש והשני את הנדבן משה צורר, ראה להלן — א. ר.

חזיון לטענתנו כי "ספר התשבץ", שהגיע בסופו של דבר לידינו כרוך בכרך אחד, נועד במהלך הדפסתו להיות כרוך ב-2 כרכים, לפי תוכניתו המקורית של מאיר קרשקש נמצא בקונטרס האחרון של חלק ב' ל"ספר התשבץ", הוא קונטרס מס' 35*. כפי שצינו כבר לעיל, הדף הראשון של קונטרס זה מסיים את המפתחות של חלק ב' של "ספר התשבץ" ז, ואילו הדף השני מכיל את רשימת הספרים שחיבר רשב"ץ ואת דברי הרבנים המעתיקים מכתב יד המזכיר. לכאורה רשימה שלא במקומה, שכן מקומה יכירנה בסוף "ספר התשבץ" ז, אלא אם היתה בתוכנית המדפיס להוציא את הספר ב-2 כרכים, ואז היה מקום להדפסה נוספת של הרשימה בסוף הכרך הראשון, מה עוד שעמד לרשות המדפיס הדף השני, הריק, של קונטרס מס' 35*.

נראה, שלהדפסת השערים החיצוניים של שני הכרכים חשב המדפיס, בתחילה להוסיף גלופה מיוחדת במקום זו שנשרפה יחד עם 30 הדפים הראשונים של "ספר התשבץ", בשריפה שכלתה את כל "תשמישי הדפוס", בט"ו טבת תצ"ח. אולם – אולי מסיבות כלכליות – לאחר שהתברר כי ניתן לתקן את גלופת "שער האריות" בצורה מניחה את הדעת, בדרך שתוארה לעיל, החליט המדפיס להשתמש בגלופת השערים הפנימיים גם להדפסת שערי הפתיחה של שני הכרכים, דהיינו, לחלקי א' וג' של "ספר התשבץ".

אך מדוע הדפיס מאיר קרשקש שער כפול, הראשון, המזכיר לשבח אותו עצמו, והשני את מיטיבו משה צרור (השער הכפול לחלק א' מופיע בכל הטפסים שנבדקו מהצורה הראשונה ובטופס אחד נתגלה גם לחלק ב')? מהקדמת רבני אלג'יר ל"ספר התשבץ" ידועה לנו התחייבותו של מאיר קרשקש למשה צרור כדלקמן: "הגביר משה... צרור הקדים מוהר... לעזרת המדפיסים... וביום כלות את המלאכה... יהיו ביד פקידו קצת מהספרים כמידת הכסף המתוכנן... בדין הוא שיטול שכרו לכסף אשר הזיל מכיסו". קרוב לוודאי שהתחייב המבלי"ד מאיר קרשקש להדפיס לספרים אלה שער מיוחד, ושער זה נדפס יחד עם השער שיזחד לספרים שימכרו במכירה רגילה. בסופו של דבר נכרכו שני השערים גם יחד, ושמה מראש התחייב מאיר קרשקש להדפיס שער שני נוסף – ולא יתיד – לכבוד מיטיבו. אולם, לאחר ששינה המדפיס מכוונתו, והחליט לכרוך את כל ארבעת חלקי "ספר התשבץ" בכרך אחד, הפך השער הכפול בראש חלק ג' למיותר, ואכן בכל הטפסים שהגיעו לידינו מהצורה הראשונה, למעט אחד, נשמט השער המוקדש למשה צרור.

גם המבנה של הקונטרס המסיים את חלק ב' של "ספר התשבץ", הוא קונטרס מס' 35* שתיארנו לעיל, הפך מסורבל וחסר הצדקה: מדוע לחזור פעם נוספת על רשימת ספרי הרשב"ץ המופיעה בסוף חלק ג'? ואז, עבור מספר בלתי ידוע של עותקים, אשר רק אחד מהם הגיע לידינו, הדפס הקונטרס הזה מחדש, בצורה "תגיונית" יותר:

7 ואכן היא נדפסת גם שם, ושם – בלבד – היא נמצאת גם בכתב יד בבית המדרש לרבנים בלונדון מס' 23, אשר לפי סימנים שונים, יתכן שהגו ההעתק אותו הביא עימו מאיר קרשקש לשם הדפסת "ספר התשבץ".

(ברשימה שבספר המודפס, אנו מוצאים בתאור חלק ב' של "ספר התשבץ" את ההערה "והוא הספר הזה", המציינת שמקומה של הרשימה בסוף חלק ב' הוא מקורי. אך הערה כזאת מצויה בכתב היד הנ"ל בתאור חלק ג', ללמד שמקומה של רשימה זאת בסוף החלק הזה אף הוא מקורי. ברור איפוא, שלפנינו הערה שהוכנסה על ידי המדפיס והיא מעידה על מקומה המתוכנן של הרשימה בדפוס. ואף מכאן ראייה שבכתב היד שהוכן להדפסה, נועדה רשימה זאת להמצא בסוף חלק ב'. – א. ר.)

דהיינו, הדף הראשון של קונטרס מס' 35* מסיים את המפתחות של חלק ב' ל"ספר התשבץ", ואילו הדף השני מכיל את השער לחלק ג'⁸, ורשימת ספרי הרשב"ץ ודברי המעתיקים בסוף חלק ב' נשמטה. נדירותה של צורה מישנית זו, אשר נמצאה בעותק אחד בלבד, מצביעה על כך כי נדפסה כהשלמה למספר קטן של עותקים, בשלב ביניים נסיוני, כאשר המדפיס החליט כבר לכרוך את "ספר התשבץ" בכרך אחד, אך טרם ויתר על רעיונו לשלב בו שער לכל אחד מחלקיו של "ספר התשבץ".

בשלב האחרון בגלגולי הצורות של "ספר התשבץ", שינה המדפיס את מתכונת הספר למתכונת המוכרת לנו כצורה השנייה, עם שער כללי ל"ספר התשבץ" על ארבעת חלקיו, הנושא את התאריך תק"א, כאשר המזכרת היחידה לגלגולי הקדמים של הספר הינה הרשימה, הגראית כלא במקומה, של ספרי הרשב"ץ, ודברי הרבנים המעתיקים מכתב ידו, המופיעה בסוף חלק ב' של "ספר התשבץ". לשמו של משה צרור לא נותר זכר בשערי הספר בצורה השנייה, ואנו יכולים לשער כי טפסים אלה נדפסו מעבר למיכסה עליה התחייב מאיר קרשקש למסרה לידי משה צרור (ראה דברי רבני אלג'יר שצוטטו לעיל).

אולם באיזו שנה נדפס "ספר התשבץ" ובאיזו שנה החלה הפצתו בשוק? ראשית, נברר את שנת הדפסת הספר: "התנצלות" המגיה מנחם מן (מחבר הספר "שארית ישראל") על טעויות אפשריות בהגהה, שנדפסה בספר כמקובל באותם ימים, נושאת את התאריך של שנת תצ"ט, ואף מאיר קרשקש ה"שלוחה דרחמנא להדפסת ספר התשבץ", חותם את הקדמתו ב"י לאדר שני בשנת תצ"ט (1739). ואם לא די באלה, הקולופון של "ספר התשבץ" מציין מפורשות: "והיתה ראשית המלאכה בחודש סיון בפרשת נשא בסדר על פי ה' שנת תצ"ת ונשלם בחודש אייר בפרשת המדבר בסדר וחיו ולא ימותו שנת תצ"ט". הדברים מתאימים גם לחישוב הזמנים המופיע בהקדמת המדפיס, נפתלי הרץ בן אלכסנדר זיסקינד הלוי מעמדין, בהקדמתו לספר: "...ובתוך שנה (לחיידוש הדפוס בחודש ג'סן, כ-3 חודשים לאחר השריפה, שנת תצ"ת) ספר התשבץ השלמתי...". ודאי, איפוא, שהדפסת "ספר התשבץ" נשלמה בשנת תצ"ט, ולא בשנת תצ"ח המצויינת בשעריו השונים של הספר בצורתו הראשונה.

14 "הסכמות" מופיעות ב"ספר התשבץ", מהן 2 מוקדמות, שניתנו למאיר קרשקש עוד בתחילת דרכו, על ידי רבני אלג'יר ותוניס, ויתרן "הסכמות" בנוסח המוכר לנו מהרבה ספרים אחרים, מאותה תקופה ותכליתן כפולה: מתן גושפנקא לחשיבות הספר ושמירה על זכויותיו של המביא לבית הדפוס (במקרה שלפנינו, למשך 15 שנה מתאריך ההסכמה). ראוי לציון סדר הקונטרסים הפותחים את "ספר התשבץ", בסך הכל 5 במספר, הכוללים "הקדמות" ו"הסכמות". קונטרסים אלה, כיתר קונטרסי הספר, מורכבים כל אחד מגליון דפוס מקופל לשני דפים בגודל פוליו. הקונטרסים הפותחים את הספר מסומנים בעיגולים קטנים, המופיעים בתחתית העמוד הראשון של כל קונטרס, כאשר מספר העיגולים מציין את מספרו של הקונטרס.

קונטרס ה"הסכמות", שהוא קונטרס מס' (2), מופיע למרבית הפליאה, בכל עותקי "ספר התשבץ" שנבדקו על ידינו, כקונטרס הפותח את הספר, לאחר השער. לאחריו מופיע קונטרס מס' (3), שבראשו הסכמה נוספת (של הרב ישעיהו באסאן, מורו

8 בצורתו השלישית (ראה צילום מס' 6). שמא משום שגולת "שער תאריכות" שוב לא היתה ראויה לשימוש בשלב כה מאוחר של ההדפסה. — א. ר.

של רמח"ל), דק לאחר מכן קונטרס מס' (1). קונטרס מס' (1), ש"גלה" ממקומו בכל הטפסים שבידינו, כולל את הקדמת רבני אלג'יר "לספר התשבץ", הכתובה בסגנון נמליק ומלא חן, ואשר ניתנה למאיר קרשקש עם צאתו לדרך לצורך הדפסת הספר, עוד בשנת תצ"ד.

מ-12 ההסכמות המאוחרות, 11 נדפסו בקונטרס נפרד, קונטרס מס' (2). והנה, אף שבראש הקונטרס הבא אחריו, קונטרס מס' (3), נדפסת הסכמה נוספת, זאת של הרב באסאן, בא בסופו של קונטרס מס' (2) קישוט החותם אותו ומבדילו מהקונטרס הבא אחריו. עיצוב מיוחד זה של קונטרס מס' (2) נותן מקום להשערה, כי נדפס בפני עצמו, ואולי התליף קונטרס "הסכמות" קודם שלא הגיע לידינו.

בדיקת תאריכי ה"הסכמות" בקונטרס (2) תגלה, כי מתוך 11 ה"הסכמות" המופיעות בו, שתי "הסכמות", אלו של רבניה האשכנזיים והספרדים של קהילת המבורג, ניתנו בחדש אדר ראשון בשנת תצ"ט. בטרם קבענו (ראה לעיל) כי סיום הדפסת ספר התשבץ היה בשנת תצ"ט, היה מקום לתהות על מועד מתן ה"הסכמות" האלה, אך כעת ברי הדבר שכאשר היה תוליד ההדפסה בעיצומו עוד נדד מאיר קרשקש לקבל "הסכמות" ולגייס כספים להדפסת ספרו (ובענין זה ראה להלן). אולם למרבית הפליאה נגלה כי שתי "הסכמות" נוספות, ההסכמה הפותחת את קונטרס ה"הסכמות" שניתנה על ידי "רבני וגאוני ק"ק אמסטרדם... המשמשים בכתר א' בק"ק ספרדים... דוד ישראל עליאש ויצחק חיים ו' דנא די בריטר", וההסכמה האחרונה בקונטרס ה"הסכמות" הוא קונטרס מס' (2), שניתנה על ידי "הרב הגדול והמופלג... משה בלא"א מ"ו הרב הגאון כבוד מהור"ר אליעזר (מקראקא) נר"ו" ניתנו בשנת תק"ב! לכאורה אפשר היה לחשוב, שטעות דפוס נפלה בתאריכים, שצריכים להיות לפ"ג ולא לפ"ק כמצוין לידם, דהיינו, יש להפחית 5 שנים מן החשבון, ואז נקבל את שנת תצ"ז כתאריך מתן ה"הסכמות" האלה⁹. יתרה מזאת, ניתן להוכיח בנקל כי התאריך יום א', כ"ד לתחדש סיון, פרשת "חקת", המצוין ב"הסכמה" האחרונה, זאת של משה בן אליעזר מקרקא, לא יכול היה לחול בשנת תק"ב אלא בשנת תצ"ז, והוא זהה, איפוא, לתאריך המופיע בהסכמת אביו, אליעזר מקרקא שהיה אז אב"ד קהילת האשכנזים באמסטרדם, הנדפסת בהסכמה שניה בקונטרס ההסכמות¹¹. אעפ"כ נראה לנו כי לא טעות דפוס כאן, אלא כוונת מכוון, וכי רשות ניתנה למאיר קרשקש על ידי מחברי שתי ה"הסכמות" הנזכרות, לאחר את תאריכיהן לשנת תק"ב, על מנת להגן על זכות ה"קופירייט" שלו ל-15 שנים מיום הופעת הספר בשוק ממש.

ואם תאמר, מדוע לא תיקן גם אליעזר מקרקא עצמו, אביו של משה, את תאריך הסכמתו, תימצא התשובה בספרו של אליעזר מקרקא "מעשה רוקח" (נדפס באמסטרדם בשנת ת"ק), בו מספר המחבר על יציאתו לארץ ישראל, ומשמע מכאן כי בשנת

9 עובדה זו צוינה כבר ע"י רוסט בקטלוג רוונטליאנה עמ' 1077, אלא שלא העיר על כך דבר, ואף לא התחשב בכך בקביעת תאריך הדפסת הספר. רוסט גם מציין שבשער "חוט המשולש" מופיעה בטופס שבידו השנה תצ"ט(?) — א. ר.

10 מהלך נסיעתו של מאיר קרשקש מאפשר תאריכים מתוקנים אלה, שכן הוא הגיע לעיר אמסטרדם בפעם הראשונה בשנת תצ"ז.

11 אף בהקדמת מאיר קרשקש שתאריכה תצ"ט, נזכרת כבר הסכמת ר' משה סמוך תכף להסכמת אביו, ר' אליעזר מקרקא — א. ר.

תק"ב כבר לא היה באמסטרדם, והדעת נותנת שבהעדרו לא ראה עצמו רשאי מאיר קרשקש לשנות את התאריך המקורי של ההסכמה שקיבל ממנו.

קביעתו לעיל, הגראית נועזת במבט ראשון, שכן היה דוחה את מועד יציאת "ספר התשבץ" לשוק עד לשנת תק"ב, מוצאת לה סימוכין ב"הסכמות" שניתנו ל"ספר הרשב"ש" (רבי שלמה בן שמעון — בנו של הרשב"ץ) שנדפס בליוורנו, בשנת תק"ב¹². רוב ה"הסכמות" לספר זה ניתנו בשנת תק"ב. והנה, אף שבכולן נזכר הרשב"ץ וספרו "ספר התשבץ", רק ב"הסכמה" האחרונה ל"ספר הרשב"ש", שניתנה על ידי אב"ד ק"ק פירנצי, מנחם עזריה בן יהודה מצליח פדואה, נזכרת העובדה ש"ספר התשבץ" נדפס ויצא לאור.

הסכמה זאת ניתנה ביום ה', ז' אלול שנת תק"ב, והשוואתה להסכמות האחרות ב"ספר הרשב"ש", ביניהן הסכמות שניתנו על ידי רבניה האשכנזים והספרדים של אמסטרדם בחודש תמוז תק"ב, שבודאי היו אמורים לדעת על צאתו של "ספר התשבץ" לשוק, ואעפ"כ אינם מעירים על כך דבר, מאפשרת לנו לקבוע בוודאות כי "ספר התשבץ" יצא לשוק בין מחצית חודש תמוז ובין תחילת חודש אלול שנת תק"ב ובראשו, מיד לאחר השער, "קונטרס ההסכמות" מודפס מחדש.

התאריך תק"א המופיע בשער "ספר התשבץ", מקבל עתה משמעות מיוחדת, ומרמז אולי על המועד בו הוחלט להוציא את "ספר התשבץ" לשוק לאחר שכבר התעכבה הוצאתו. אך שוב לא נסתייע הדבר, ויציאתו לשוק נתעכבה עוד עד סוף שנת תק"ב. מכל מקום, העובדה שקונטרס (2), "קונטרס ההסכמות" מצוי, על תאריכיו המאוחרים בכלל הטפסים, על צורותיהם השונות — מלמדת שגם הטפסים מן הצורה הראשונה, שנזכר בהם משה צורר, לא יצאו לשוק קודם לשנת תק"ב. ואין אנו יודעים את הסיבות שהביאו לגניזת הספר למשך כ-3 שנים.

רמז מעורפל לתסבוכת אפשרית בענייני הוצאת ספרים בעת ההיא, מוצאים אנו בדבריו של דוד מילדולה מאמסטרדם, המופיעים בפתח "ספר הרשב"ש" הנזכר לעיל. דוד מילדולה מציין מספר ספרים שנשלחו אליו ע"י הרב מלאכי הכהן מליוורנו, על מנת שידפיסם באמסטרדם, ואולם, כותב דוד מילדולה: "עד עתה לא נודמנה לי שעת הכושר ולא עלתה בידי מחמת כמה סיבות ועילות, מקצתן גלויות ומפורסמות ומקצתן הן גסתרות משום כבוד אלוהים וסתר דבר ובפרט בזמנים האלה שבעונותינו הרבים העולם ומלואו טעוני"ם הפס"ד. וניתו"ך וכלי"ל לאיש"ם ולמיני"ם בסד"ר גזיקין ובסד"ר זמנים באופן שכלו כל הכיסים ולא עת זמן להתעסק בסדר קדשים וטהרות אשר על כן נסוגתי אחור למלאות רצון צדיק עד שיהפכו סדרי זמנים לסדרי בראשית...".

נראה קרוב לודאי שהמדובר בעיכוב מסיבות כלכליות, וכדאי להזכיר בהקשר זה את התעודות שפרסם ש. שוורצפוקס בענין מחזור קרפינטרץ¹³. מחזור קרפינטרץ נדפס מיד לאחר, ואולי אף בחלקו במקביל, ל"ספר התשבץ", בבית דפוסו של נפתלי הרץ הלוי, וישנה הקבלה מעניינת בין קורותיהם של שני המבלי"דים: מאיר קרשקש, המבלי"ד של "ספר התשבץ" ואברהם מונטיל, המבלי"ד של מחזור קרפינטרץ. דרכי פעולתם, כפי שהם מתוארים במאמר הנזכר ובהקדמתו של מאיר קרשקש ל"ספר התשבץ", הינן עדות

12 לספר זה חשיבותו לפתרון השאלות הגדונות כאן, הפנה את תשומת לבנו אברהם רחונטל.

13 ש. שוורצפוקס. "צער הדפסת ספרים — מחזור קרפינטרץ", עלי-ספר, ו'—ו', תשל"ט.

מאלפת על דרך הוצאת ספרים עבריים במחצית המאה ה־18 וראויות, לדעתנו, למחקר נפרד.

נאמר בקצרה, כי הדרך בה הלכו השניים: יום פרויקט מסחרי יבעל היקף כספי גדול יחסית ללא כל הון עצמי, תוך התבססות מוחלטת על מימון חיצוני שיבוא בעזרת תרומות או קניה מראש של ספרים, היתה, והינה גם כיום, מירשם בדוק להסתבכות כספית (ואכן אברהם מונטיל כמעט שהושלך לכלא בגלל הסתבכות כזאת).

חיוזק להשערותנו כי סיבות כלכליות הן שגרמו להשהיית הוצאת הספר אנו מוצאים בשתי עובדות: האחת — עד לשנת תק"ב לא נכרכו הספרים, למרות שנשלמה הדפסתם (כזכור כל עותקי "ספר התשבץ" שהגיעו לידינו, כוללים את קונטרס ה"הסכמות", הוא קונטרס מס' (2) אשר נדפס רק בשנת תק"ב) — הסיבה המתקבלת ביותר על הדעת לכך היא מחסור באמצעים כספיים¹⁴. השניה — בשנת תק"ב נכרכו הספרים בהידור יוצא מן הכלל, משמע: לפתע נפתרו כל הבעיות הכספיות שעיקבו עד אז את כריכת הספרים.

ניתן לסכם, איפוא, כדלקמן:

1. "ספר התשבץ" נדפס במהדורה אחת, אם כי בשינוי צורת שער, שהדפסתה, למעט קונטרס אחד (או מספר קונטרסים) בתחילת הספר, נגמרה בשנת תצ"ט (1739).
2. הספר לא נכרך עד שנת תק"ב, ואז הודפס קונטרס "הסכמות" מעודכן, הכולל הסכמות שתאריכן שנת תק"ב. זאת על מנת להגן על זכויות ה"קופירייט" של המבלי"ד.
3. הספר הופץ בשוק לא לפני חודש תמוז שנת תק"ב (1742), אם כי אין בידינו נתונים לקבוע מדוע. השערותנו היא, כי העיכוב נבע מהסתבכות כספית.
4. הספר יצא לשוק בשתי צורות־שערים עיקריות, כאשר מצורה אחת, ממנה הגיעו אלינו רוב העותקים, מצויות מספר צורות מישניות. בכללו של דבר, מהות הצורות השונות בהן מופיע "ספר התשבץ", עדות לשינוי התפיסה באשר לצורת הספר, מהתכנון המקורי: הוצאת הספר בשני כרכים, עם הפרדה ברורה בין שלושת חלקיו השונים, להוצאתו בכרך אחד, הכולל את "ספר התשבץ" כספר אחד למעשה, ובסופו ספר שני, הוא ספר "החוט המשולש".
5. חלק מעותקי הספר היה מיועד להימסר לגדבן משה צורר, שעזר למבלי"ד מאיר קרשקש בתחילת דרך החתחתים שלו להוצאת "ספר התשבץ", וקרוב לוודאי שעבור עותקים אלה תוכנן השער המיוחד, המקדיש את הספר למשה צורר. האם היה התכנון המקורי להפריד בין השערים ולצרף את השערים הנושאים את ההקדשה למשה צורר רק לעותקים המיועדים לו, תכנית שהשתבשה בסופו של דבר, או שמא נקבע מראש כי המהדורה תצא עם שערים כפולים — אין ביכולתנו לקבוע לפי הנתונים שבידינו.

14 להשלמת התמונה ראוי לציין, שבשנת תצ"ט הדפיס מאיר קרשקש באותו בית דפוס סידור תפילה קטן על שם שלושת בניו. — א. ר.

נספח

סדר נפיקותיו של מאיר קרשקש בענין הדפסת "ספר התשבץ" כולל רשימת ארועים, אישים ותאריכים

תקופה	מקום	אירועים ותאריכים	אישים
	קושטנטינא (קונסטנטינופול)	נודר להדפיס את "ספר התשבץ" כאשר יחזור לעיר מלדתו, אלג'יר.	הרבנים: אברהם רוואניש, קו-גורטי קמחי, יצחק בן דוד. הגבירים: יהושע משה צונצין, שבתאי אלפאנדארי, דוד קמחי, אברהם שלום, יוסף גור-ראדו.
	איזמיר	בדרך, בהפליגו מאיזמיר, נפל בשבי הספרדים, אך שוחרר	הרבנים: חיים אבולעפיא, יצחק הכהן, הגבירים: משה בן יהושע צונצין, יצחק ברק, יצחק סאלינס.
	ליוורנו		הרב: משה בן שמואל הכהן הגבירים: יוסף ורפאל בני-משה פראנקו
תצ"ד	אלגזאייר (אלג'יר)	מקבל את כתבי היד של "ספר התשבץ" וספר "החוט המשוש" לש", ואת ברכת רבני אלג'יר להדפסתם ב"ג תמוז, תצ"ד.	הרבנים: רפאל ידידיה שלמה בן יהושע צרור (מחבר "הסכמת" רבני אלג'יר), יעקב צרור, אברהם יאפיל, יהודה עיאש, בנימין דוראן הגביר: משה בן יצחק צרור
תצ"ה	תונס (תוניס)	מקבל כספים על חשבון רכי"ש הספרים, לכשידפסו. מקבל הסכמת רבני תוניס להדפיסת הספר ב"10 לטבת שנת תצ"ה	הרבנים: אברהם טייב, משה נגור, יצחק הכהן, אברהם נטף, דוד צפג. הגבירים: שמואל, יוסף, יצחק ושלום נטף.
תצ"ה	ליוורנו	תחנת מעבר לימים מועטים	
תצ"ה	פירנצי (פלורנץ)	זוכה בחסדו של דוכס טוסקנייה, ושוטה בעיר 3 שנים בשירותו.	הרבנים: רפאל בן אהרן אשי-כנוי ובנו בצלאל, יהודה ר"פאל. יהושע בן פנחס ברוך

תקופה	מקום	אירועים ותאריכים	אישים
תצ"ז		מנסה להדפיס את "ספר התש"ב" בעיר זאת, אך נכשל בגלל חוסר אמצעים.	ממונציליסי (יתכן ומדובר באותו אדם).
תצ"ז		אוסף "הסכמות וכספים בצפון איטליה, לפני צאתו לאממטר-דם לצורך הדפסת ספרו (ראה להלן)	יואן גאסטוני די מדיצי – דוכס גדול של טוסקאניה.
תצ"ז	וירונא (וירונה)	מקבל הסכמת ישעיה באסאן, אב"ד רג'יו וחונגה בורונה בב' לחדש שבט שנת תצ"ז	הרב: ישעיהו בן ישראל חזקיה באסאן
תצ"ז	ליוורנו	מקבל דמי קדימה על חשבון רכישת הספרים לכשיודפסו מ-קהילת ליוורנו ומקהילת וונציה. מקבל הסכמת רבני ליוורנו ל-הדפסת הספר בחדש שבט תצ"ז	הרבנים: גבריאל דל ריאנו, מלאכי בן יעקב הכהן, יע-קב לסינה. הגבירים: גבריאל דל ריאנו, גבריאל פריאד די ליאון, יו-סף ורפאל בני משה פראנקו (נזכרים גם בביקורו הרא-שון בליוורנו, ראה לעיל) דוד בן אברהם דל ריאנו ובנו אברהם, האחים משה ואליעזר ספורנו
תצ"ז	פירנצי	מקבל "הסכמת" אב"ד קהילת פירנצי, יהודה רפאל יהושע בן פנחס ברוך ממונצילסי ב-ראש חודש אדר ראשון, שנת תצ"ז. יוצא לאממטרדם בדרך היבשה לצורך הדפסת ספרו.	
תצ"ז	בורדיאוס (בורדו)	מקבל דמי קדימה ע"ח רכישת ספרים, לכשיודפסו. מקבל הס-כמת אב"ד קהילת בורדו, יוסף פאלקון, אדר ב', תצ"ז.	הרב: יוסף פאלקון הגבירים: דוד פינטו, בנימין גראדיס, משה אנריקס, מר-דכי מנדס-פראנסיא, דוד לינדו, אברהם די קוניא
תצ"ז	ביואנה (בוינו)	מקבל דמי קדימה ע"ח רכישת ספרים לכשיודפסו. מקבל הס-כמת רפאל מילדולה, אב"ד קהילת בוינו, ניסן תצ"ז. יוצא בדרך הים לאממטרדם.	הרב: רפאל בן אליעזר מילדו-לה
תצ"ז	אממטרדם	יושב בבית הגביר יצחק ישר-רון. מקבל הסכמות אב"ד ק-הילת אשכנזים, אליעזר מ-	הרבנים: דוד יצחק עטיאש, יצחק חיים ו' דנא די בריטו. אליעזר רוקת מקראקא ובנו

סדר הדפסתו לראשונה של "ספר התשבץ" לרבי שמעון בר צמח דוראן

תקופה	מקום	אירועים ותאריכים	אירועים
תצ"ז	אמסטרדם	קראקא, ובנו משה ביום כ"ד סיון שנת תצ"ז. מקבל "הסכמות" דייני בית דין אשכנזים: יוסף בן שמעון עקיבא בער ומשה בן שמעון פראנקפורט ביום כ"ו סיון תצ"ז. מקבל הסכמת רבני קהילת הד ספרדים באמשטרדם: דוד יצחק עטיאש ויצחק ו' דגא די בריטו בחודש סיון תצ"ז.	משה. יוסף בן שמעון עקיבא בער, משה בן שמעון פראנקפורט. הגבירים: משה די-גאווים, יצחק ישורון, אשתו אביגיל ובנו יעקב ובנימין. שלמה קוריאל ואשתו וילנטה. יהודה אורבינו, שלמה בן משה פראנקו. האחים משה יוסף ויעקב בני שלמה אאיליון. יהושע פיגלמן בן יהודה לייב קליף ואשתו מלכה ובנו שלמה גומפיל קליף ובער. בענדיט גיא מעגין ובנו מאיר. יעקב, יונה, שמואל וגעטשליק בני יחזקאל הכהן.
תצ"ז-תצ"ח	האגא (האג)	גר בביתו של אברהם סאסו וקיבל ממנו תרומה נכבדה ל- הדפסת הספר.	הרב: דניאל הכהן לודריגו הגבירים: אברהם ישראל סר-אסו, אשתו רחל ובנו יצחק, יעקב, עמנואל משה ו-אהרון. בנימין דה קושטא. אברהם הכהן לודריגו.
תצ"ז-תצ"ח	רוטארדם (רוטרדם)	יושב בבית הרב יהודה בן שלמה. אוסף כספים להדפסת הספר.	הרב: יהודה בן שלמה
תצ"ז-תצ"ח	לונדרים (לונדון)	יושב בבית הרב יצחק ניטו. מקבל דמי קדימה ע"ח הספרים לכשיודפסו, ותרומות כסף.	הרב: יצחק ניטו הגבירים: יעקב מנדס דאקוסטא ובנו חננאל. בנימין מנדס דאקוסטא ובנו ורפאל משה דאקוסטא. דוד לופיס פרירא.
תצ"ח	אמסטרדם	מתחיל בהדפסת "ספר התש"ב" בבית דפוסו של המדפיס נפתלי הרץ בן אלכסנדר זיס-קינד מעמדיו, בית הדפוס נש"רף ביום ט"ו לחודש טבת תצ"ח.	המדפיס: נפתלי הרץ הלוי בן אלכסנדר זיסקינד מעמדיו ואשתו שרה.
תצ"ח	פראנקפורט דמיין	מקבל תרומות להדפסת הספר. מקבל הסכמת יעקב הכהן, אב"ד קהילת פראנקפורט ביום ה', ו' סיון שנת תצ"ח.	הרבנים: יעקב הכהן, יואל ענגריש הגבירים: משה קו, אליעזר ליזיר אופנהיים, יחזקאל שייף, האחים בער ויוחנן המבורג.

דן וג'טה ירדני

תקופה	מקום	אירועים ותאריכים	איש
תצ"ח-תצ"ט	מנהיים	יושב בבית הרב שמואל הלמן.	הרב: שמואל הלמן הגבירים: יעקל וויל, קופעל הכהן
תצ"ח-תצ"ט	ערים שונות בגרמניה		
תצ"ט	המבורג	מקבל "הסכמות" מאב"ד קה"י לת ספרדים בהמבורג משה בן עמנואל ישראל ביום ה', י"א לחודש אדר א' שנת תצ"ט, ומאב"ד קהילת אשכנזים בהמ- בורג אלטונה ואנסבך יחזקאל בן אברהם קצנאלנפוגין ביום ה' לחודש אדר א' שנת תצ"ט.	הרבנים: משה בן עמנואל יש- אל. יחזקאל בן אברהם קצנאלנפוגין.
תצ"ט	אמשטרדם	השלמת הדפסת "ספר התשבץ" אייר תצ"ט.	המעמדים: שמואל זנוויל בן יוסף שוואב גינזבורג. צבי
תק"ב		הדפסת קונטרס "ההסכמות" הפותח את "ספר התשבץ" וכריכת הספרים.	הירש בן יצחק סגל. המגיה: מנחם בן שלמה הלוי מן.

לזהוים של שני כתבי-יד שבספריית ה"בודליאנה"

א. תידושים על מס' זבתיים, המיותס לר"ג מאוה"ג

במאמר המפורט "בנין שלמה לחכמת בצלאל"¹ נזכר כתה"י "הגהות ותידושים למסכת זבתיים", המצוי בספריית הבודליאנה באוקספורד (Opp. 358; גויבאואר 536). ראוי כ"י זה, המכיל הגהות עד דף ח' ע"ב בלבד, לעיון נוסף, לשם קביעת ייחוסו. שזחטמן אומר, שכה"י קשה מאד לקריאה, ואפשר שבידו היה צילום לא ברור, כי המקור כתוב באותה הכתיבה הברורה והיפה, שהיתה מקובלת בביהם ובמעהרין בשלהי המאה ה-17 וראשית המאה ה-18, ובהתאם לקולופון בסוף כתה"י, בדף 15 ע"ב (פאגינציה מאוחרת), הועתקו התידושים בפראג: "כל זה העתקתי מכתובה ספרדית לכתיבה אשכנזית ותשלם המלאכה יום א' פ' אחרי ד' לחדש שנת כגלגל עלי נהר פה ק"ק פראג יע"א לוי מעה"ק ירושלים תובבא"².

בשער הספר, שמסגרתו מעוצבת ומעוטרת כרבים אחרים מספריית ר' דוד אופנהיים, נאמר: "תידושים על מסכתת זבתיים מהמאור הגולה ר"ג, והובא מירושלים עה"ק תיב"ב שהיתה כתובה בגליון הגמרא של ה"ה מחזק"ר בצלאל אשכנזי ולה"ה". העתק מדויק של כתה"י הזה נמצא, בכתיבה אחרת, גם בספריית בית המדרש לרבנים בניו-יורק³. שאין הגהות אלה משל ר"ג מאוה"ג, לא מפיו ולא מכתביו, אין צריך ראייה, שהרי רוב ההגהות וההערות מוסבות לדברי רש"י ותוספות. וכבר העיר גויבאואר⁴, כי of course the glosses are not by Gershom of Metz, ומשום כך ניסה א. פריימאן⁵ לייחסו לר' גרשון אשכנזי, יבעל "עבודת הגרשוני", כדרך שעשו מדפיסי ש"ס ווילנא ב"סוף דבר" במסכת האחרונה, (וכבר צוטט ע"י שזחטמן, שם, עמ' 86, הערה 82*), "וטעוהם יצא מזה שמצאו כתוב על הספר כ"י שחיברו ר' גרשון אבד"ק מיץ, וחשבו שהוא רבינו גרשון הנ"ל, ובאמת הוא ר' גרשון אשכנזי בעה"מ עבודת הגרשוני". הם מחזקים את קביעתם זו בכך, שהרי כתה"י בא מאוספו של ר' דוד אופנהיים, שהיה תלמידו של ר"ג אשכנזי. אולם דיו לקולופון, המעיד שהדברים הועתקו מכתובה ספרדית, להפריך ייחוס זה.

1 א. שזחטמן, "בנין שלמה לחכמת בצלאל" עלי-ספר, ג' תשל"ז, עמ' 86.

2 הכתובת הועתקה ע"י שזחטמן בקיטועים.

3 ראה גם A. Freimann, Union Catalog of Hebrew Manuscripts, Vol. II, New York, 1964, 2858; 7752. תודתי נתונה לפרופ' מנחם שמלצר, ספרן ביהמ"ד לרבנים בניו יורק, שהגיש לי סיוע רב בעיון בכתה"י שברשותם.

4 ב" Additions למס' 536 שבקאטלוג שלו.

5 ראה ב" Union Catalog, Vol. 2, מס' 2858.

כבר האריך שוחטמן בבירור מידת האוטנטיות של ייחוס ההגהות על סדר קדשים ובעיקר על מסכת זבחים, שבשולי ש"ס ווילנא, לר' בצלאל אשכנזי, וייחוס ההערות שבשולי מסכת זבחים, דפוס ויניציה רפ"ב, שברשות הספריה הלאומית בירושלים⁶, לכתיבת ידו של בעל השטמ"ק עצמו, ולא אטפל כאן בנושא זה. אם לא מידיו באו, הרי באו מידי תלמידיו ובני בית מדרשו. אולם לבירור מקורו וייחוסו של כתה"י על מס' זבחים שלפנינו, חשוב לציין שני פרטים.

א. אם משוים את ההגהות על מס' יומא מכת"י ר' שלמה עדני⁷, שפירסם לראשונה במלואן ילינק במאמרו ב"קונטרס המזכיר" (וינא, תרל"ז), עם ההגהות שבכתה"י שלפנינו, נמצא כי שיטה אחידה בשניהם, דהיינו תיקונים שוטפים בפירש"י ותוספות, ובעיקר תיקוני הפיסוקים המשובשים שבדפוס ויניציה, בראשי ד"ה ובסופם.

ב. ר' יצחק הכהן, בספרו "בתי כהונה" (שאלוניקי, תקי"ד), סי' כ"א (דף לח, ע"ב), כותב⁸: "ואולם מצאתי כתוב בשיטה מקובצת מכ"י כלשון זה — ושיטה זו וגם על שאר מסכתות כולן ע"י סופר אחד הועתקו ובסופן כתוב גמר העתק בש' התי"ו ובהיותי בעק"ד ותפארתינו ירוש' ת"י נער הייתי ראיתי תלמוד ישן שהיה בבית מדרשו של הרב הגדול מארי דארעא דיראל מהרמ"ג ז"ל מלא על כל גדותיו בגליונות מחידושי הראשונים ומימר קדישין שמעתי שתלמוד הנ' היה מהרב הגדול מהר"ר בצלאל אשכנזי ז"ל ושיטתו הללו שבידי ראיתי שהם העתק הגליונות שבתלמוד הלזה".

אפשר, א"כ, שהגמרא מס' זבחים, ויניציה רפ"ב, שבספריה הלאומית בירושלים, היתה מן הגמרות שראה ר"י הכהן בנערותו בבית ר' משה גאלנטי (השני, ש"פ—תמ"ט), המכונה "הרב המגן", רבה של ירושלים, וההגהות שבשולי הגמרא היו אמורות להיות משל ר' בצלאל אשכנזי. ראוי עתה להביא קטע מתוך כתה"י הנ"ל ולהשוותו עם הרשום בגמרא הזאת.

באמצע דף 14 ע"ב של כת"י בודליאנה, על זבחים דף ח', ע"ב :

רש"י ד"ה שמיעת הקול שבועת העדות כו' עולה ויורד ושמעה קול אלה או נפש כו' וקדשיו כצ"ל הד"א והס"ד⁹. ד"ה אתיין כמה הצד מחטאת חלב וחטאת נזיר כו' אף אני אביא חטאת דשמיעת הקול כו' ומחטאת חלב כו' תאמר בשבועת בטוי וכו' שהיא בעולה ויורד וכו' שישנה בשאלה כצ"ל הד"א. ד"ה שלא לשמו פסול הס"ד. ד"ה ואם מן הצאן וכו' ה"י קרבנו הרי הוא כו' הד"א. ד"ה לזבח קרא כו' לשלמים הס"ד. ד"ה אימא לכל וכו' עולה יהא כו' כצ"ל. ד"ה השתא דכתב לזבח שלמים כצ"ל. ד"ה ואפי' כו' לשם עוף כצ"ל. והס"ד ד"ה אלא לזבח כו' אבל לזבח שלמים כו' כאלו כתוב לזבח השלמים כו' כצ"ל.

המעין בהגהות האלה כשלנגד עיניו הגמרא מדפוס הדורות האחרונים, יחשוב שלא תיקן המחבר אלא את המתוקן, משא"כ בעיינו בגמרא דפוסי וויניציה, שבה ימצא את הסטיות בפסיקת הדיבור ש באו על תיקונם בגמרא הנ"ל שבספריה הלאומית, אך לא בהגהות בשולי הספר, אלא במשיכת קולמוס בגוף הטקסט

6 סימנו Heb 4° 78. תודתי נתונה לד"ר מרדכי נדב ולמר שלמה צוקר, מהמכון לכת"י, ולמר זנג מהספריה הלאומית בירושלים, על עזרתם בהגשת גמרא זו לעיוני.

7 ראה באריכות במאמרו הנ"ל של שוחטמן.

8 הדברים מובאים בחלקם גם במאמרו של ילינק.

9 הכל דבור אחד והכא סוף דיבור.

להוויים של שני כתבייד שבספריית ה"בודליאנה"

לשם ביטול פיסוקים ופיסוק מחוברים¹⁰ (ההגהות שבשולי גמרא זו עם פירושי ראשונים, הן ההגהות המדפסות במסכת זבחים, ש"ס ווילנא, בשם "שיטה מקובצת"). כתב-היד שלפנינו הוא איפוא ניסוח מילולי, שהוכן כנראה בירושלים בכתיבה ספרדית, על פי התיקונים במשיכת קולמוס בגמרא הנ"ל, ומאותה כתיבה ספרדית הועתקו הדברים לכתיבה אשכנזית, בשנת תע"ג, בפראג.

לא נתחוויר לנו, משום מה מכלל חיבור זה הגהות רק עד דף ח' ע"ב. באשר לשאלה משום מה ייחס המעתיק את הדברים לר"ג מאור הגולה, נראה שבטופס הראשון, המקורי שבכתיבה הספרדית, רשום היה שההגהות הועתקו מתלמוד של הרמ"ג, ולמעתיק השני נתחלף לו המ"ג ברגמ"ה, מבלי לשים לב לאבסורד שבייחוס זה.

ב. כתב-יד של חידושי תורה, המיוחס לר' פנחס קצינלבוויגן

בספריית הבודליאנה באוקספורד מונח כת"י של דרשות וחידושי תורה וגפ"ת ממחברים שונים, שסימנו Mich. 485, ונויבאואר כותב בקאטלוג שלו (ס' 1019), שהחלק הראשון, שהיינו עד דף 106ב, הוא Homilies — of Pinchas Katzenellenbogen at Vienna from the year 5480 to 5511. ייחוס זה של כתה"י לר' פנחס קצינלבוויגן הועתק מכאן גם לקטלוג של פריימן¹¹.

עיון מקרוב בכתה"י מביאנו לידי מסקנה, שטעות היתה בידי נויבאואר. אמנם יש בחלקים האחרים של חיבור זה דברים משל רפ"ק¹², וכן ממחברים רבים ושונים (כגון משל ר' גבריאל עשקלעס), דפים וקונטרסים שנכרכו יחד, כנראה בידי בנו של רפ"ק. ר' פנחס השאיר אחריו הרבה כת"י, שבחלקם נשתמרו בספריית הבודליאנה¹³. הוא גם העלה על הכתב דברים שקיבל מאביו, ר' משה קצינלבוויגן, רבה של שוואבך ומדינת אנסבאך. וכגורלם של גדולי תורה רבים אחרים, איתרע גם מזלו, ושום חיבור מחיבוריו לא זכה לראות אור, לא בחייו ולא לאחר מותו. ברם, לענייננו, דייה לראיה אחת להוכיח, שאין החלק הראשון של כתה"י דלעיל חיבורו של רפ"ק: דפים אלה מכילים דרשות לפרשיות השבוע וכן חידושים בגפ"ת¹⁴, משנת ת"פ עד שנת תקי"א, וכמעט כולם מסומנים בראשיהם שנכתבו בווינא. רפ"ק, שהיה רבן של קהילות לייפניק ובוסקוביץ במעלהרין, וולרשטיין ומארקברייט בבווריה, מעולם לא ישב ישיבת קבע בווינא¹⁵. אבל אפשר לומר בוודאות שחידושי תורה אלה הם משל ר'

10 ראה בצילום המצורף כאן מהגמרא הנ"ל, דף ח' ע"ב.

11 Vol. II, 2977.

12 מח' 208 של כתה"י רובי הדברים הם של רפ"ק.

13 כגון דרשות עה"ת חידושי גפ"ת (Mich. 220, נויבאואר 1018); חידושי גפ"ת (Mich. 53, נויבאואר 524) ועוד. בין השאר נמצא שם חיבורו של רפ"ק, "יש מנהליו", Mich. 296, נויבאואר 2, 2315. צוואתו לבניו וסיפור קורות אבותיו ודורותיהם, שחלקים קטנים מתוכו פורסמו בספרו של צבי הירש עדעלמאן (לונדון, תרי"ד).

14 כגון במס' בי"מ ובמס' חולין.

15 ראה עליו י"ט אייזנשטאט — ש. ווינער, דעת קדושים, (פטרבורג, תרנ"ו—נ"ח), עמ' 108; צבי הירש עדעלמאן, ניר לדוד ולזרעו, (לונדון, תרי"ב), דף ל"ד, ע"ב. לפיהם, היה רפ"ק חתנו של ר' גבריאל עשקלעס, וגיסו של ר' יששכרדב, ולכן אין כל תימה, שהדפים מחידושי התורה של ריד"ב נכרכו יחד עם אלה של רפ"ק.

יששכר דב בערוש עשקלעס, שלאחר פטירת אביו, ר' גבריאלי, בשנת תע"ח בניקלשפורג, ירש את כהונתו כרב מדינת מעהרין, אך ישב עשרות שנים בווינא, מקום ישיבתו של חותנו, ר' שמשון וורטהיימר, וכמוהו עסק במסחר ובעסקי ממונות, והיה ספק לחצר המלכות. לאחר מות חותנו ירש גם את כהונתו כרב מדינת אונגרן, וניהל כהונה זו, ככהונת רב מדינת מעהרין, ממקום מושבו בווינא.¹⁶

בהשוותנו כת"י זה עם כתה"י Mich. 301 (נויבאואר 468), שבספריית הבודליאנה, המכיל בתוכו חידושי גפ"ת (עמ"ס ברכות) ודרשות על התורה מר' יששכר דב בערוש, (וכן חידושים על מס' שבת מאביו, ר' גבריאלי), בכתיבה תמה ויפה ללא שגיאות וללא מחיקות, יתברר לנו ללא ספק, על פי סגנון הלשון והמחזוריות בפתחת כל קטע שכמו רובו של כתה"י Mich. 301, כן החלק הראשון של כת"י Mich. 485, מחברו הוא ר' יד"ב עשקלעס.¹⁷ אלא שכתה"י הראשון הועתק מהמקור בידי כתבא טבא ומאומן, ואילו כתה"י שבו אנו דנים, הכתוב בכתיבה שיגרתית, לעתים רשלנית, ומרובים בו המחיקות והתיקונים, הוא כתב ידו המקורי של ריד"ב.¹⁸

16 על ר' יששכר דב ראה פרטים אצל B. Wachstein, *Inschriften des alten Judenfriedhofes in Wien*, Bd. 2, (1917), S. 350ff.

17 בשני כתה"י פותחים רוב קטעי החידושים הדרשות בכותרת מעין זו: בס"ד, ווינא, תצ"ח, לך לך; בס"ד בווינא תצ"ח, למדנו במס' סוכה דף מ"ג, ע"ב; פ' תולדות, לא הגדתי; בווינא פסח תצ"ג ל' ב"ה לא הגדתי. דברי נויבאואר על תאריכי הדרשות של כת"י Mich. 301, (סימנו בקאטלוג 468), 1749 to 1825 = 5585=5509 from the year הם משובשים, שדרי ריד"ב כבר נפטר בשנת תקי"ג.

18 מבחינת הביוגרפיה של ריד"ב עשקלעס מעניינת העובדה, שלמרות שהיה טרוד בעסקיו הפינאנסיים והיה מעורב בהנהגת קהילות מעהרין ואונגרן בחור רב מדינות אלה, קבע עתים לשעורי גפ"ת ולדרשות בפרשיות השבוע, אף שלא את כולן השמיע בציבור.

שרה פרנקל

על שני ספרים שאבדו ונמצאו

"הכל תלוי במזל אפילו ספר תורה שבהיכל" וקל וחומר, סתם ספר מודפס! אביא פה ענינים של שני ספרים שעברו תחת ידי לאחרונה.

(1) ה"א כללים

בזמן קיטלוג אוסף ספרים שנתרם לאוניברסיטת בראיילן על ידי בית כנסת איחוד שיבת ציון בתל-אביב, מצאתי ספר ללא שם, כרוך עם עוד שלשה ספרים שונים וידועים. והרי תאורו: ספר בפורמט 4° 16×19.5 ס"מ) ללא שער וללא כותר התחל. הדפים ממוספרים א—ט, א—ד [ס"ה 23 דפים]; הקונטרסים ממוספרים א—ד [2×], ה [1×], א—זי"ן [2×]. בסוף העמוד האחרון: תם ונשלם. בראשי העמודים, כותרים רצים שאינם אלא שמות הסוגיות הנדונות: לספירת הדפים הראשונה: משרת ענבים (בעמוד הראשון קונטרס משרת ענבים, והוספה בכתב יד כלל א); בספירת הדפים השניה, דפים א—ג ע"א: כלל ב אכילת צלי; דפים ג ע"ב—ה: כלל ג אומדנא המוכחת; דפים ו—ט ע"א: כלל ד אומדנא המוכחת; דפים ט ע"ב—הסוף: כלל ה אומדנא מבוררת. הספר באותיות רש"י, חוץ מהמילה הראשונה בכל פסקה וחוץ מכותרי העמודים שהם באותיות מרובעות עבות. הפרטים המזהים ספר בדרך כלל (דהיינו שם הספר ומחברו, מקום ושנת הדפוס), חסרים פה כולם. מצורת הדפוס יכולנו רק לשער בבטחון מה, שנדפס במזרח אירופה, כנראה בפולין בסוף המאה ה"ח או בראשית המאה ה"ט.

הספר מכיל חידושים ופולפול בארבעה ענינים בש"ס. בקריאה בו הבחין מורי, מר שלמה רוטנברג, שבדף ד ע"ב בפסקה: "וכבר כתבתי בספרי תשע שטות שני אופנים קרובים למרכז האמת". וכך קל היה מאד לזהות את המחבר של ספרנו כרבי צבי הירש בן יששכר דב בריש רחניש, אבד"ק לבוב, בעלה של יהודית רחניש, המדפיסה המפורסמת בזולקווא ולבוב.

השוואת הקונטרס שלנו עם עותק תשע שטות הנמצא בבית הספרים הלאומי בירושלים הראתה בבירור ששני הספרים, לא רק שיצאו מאותו בית דפוס, אלא גם שהודפסו באותה מתכונת ממש, מכל הבחינות הטכניות, כאלו ספרנו עלום השם הוא המשך ספר תשע שטות רעונה למה שכתוב בשער ספר זה: "ועוד ידו [של המחבר] גטיה אם יגורר ה' בחיים להביא שאר חידושי וחינושי אביו לבית הדפוס והכל בסגנון אחד נא מרו" [הדגשה שלי, ש"פ].

המחבר כבר ידוע לנו, אך מהו ספרו זה? קראתי מה שנכתב על צ"ה רחניש

במקורות שונים, והצטיירה לפני דמות של רב חשוב ונערץ, שמלבד ההסכמות הרבות שהגו חתום עליהן, לא ידוע מפרי עתו אלא ספרו הנזכר תשע שיטות ש"נדפס פה ק"ק לעמברג... בדפוס של האשה הגבירה הרבנית מרת יהודית אשת הרב המחבר הנ"ל אב"ד דק"ק לבוב, בשנת תק"ס לפ"ק, כלשון שער. ספר זה ידוע ומוזכר במקורות ביבליוגרפיים רבים ומגוונים, אך מקורות אלה אינם מזכירים ספר אחר מפרי עתו¹. בין המקורות האלה המתארים את תשע שיטות בצורה מפורטת, אף אחד אינו מזכיר תוספת לספר. הראיתי את הקונטרס לפרופ' שרגא אברמסון, כאדם הבקי ביותר בסוג ספרות זה, וגם הוא לא זכר בבירור אזכור כל שהוא של "ה"א הכללים"² ובכל אופן הוא היה בטוח שרואה אותו עכשיו לראשונה ואף מצא בו ענין. הראיתי את הספר גם לד"ר י' תא-שמע, כאספן ומומחה לדפוס פולין, והוא מצא איזכור לספר: במהדורה ב' של ספר שפתי ישינים של שבתי בס, יש חלק ב' תוספת ספרים שנדפסו מאז המהדורה הראשונה; תוספת זו נכתבה על ידי אורי צבי רבין שטיין ויצאה (יחד עם חלק א') בלבוב בשנת תקס"ו. שם בעמוד לט, בערך האחרון, כתוב: "תשע שיטות הג"מ צבי הירש רוזאניש אב"ד בלבוב, חידושי ודרשות על תשעה סוגיות בש"ס ובו גם ח' מאביו הג"מ בערוש וקראו (חזקת אהבתי) ד' לבוב תק"ס 3 [! צ"ל 4°] ונוסף עליו עוד ה' כללים בחמשה ענינים בש"ס" [הדגשה שלי, ש"פ]. תאור זה מתאים בדיוק לקונטרס שלנו! יש לנו עכשיו אפשרות לקבוע בערך את זמן הדפסתו של הספר: היות שתשע שיטות יצא בתק"ס, וידוע שצבי הירש רוזניש נפטר בו' בכסליו תקס"ה, ושאשתו יהודית, מדפיסת הספר, נפטרה באותה שנה אך אחריו, ברור שה"א כללים נדפסו בין תק"ס לתקס"ה. אני נוטה לחשוב שנדפסו בתקס"ד או תקס"ה סמוך לפטירת המחבר, ושלא הספיקו להפיצם לפני מות יהודית רוזניש. גם תשע שיטות עצמו נחשב לספר נדיר; רק אורי צבי רבין שטיין שחי בלבוב באותה תקופה מכש השיג את הספר ה"א כללים ורשם אותו ברשימת הספרים שפרסם בתקס"ה. אחר כך נראה שהספר אבד לחלוטין. אמנם בן-יעקב מזכיר אותו באוצר הספרים ע' 676 (ערך 1061), אך ברור שהוא לא ראה את הספר היות שהוא כותב "תשע שיטות ה"ר צבי רוזאניש אב"ד לבוב, חידושים ופולפולים על ט' סוגיות ושיטות בש"ס ובו גם ח' אביו בערוש בשם חזקת אהבתי וחמשה כללים בה' ענינים בש"ס" [הדגשה שלי, ש"פ]. לבוב, תק"ס. 2". גם ציון הפורמט הדמיוני, גם זה שכלל ספרנו בתוך התשע שיטות, מראה שרק העתיק מספרו של רבין שטיין.

נראה שהעותק שמצאנו הוא העותק היחידי הידוע בעולם, ושאחרי תקס"ו ספרנו אינו נראה ואינו מוזכר בספרות הרבנית.

1 ראה Encyclopaedia Judaica, כרך 14, ע' 263, כולל ביבליוגרפיה; א' יערי, בתוך קריית ספר 17 (1940), ע' 95-108; א' יערי, מחקרי ספר, ע' 265-267.

2 פרופ' אברמסון חושב שאולי צוטט ספרנו בשרית שואל ונשאל, כאשר ספר זה יכנס (בקריב) למחשב של "פרייקט השרית", אשתדל לבדוק.

2) סליחות מנהג אלזס. תנ"א

ספר זה קיומו לא היה ידוע, והוא, כלשון השער, "סליחות מכל השנה כמנהג אלזו. גרפס פה ק"ק פרנקפורט דמיין, תנ"א לפ"ק, בדפוס החדש של יוזפא טריר כ"ץ".

לא היתה ידועה עד כה שום הוצאה של סליחות מנהג אלזס, לפני הוצאת פרנקפורט דמיין, תפ"ה³, והנה נמצא ספר זה המכיל קמ סליחות ממוספרות. הוא גרפס בתבנית 4° (15×19 ס"מ). מכיל כב קונטרסים של 4 דפים; הקונטרסים בסומנים בסיגנטורות מ"א עד כ"ב, כשלדף הראשון של הקונטרס נוסף א ולשני ב, וכאשר על פי רוב הדף הראשון של הקונטרס מסומן אף באות גותית; הדפים אינם ממוספרים [88 דפים]. הספר מודפס באותיות מרובעות מנוקדות עם מעט הנחיות באותיות צו"ר יעברית או בעברית-טייטש. שער הספר מעוט בארבע תמונות בנושאים תנכיים: למעלה משפט שלמה, בצד ימין עקידת יצחק, בצד שמאל דוד המלך עם כגורו, ולמטה אבשלום בורח על סוסו ונתפס בעץ. מעבר לשער מרוכזות התפלות התזירות על עצמן: "קדיש", "א-ל מלך יושב על כסא רחמים", "ויעבור", לנחיות המתפלל. בעמוד האחרון קולפון מענין, בעל שתי פסקאות, הראשונה באותיות מרובעות והשניה באותיות צו"ר, וזה לשונו:

"סליקו הסימנים מהסליחות אשר נהגו במדינת עלוזו קבלה בידם איש מפי / איש שהוא מנהג קולמר. וזמרו שקבלה בידם שהאלוף הגאון כמהרר דוד / וולצבורג אשר היה שם לא"ב ור"מ במדינת בריסגוא [Brisgau] אצל החוק ברייזיך / גם נהג כן וכן נמצאים כמה סליחות בקלף כסדר הזה וכתוב לשם / שהוא מנהג קולמר [Colmar]: אמר המדפיס ברוך י"י אלקי ישראל אשר עזר עד כה לגמור את הסליחות הזאת כי לפניו ידוע כי הרבה / טרחתי ויגעתי כי לא היה סידורים כמנהגם וגם הרבה שהוא בכתב אשר לא ראיתי עד הנה ובפרט כי / בעל מלאכות לא מבני ישראל המה. ועל טוב יזכר שמו הנער משה בן לא"א כהר"ה יהודה הלוי באקין טרעגיר / אשר לא נח ולא שקט עד כי אם כלו את הדבר והחזיל כסף מכיסו כי אמר רע"ה ראיתי כי בהיות בב"ה / לא היה כל אפי שזה זה אמר בכך וזה אמר בכך ויש אשר חדל לומר כלל כי לא היה בידו אגרתו ולדברי / תוון לא היה משמרת. על כן מן הראוי לעזור ולסעדו ולהנות במאודו, כי נוצר תאנה יאכל פרי: / ותזכו לראות פני צח בהדרו אמן כ"ד הקטן יוזפא טריר כ"ץ קלשטט פה פרנקפורט דמיין / ונגמר יום עש"ק ב' תמוז תנ"א לפ"ק:"

ספר זה הראה לי בעלי, הרב דניאל גוטליב, רב קהלה אורתודוקסית בפריס; הספר נמצא דורות רבים במשפחתו. הוא אפשר לי ברוב אדיבותו להציג את הספר בתערוכה של ספרי תפלה שהתקיימה בספריית אוניברסיטת בראיילן בראשית שנת תשמ"א, ואף לצלם את הספר כולו עבור ספרייתנו ועבור ספריית שוקן, לפני החזרתו לפריס.

3 ראה בעיקר המבוא של ד' גולדשמידט לסדר הסליחות כמנהג ליטא וקהלות הפרושים בארץ ישראל. ירושלים, מוסד הרב קוק, תשכ"ה.

מקומם של הספר והמאמר העבריים במחקר המקראי במאה העשרים — ניתוח ביבליומטרי

מבוא

במשך 30–40 השנים האחרונות התפתח, כידוע, לצידו של מדע הספרנות תחום מדעי חדש, אינטרדיסציפלינרי במהותו, הלא הוא מדע המידע.¹ כפי שאופייני למרבית תחומי המדע הצעירים קיימות הגדרות שונות באשר למהותו והיקפו של מדע המידע.² אולם, מבלי להיכנס לפירוט יתר שאין מקומו כאן, ניתן לומר כי כמעט לסלון משותפת ההכרה והקביעה כי מדע המידע מטפל באספקטים שונים הקשורים ליצירתו, זרימתו, תפוצתו ושימושיו של המידע האנושי בצורותיו השונות בכתב ובעל-פה. מסתבר, לפי קביעה זו, כי מדע הספרנות איננו בעצם אלא תחום אחד מתוך רבים הכלולים במדע המידע במובנו הרחב.

אחד מן הענפים הותיקים במדע המידע, ומן החשובים שבהם, הוא ענף הביבליו-מטריקה. בראשיתו כונה אמנם תחום זה בשם "ביבליוגרפיה סטטיסטית"³, אולם ב-1969 טבע אלן פריטשארד לראשונה את המונח "ביבליומטריקה", בכתבו: "ההגדרה והמטרה של הביבליומטריקה היא לשפוך אור על התהליך של התקשורת שבכתב, ועל אופיו ומהלכו של תחום מדעי (ככל שהללו מומחשים ע"י התקשורת שבכתב), באמצעות ספירה וניתוח של צדדים שונים של התקשורת שבכתב".⁴ לאחרונה, במונוגרפיה שמקדשת כולה לתחום זה, מוגדרת הביבליומטריקה כ"תיאור סטטיסטי או כמותי של ספרות" (המוגדרת כקבוצה של דוקומנטים בעלי זיקה הדדית), המספק שיטות שבעזרתן ניתן לתאר קווי-אופי חשובים של אותה ספרות, ושלבי התפתחותה.⁵

- 1 אחת מן הסקירות האחרונות על התפתחותו ויסודותיו של תחום מדעי זה היא זו של J. H. Shera and D. B. Cleveland, "History and Foundations of Information Science", in: Annual Review of Information Science and Technology, Vol. 12 (1977), pp. 249-275.
- 2 S. Artandi, An Introduction to Computers in Information Science, השר' למשל, Metuchen, N.J., 1972, pp. 15-18.
- 3 G. R. Wittig, "Statistical Bibliography — A Historical Footnote", Journal of Documentation 34 (Sept. 1978): 240-241.
- 4 A. Pritchard, "Statistical Bibliography or Bibliometrics?", Journal of Documentation 25 (Dec. 1969): 348-349.
- 5 D. Nicholas and M. Ritchie, Literature and Bibliometrics, Hamden, CT, 1978; ראה: F. Narin and J. K. Moll, סקירה מקיפה ומעודכנת של הספרות המקרית בנושא זה ראה אצל: "Bibliometrics", in: Annual Review of Information Science and Technology, Vol.

חוקרים בתחום הביבליומטריקה משתמשים בטכניקות שונות המאפשרות את התיאור הכמותי הנ"ל של דפוסי התקשורת בתחומים מדעיים שונים. בין הטכניקות הללו: ניתוח דפוסי גידול והתישנות, ניתוח תוכן, התפלגות שכיחויות, מיפוי, סוציומטריקה, ניתוח ציטטות ועוד.

ניתוח ציטטות (citation analysis) — שימוש בטכניקת המחקר שעליו מתבסס מאמר זה — פירושו בדיקה, מיון וניתוח של איזכורים (ציטטות או מראי-מקום) המובאים בשוליו או בסופו של מאמר מדעי, על מנת להסיק מסקנות לגבי קיומם או אי-קיומם של דפוסים או מגמות כלשהם בתחום המדעי המשמש נושא לבדיקה. בדרך כלל, בותר החוקר קבוצה של דוקומנטים מדעיים (מאמרים או ספרים) שנתפרסמו במשך תקופה מסוימת, בתחום מדעי מסוים ובודק את תוכן האיזכורים (הציטטות) הכלולים בהם, מן הבחינות הבאות: מיהות המחבר המצוטט, הכותר המצוטט (בין אם זה ספר או כתבי-עת), צורתו הספרותית (מונוגרפיה, מאמר בכתבי-עת, ערך באנציקלופדיה, וכיו"ב), לשינו, גילו, נושאו והארץ בה נדפס. מיון הנתונים הללו וניתוחם מאפשר, כאמור, לגלות את התכונות האופייניות לתקשורת שבכתב בין אנשי המדע בתחום הנדון, ולשימוש שהם עושים בה.

כך, למשל, ניתן לקבוע ברמה גבוהה למדי של ודאות את קבוצת המדענים המצוטטים ביותר במקצוע (או בתחום) מסוים, את קבוצת הכותרים המצוטטים ביותר, כתבי-העת בעלי הפופולריות הגבוהה ביותר בין קהילת אנשי-המדע של אותו תחום, השפות העיקריות המשמשות בתחום זה, קצב ההתישנות של החומר המדעי הנדפס, המדינות בהן נדפס רוב החומר, וכיוצא בזה.

למסקנות אלו יש גם ערך שימושי רב. תוך הסתייעות במחשב ניתן לערוך מפתח ציטטות מפורט (citation index), בו רשום מי ציטט את מי ומי צוטט ע"י מי במשך תקופה מסוימת. מפתח מעין זה מתפרסם מזה שנים במדעי הטבע והחברה (ולאחרונה אף במדעי הרוח), וגמצא בשימוש כמעט בכל הספריות האקדמיות והמיוחדות ברחבי תבל. מבין השימושים האחרים הנעשים במסקנות ניתוח הציטטות ניתן לציין את ההסתמכות עליהן לשם: הערכת טיב האוסף, החלטות על רכישת כתבי-עת, דילול האוסף, איפיון המבנה של הספרות המדעית של תחומים מדעיים שונים, ועד⁶. מיתודה מדעית זו של "ניתוח ציטטות", מבוססת על שלוש הנחות-יסוד:

- א. כל מחבר (של חיבור מדעי) מזכיר את כל המקורות בהם השתמש בשעת הכנת חיבורו, או לפחות את החשובים שבהם.
- ב. כל המקורות (האיזכורים) הרשומים בחיבור הנדון אכן היו בשימוש למעשה ע"י המחבר.
- ג. לתדירות (או שכיחות) ציטוטו של מקור מסוים יש זיקה ישירה לערכו, ומשום כך היא יכולה לשמש כאינדיקטור לכך.

58-35 (1977): 12. כמו"כ ראה: ב' פרץ, "הביבליומטריקה ויישומיה", עלון אסמ"י, כרך י' חוב' 1-2, (ג' 1979), עמ' 2-8.

6 לגבי שימושי ניתוח הציטטות והביבליומטריקה בכלל ראה בפירוט רב אצל: R. N. Broadus, "The Applications of Citation Analysis to Library Collection Building", in: Advances in Librarianship, vol. 7 (1977), pp. 300-335.

רק קבלתן של הנחות אלו מאפשרת להסיק מניתוח-הציטטות מסקנות בנות תוקף על דרכי שימושם של אנשי המדע בספרות המחקרית של מקצועם. נגד הנחות אלו הועלו אמנם הטענות כי לא כל האיזכורים שווים בערכם, וכי מתבירים מצטטים מתבירים אחרים בשל מכלול מרכיב של סיבות (יוקרה, רושם מדעי, וכיו"ב), ולא רק בשל הסיבה הפשוטה של שימוש מעשי שנעשה באותו מקור.⁷ מסתבר כי למרות שיש אמת מסוימת בטענות הללו, אין בהן כדי לערער את נכונותן הכללית של הנחות-היסוד המגויות לעיל, למרות החריגים, ואת תקיפותה ואמינותה של מיתודת ניתוח הציטטות כשיטה מדעית מקובלת, אשר השמוש בה נעשה גופף יותר ויותר. אדרבא, ההוכחות המצטברות מאשרות את אמינותה ככלי-עזר לניתוח דפוסי התקשורת המדעית שבכתבם.⁸ ראוי לציין כי, בניגוד לטכניקות מחקר מקובלות אחרות, יש לניתוח-ציטטות יתרון חשוב בהיותה טכניקה "חשאית" ובלתי-מורגשת (unobtrusive), במובן זה שהנבדק איננו חש בבדיקה, ועל כן אין חשש שישנה בשל כך את התנהגותו הטבעית.⁹

המחקר הנוכחי

מטרתו של המחקר הנוכחי היתה לבדוק את דפוסי הציטוט בתחומי המחקר של המקרא, העברית, החדשה והמזרח-הקדמון, ואת השינויים שחלו בהם, אם בכלל, במשך היובל האחרון.

לשם כך נלקחו שני מידגמים אקראיים, כל אחד בן 120 פריטים (מונוגרפיות או מאמרים) מתוך כרכי האינדקס השנתי של חקר המקרא והמזרח הקדמון Elenchus Bibliographicus Biblicus. מידגם אחד כלל 120 פריטים שנדפסו בשנת 1923, ומידגם שני כלל 120 פריטים שנדפסו בשנת 1971. מתוך כל אחד מ-240 הפריטים הללו (אשר יכוננו להלן: "הדוקומנטים המקוריים" או המצטטים) נלקח מידגם שיטתי של איזכורים (מראי-מקומות), האמורים לייצג את כלל האיזכורים הרשומים באותו פריט. מאה ועשרים הפריטים שבמידגם של 1923 הניבו 2256 איזכורים, ואילו 120 הפריטים של שנת 1971 הניבו בס"ה 3227 איזכורים. כל פרטיהם של האיזכורים הללו נרשמו והוכנסו למחשב לשם סיכום ועיבוד סטטיסטי.

מתוך שפע הממצאים שנתקבלו לאחר העיבוד הסטטיסטי נביא להלן רק אותם שיש להם נגיעה ישירה לנושא דיוננו זה, שהוא תפוצתם ושימושם של הספר העברי והמחקר בעברית בתוך תחומי המחקר של המקרא והמזרח הקדמון.

7 ראה דיון מפורט בנקודה זו אצל: M. Weinstock, "Citation Indexes", Encyclopedia of Library Science, Vol. 5, p. 19; C. J. Boyer, The Doctoral Dissertation as an Information Source, Metuchen, N.J., 1973, pp. 30, 38.

8 ראה: C. A. Bolles, Characteristics of the Literature of American Studies as Indicated by Bibliographic Citations (Ph.D. dissertation), Minneapolis, Minn. 1975, pp. 1-2.

9 ראה: E. B. Parker, et al., Bibliographic Citations as Unobtrusive Measures of Scientific Communication, Stanford University, Institute for Communication Research, Oct. 1967, p. 1.

א. שימוש במחקרים שנדפסו בעברית

ניתוח האיזכורים הנ"ל לפי לשונם נתן את התמונה המשתקפת בטבלה מס. 1 להלן:

טבלה מס' 1

התפלגות האיזכורים המצוטטים ; לפי לשונם

1971		1923		לשון האיזכור המצוטט
דירוג	% מהמידגם	דירוג	% מהמידגם	
1	32.3	1	33.2	גרמנית
2	32.1	2	30.0	אנגלית
5	3.5	3	11.4	יוונית
6	3.5	4	9.2	לטינית
3	14.2	5	7.9	צרפתית
10	0.9	6	2.6	שפות עתיקות ¹
8	1.8	7	1.8	איטלקית
4	5.4	8	1.7	עברית
8	1.8	9	1.3	ארמית
12	0.6	10	0.3	הולנדית
13	0.3	11	0.2	סקנדינבית
7	2.9	—	—	ספרדית
11	0.7	—	—	שפות סלביות ²
	0.1	0.2	—	שפות אחרות ³
100.0		100.0		סה"כ
3206		2121		סה"כ איזכורים (במספרים מוחלטים)
21		135		בלתי מזהים
3227		2256		סה"כ איזכורים שנכללו במידגם

הערות לטבלה:

- 1 כגון: אכדית, שומרית, אוגריתית, וכיו"ב.
- 2 כגון: רוסית, צ'כית, פולנית.
- 3 כגון: יידיש, ערבית.

מן הטבלה הנ"ל ניתן להסיק מספר מסקנות מעניינות :

א. גרמנית ואנגלית היו ב-1923, ועודן ב-1971, שתי השפות העיקריות של המחקר שהתפרסם בתחומי המקרא והמזרח הקדמון. השיעור של כל אחת מהן במידגמים הוא קצת למעלה מ-30% עם שינויים קלים ביותר (וחסרי משמעות סטטיסטית)

- בין 1923 ל-1971. ראוי לציין כי ההפרש הקטן שהיה ב-1923 לטובת השפה הגרמנית, נעלם כמעט לגמרי במידגם של 1971.
- השיעור הגבוה, יחסית, של חומר מצוטט שלשונו גרמנית, איננו מפתיע בהתחשב במקום החשוב שתופסים חוקרים גרמנים, מזה נאות שנים, בתחום התיאולוגיה בכלל ובתחומי חקר המקרא והמזרח הקדמון בפרט. מנתוני המידגם ניתן, איפוא, להסיק כי גם ב-1971 עדיין תופס המחקר בלשון הגרמנית (בתחומים הנ"ל) מקום נכבד למדי, כפי שתפס ב-1923, למרות השינויים הרבים והתפתחויות החשובות שאירעו במשך יובל השנים שחלף בינתיים.
- ב. השימוש בחומר הכתוב ביוונית ולטינית, ירד באופן דרסטי ב-1971, לעומת 1923, ככל שניתן להסיק מבדיקת הציטטות שבמידגם. בעוד שב-1923 קרוב ל-21% מן הציטטות היו לחומר שלשונו יוונית או לטינית, הרי ב-1971 ירד שיעור זה כמעט פי 3, ל-7% בלבד. רוב הציטטות בשתי הלשונות הללו היו לאבות הכנסייה (בדרך כלל לקבצים *Patrologiae Graeca* ו-*Patrologiae Latina*, שבעריכת J. P. Migne) או לקלאסיקונים היוונים והרומיים. נראה כי הממצאים של מחקרנו מצביעים על ירידה מסוימת בשימושם של המקורות הללו, לפחות בלשונם המקורית.
- ג. שימוש בחומר מתקרי בשפה העברית: בניגוד למצבן של היוונית והלטינית, מראה הטבלה כי ב-1971 ניכר בתחום הגידול משמעותי בציטוט (ומסתבר אף בשימוש) של חומר הכתוב בעברית. במידגם של 1923 היווה חומר בעברית רק 1.7% מתוך כלל החומר המצוטט ע"י חוקרי המקרא והמזרח הקדמון. במידגם של שנת 1971 השיעור עלה ביותר מפי 3, והגיע לכדי 5.4% של החומר המצוטט. גידול משמעותי זה הקפיץ את השפה העברית מן המקום ה-8 בשנת 1923, למקום ה-4 ב-1971, מיד אחרי שלוש השפות המובילות (גרמנית, אנגלית וצרפתית), ולפני השפות היוונית, הלטינית והספרדית. על ההסבר לגידול עוד נעמוד להלן.
- ד. השימוש בחומר בשפה הצרפתית גדל כמעט פי שנים, מ-7.9% ב-1932 ל-14.2% ב-1971. בכך עלתה שפה זו מן המקום התמישי למקום השלישי, מיד אחרי גרמנית ואנגלית.
- ה. עליה משמעותית חלה אף בציטוט של חומר בשפה הספרדית, מאפס במידגם של 1923, ל-3% בקירוב במידגם של 1971. ביחס לשפה האיטלקית אין נתוני המידגם מצביעים על שינוי משמעותי ושיעוריה בשני המידגמים זהים (1.8%), כמו גם דירוגיה ברשימה (מקום שביעי ב-1923 מול מקום שמיני ב-1971).
- ו. בד בבד עם עליה קלה בשימוש בחומר בשפה הארמית (שעל סיבתה האפשרית נעמוד להלן) ניכרת ירידה בשימוש בחומר בשפות העתיקות של המזרח הקדמון. ציטוטיהן במידגם של 1923 היוו 2.6%, לעומת 0.9% בלבד במידגם של 1971. מימצא זה הוא מפתיע למדי לאור שפע התגליות, המימצאים והתעודות שפורסמו במשך היובל האחרון בתחום מחקרי זה. אמנם ההפרש בין השיעורים אינו גדול ומשמעותו הסטטיסטית מוטלת בספק. על כל פנים, אם ההפרש הנ"ל במידגם מייצג הפרש דומה בין אוכלוסיות כלל הציטטות של שתי השנים הללו, יתכן והוא משקף מעבר לשימוש אינטנסיבי בתרגומים של תעודות בשפות השמיות העתיקות, במקום שמושן וציטוטן בשפת המקור.

ב. שימוש במחקרים שנדפסו בישראל

ניתוח האיזכורים לפי מקום הדפסתם ניתן בטבלה מס' 2.

טבלה מס' 2				
התפלגות האיזכורים המצוטטים, לפי מקום הדפסתם				
1971		1923		מקום ההדפסה של האיזכור המצוטט
דירוג	% מהמידגם	דירוג	% מהמידגם	
1	29.6	1	39.3	גרמניה
2	14.9	2	27.2	בריטניה
4	13.3	3	14.3	צרפת
3	14.7	4	10.0	ארה"ב
6	5.0	5	3.9	איטליה
12	1.0	6	1.5	אוסטריה
9	2.4	7	0.8	שווייץ
7	4.4	8	0.7	הולנד
10	1.6	9	0.6	סקנדינביה
11	1.3	10	0.4	בלגיה
15	0.5	10	0.4	מזרח-אירופה
				ארצות ערב
13	0.6	10	0.4	(כולל טורקיה)
16	0.5	13	0.2	רוסיה
5	5.8	14	0.1	ישראל
8	2.9	14	0.1	ספרד
14	0.6		—	יוון
	0.9		0.1	ארצות אחרות
100.0		100.0		סה"כ
				סה"כ איזכורים
3029		1862		(במספרים מוחלטים)
198		394		בלתי מזוהים
				סה"כ איזכורים
3227		2256		שנכללו במידגם

מטבלה מס' 2 ניתן להסיק את המסקנות הבאות :

א. אף במידגם של 1971 נמצאת עדיין גרמניה בראש הטבלה כשהפער היחסי בינה לבין המדינה הבאה אחריה ברשימה גדול יותר מזה שהיה קיים ב-1923 (כמעט פי 2 ב-1971, לעומת פי 1.44 בלבד ב-1923). אולם ישנה ירידה משמעותית מבחינה סטטיסטית בתלקה היחסי במידגם של 1971, בהשוואה לתלקה היחסי שלה עצמה במידגם של 1923 ; אותו האיזכורים (או הציטטות) שנדפסו בגרמניה ירד מ-39.3% במידגם של 1923 ל-29.6% בלבד במידגם של 1971. לאור העובדה כי המידגם של 1971 מכיל איזכורים למחקרים שנדפסו ברובם

במאה העשרים (80% מהם נדפסו בין 1931 ל-1971), ניתן להסיק ברמה גבוהה של ודאות כי גרמניה עודנה המרכז הגדול ביותר של פרסום והדפסת ספרות מחקרית-מדעית בתחומי המקרא והמזרח הקדמון. קרוב לשליש מן היבול המחקרי בתחומים הנ"ל, במאה הנוכחית, נדפס בגרמניה.

אולם אם ניקח את המימצא לגבי שנת 1923 (39.3%) כבסיס להשוואה, מסתבר כי קיימת לאורך השנים מגמה איטית וארוכת-טווח של ירידה בשיעור החומר המחקרי הנדפס שם, שכן ב-1971 השיעור הוא כאמור 29.6% בלבד. מכל מקום, נתוצים מחקרים נוספים בנידון על מנת שנוכל לקבוע בודאות רבה יותר את המגמה המדויקת.

ב. שיעור החומר המחקרי הנדפס בבריטניה בתחום הנידון ירד באופן דראסטי מ-27% במידגם של שנת 1923 ל-15% במידגם של 1971. ההפרשים הקטנים בין בריטניה לבין ארה"ב וצרפת במידגם של שנת 1971 אינם בעלי משמעות סטטיסטית, ולכן, יתכן שבריטניה ירדה למקום שלישי או אפילו רביעי ב-1971, לעומת מקום שני ודאי שתפסה ב-1923 (אחרי גרמניה והרבה לפני צרפת וארה"ב).

ג. צירוף שיעוריהן של בריטניה וארה"ב מראה כי בשתייהן יחד נדפסו 29.6% של סך כל האיזכורים שצוטטו במידגם של 1971. שיעור זה קרוב למדי לשיעורה של הלשון האנגלית בין האיזכורים המצוטטים באותו מידגם (32.1%), כפי שניתן לראות בטבלה מס' 1 לעיל. ההפרש הקטן בין שני השיעורים הללו, לטובת הלשון האנגלית, משקף כנראה ספרות מחקרית שהיא אמנם בשפה האנגלית, אך נדפסה בארצות אחרות (מחוץ לבריטניה וארה"ב), כגון: הולנד, ישראל, איטליה ועוד.

ד. באופן כללי, השוואה בין המידגמים מראה בבירור ירידה בשיעור הכולל של איזכורים שנדפסו בארבע הארצות המובילות (גרמניה, בריטניה, צרפת וארה"ב), ובמקביל לכך עליה בשיעור הכולל של איזכורים שנדפסו ע"י "המדפיסות הקטנות", דהיינו, ארצות אשר עדיין לא היו ב-1923 מרכזים של פרסום והדפסת ספרות מחקרית בתחום הנידון. בעוד ש-91% (!) מכל האיזכורים במידגם 1923 נדפסו באחת מארבע המובילות, הרי חלקן במידגם של 1971 ירד לכדי 72.5% בלבד. הארצות ש"הרוויחו" מירידה זו היו בעיקר: ישראל (ששיעור החומר הנדפס בה עלה מ-0.1% במידגם של 1923 ל-5.8% במידגם של 1971), הולנד (מ-0.7% ב-1923 ל-4.4% ב-1971), ספרד (מ-0.1% ל-2.9%), שווייץ (מ-0.8% ל-2.4%), ובמידה קטנה יותר איטליה (מ-3.9% ל-5%).

ג. סיבות לגידול בשימוש ובציטוט של חומר בעברית וחומר שנדפס בישראל

בשני הפרקים הקודמים ראינו כי השוואת מידגם 1971 לזה של שנת 1923 מלמדת על גידול פי שלושה בציטוטו של חומר מחקרי שנדפס בשפה העברית (מ-1.7% ל-5.4%), ועל גידול פי שישים (!) בציטוטו של חומר מחקרי שנדפס בישראל, הן בעברית והן בשפות אחרות (מ-0.1% ב-1923 ל-5.8% ב-1971). השאלה המתבקשת היא: מהן הסיבות ומהו הרקע להתפתחויות אלה?

מסתבר כי תשובה לכך, לפחות חלקית, ניתן למצוא ע"י עיון בשני תחומים נוספים הכלולים במחקרנו, והם :

1. ניתוח תכונותיהם של 240 ה"דוקומנטים המקוריים" (או המצטטים) שמהם נלקטו אלפי האיזכורים ששימשו בסיס לשתי הטבלות דלעיל ולמימצאים המוצגים בהן.
  2. ניתוח רשימת ה"כותרים המצוטטים ביותר".
- ניתוח תכונותיהם של ה"דוקומנטים המקוריים" נותן את התמונה הבאה לגבי תומר מחקרי הקשור בישראל, בשפה העברית או במחברים יהודים (טבלה מס' 3) :

טבלה מס' 3
קו-אופי של ה"דוקומנטים המקוריים" (המצטטים)

אסיפון הדוקומנט	1923 % במידגם	1971 % במידגם
1. דוקומנטים שלשונם עברית	0	4.2
2. דוקומנטים שנדפסו בישראל	0	4.8
3. דוקומנטים שמחבריהם גרים בישראל	2.5	12.5
4. דוקומנטים שמחבריהם יהודים	4.2	17.4

מן הטבלה דלעיל נראה בבירור כי המידגם של 1971 משקף גידול ניכר (ומשמעותי מבחינה סטטיסטית) בספרות המחקרית בתחומי המקרא והמזרח הקדמון, שנדפסה בעברית ו/או בישראל, ואשר מחבריה הינם ממוצא יהודי ו/או מתגוררים בישראל : שיעור הפריטים בלשון העברית בקרב ה"דוקומנטים המקוריים" ¹⁰ עלה מאפס במידגם של 1923 ל-4.2% במידגם של 1971. בכך עלתה הלשון העברית מאחד המקומות האחרונים בטבלת 1923 למקום שישי (מתוך 14) בטבלת 1971.

שיעור הפריטים שנדפסו בישראל, בקרב ה"דוקומנטים המקוריים" עלה מאפס במידגם של 1923 ל-4.8% במידגם של 1971. אף כאן היתה זו עליה ממקום אחרון בטבלת 1923 למקום שמיני (מתוך 20) בטבלת 1971, כאשר ישראל נמצאת מיד אחרי הולנד, המהווה, כידוע, אחד המרכזים החשובים ביותר כיום להדפסת ספרות מחקרית בתחום הנידון.

שיעור הפריטים שמתברר התגורר בישראל (בתקופה הסמוכה לפרסום הפריט), בקרב ה"דוקומנטים המקוריים" עלה מ-2.5% במידגם של שנת 1923 לכדי 12.5% במידגם של 1971. כאן היתה עליה מן המקום ה-10 בטבלת 1923 למקום השלישי (!) בטבלת 1971, כאשר לפני ישראל (כמקום מגורים) נמצאות רק ארה"ב וגרמניה, עם 17.5% כל אחת, ואילו אחרי ישראל נמצאות איטליה, בריטניה, צרפת, ספרד ועוד.

10 הטבלות המפורטות של ניתוח ה"דוקומנטים המקוריים" מאספקטים שונים — הושמשו ממאמר זה מחוטר מקום ופורסמו בנפרד.

שיעור הפריטים שמתבררים יהודים, 'בקר' 'הדוקומנטים המקוריים' עלה מ-4.2% במידגם של 1923 ל-17.4% במידגם של 1971. התמונה הכללית המתקבלת, איפוא, מטבלה מס' 3 מצביעה על התבססותה של ישראל כאחד המרכזים החשובים של המחקר המדעי בתחומי חקר המקרא והמזרח הקדמון. אולם השוואת ארבעת השיעורים של שנת 1971 בטבלה זו, בינם לבין עצמם מובילה למסקנות נוספות. השיעורים של פרסומים בשפה העברית ושל פרסומים שנדפסו בישראל הם דומים ¹¹ (4.2% ו-4.8% בהתאמה) וההפרש איננו משמעותי. מאידך גיסא, קיים הפרש משמעותי בינם לבין שיעור ה"דוקומנטים המקוריים" שמתבררם גר בישראל או שהוא יהודי (12.5% ו-17.4% בהתאמה). שני השיעורים האחרונים גדולים פי שלושה או ארבע (!) משני הראשונים, והדבר אומר דרשני.

ההסבר היחיד המתקבל על הדעת להפרשים הגדולים הללו הוא כי קרוב לשני-שלישים מחוקרי המקרא והמזרח-הקדמון הגרים בישראל, וכן 75% בקירוב מן החוקרים היהודים בשני תחומים אלה, מעדיפים לפרסם את פרי מחקריהם המדעיים מחוץ לישראל ולא בשפה העברית ¹².

במילים אחרות, רק אחד מכל שלושה חוקרים הגרים בישראל, ורק אחד מכל ארבעה חוקרים יהודים, בתחומים הנ"ל, מפרסמים את יבולם המדעי בישראל ובשפה העברית.

יכול מחקרי זה, אשר פורסם ביובל האחרון בעברית ו/או בישראל, הוא כנראה אחד הגורמים העיקריים שתרמו לגידול המשמעותי שהתרחש בין 1923 ל-1971, בציטוט (וכמסתבר אף בשימוש) של חומר מחקרי שפורסם בעברית ו/או בישראל, כפי שהראו מסקנות בדיקת דפוסי הציטוט שהובאו בראש פרק זה.

השוואה בין נתוני טבלות 1 ו-2 לבין אלו של טבלה 3 מראה על קירבה רבה בין השיעורים של דוקומנטים מצוטטים שנתפרסמו בעברית ו/או בישראל, לבין השיעורים של דוקומנטים מצוטטים בעלי תכונה זו (ראה טבלה מס' 4 להלן):

טבלה מס' 4

השוואה בין שיעורי מצוטטים ומצוטטים במידגם של שנת 1971

הדוקומנט אישי	% בקרב המצוטטים	(הדוקומנטים "המקוריים") % בקרב המצוטטים
1. דוקומנטים שלשונם עברית	4.2	5.4
2. דוקומנטים שנתפרסמו בישראל	4.8	5.8

11 כפי שניתן לשער המדובר בדרך כלל באותם דוקומנטים.

12 סביר לשער כי החומר מתפרסם ברובו באנגלית.

קירבה זו נותנת מקום להשערה כי רוב הציטוט (והשימוש) של חומר מחקרי שנתפרסם בעברית ו/או בישראל, נעשה על ידי חוקרים שהם עצמם מפרסמים בעברית ו/או בישראל, ורק מיעוטו (של הציטוט) נעשה על ידי חוקרים אחרים.

אם השערה זו נכונה, והדבר טעון בדיקות נוספות בלי ספק, עשויה להשתמע מכך אינדיקציה אמפירית כי למחקר המתפרסם בעברית ובישראל בתחום הנידון, אין הדים נרחבים בקרב קהילת החוקרים הבינלאומית, דבר שהיה עד כה בגדר השערה אינטואיטיבית בלבד.

לסיכום, מחקר ביבליומטרי ראשוני זה של תחומי חקר המקרא והמזרח הקדמון מצביע על כמה תופעות מעניינות: התבססותה של ישראל כאחד ממרכזי המחקר התשובים, עליה ניכרת בשיעורם של החוקרים היהודים, ומאידך גיסא, אינדיקציה לשימוש בינלאומי מועט יחסית בפרי המחקר המתפרסם בעברית ובישראל, בתחום הנידון.

תמונתו של רבי שאול הלוי מורטירא

מאת

שניאור זלמן ליימן

חוקרים רבים עסקו בתולדות חייו של רבי שאול הלוי מורטירא (1596–1660). רבה של עדת הספרדים באמסטרדם ורבו של ברוך שפינזה. מחקרים אחרונים של א. אלטמן¹, י. קפלן², וח. פ. סלומון³ תרמו לענין, אבל עוד חזון למועד למונוגרפיה מקיפה ומכריעה שיכולים לברך עליה על המוגמר⁴.

מענין ותמוה, שהצד השדה של כל החוקרים שעסקו בתולדותיו של רבי שאול מורטירא, הוא שאינם מזכירים כלל מציאותה של תמונת (בית דיוק: תחריט) הרב⁵. וכן כנראה, נעלם הדבר מכל כותבי תולדותיו באנציקלופדיות השונות. תמונה זו נזכרת לראשונה במכתב של הביבליוגרף המפורסם שמאל ווינער, שנדפס לאחר דף-השער של ספר גבעת שאול, הוצאה שניה, ורשה, תרס"א. ואלה הדברים:

ב"ה ערב ר"ה תרס"א, פטרבורג

תחל שנה וברכותיה לכל אותבי תורה ודורשיה ובתוכם החברים הנכבדים מו"ה ר"א פלאט ומו"ה יוסף שיין, בכתיבה וחתימה טובה יכתבו יחתמו.

בפקודת אדוני הבארון ר' דוד גינזבורג שיחיה הנני להשיב לכם כי הספר גבעת שאול⁶ איננו כעת באוצר ספריי (הוא מהנאבדים, כי נמצא לפניו באספה הזאת בלי ספק), והעקומפלאר הנמצא בידם⁷ הוא יקר בערכו גם מפאת התמונה היקרה הנמצאת בראשו, לכן טוב יעשו אם ידפיסו הספר מחדש ויוסיפו גם תמונת המחבר מעשה ידי חרש חכם (לא כהמקלקלים הרוצים לתקן תמונה עתיקה לפי רוחם, אך בדיוק נמרץ בלי שום שנוי). אולי כדאי וראוי להזכיר בסוף הקדמתם כי הספר גבעת שאול שהיה באוצר הספרים המהולל של החכם יוסף מזוויאזין (שנפטר בשנת תר"ח) נמצא כעת פה במחיאום האויאטי, ראה ברשימת קהלת משה א. ל. פרידלאנד, אות ג', no. 1855. והוא היה קנין כספי עוד בהיותי

1 A. Altmann, Eternity of Punishment: A Theological Controversy within the Amsterdam Rabbinate in the Thirties of Seventeenth Century, PAAJR, 40, 1973, 1-88

2 י. קפלן, ר' שאול לוי מורטירא וחיבורו 'טענות והשנות נגד הדת הנוצרית', אצל י. מכמן (עורך), מחקרים על תולדות יהדות הולנד, ירושלים, תשל"ה, א', עמ' 9–31.

3 H. P. Salomon, Haham Saul Levi Morteira en de Portugese Nieuw-Christenen, Studia Rosenthaliana, 10, 1976, 127-141

4 יפה כתב י. קפלן (שם, עמוד 9): "על אף חשיבותו, לא זכה מורטירא למתוגרפיה ראויה לשמה. אישיותו ויצירתו עדיין ראויות לחקירה ולתיאור, והן מצפות לגדולתן".

5 סלומון (הג'ל, הערה 3), למשל, הדפיס במאמרו צילום מצבת רבי שאול מורטירא, ואילו אין זכר לתמונת הרב.

6 כוונתו לספר גבעת שאול, הוצאה ראשונה, אמסטרדם, ת"ה.

7 כוונתו בידם של המו"לים אליעזר פלאט ויוסף שיין, הנוכחים למעלה בפתיחת המכתב.

שניאור זלמן ליימן

בעיר מולדתי באריסאוו, ומידי הובא הספר אל האספה הנזכרת למען ישאר זכרו ברשימה הנזכרה, ומאז ועד היום טרם מצאתי הספר בידי מוכר ספרים ואיננו באספת ספרים. והגני נלוה אל המסכימים על הדפסת הספר מחדש בלויית התמונה ותולדות המחבר, ואברכם שנית בכתובה וחתומה טובה. האוהב תורה ומוקיר דורשית.

שמואל ווינער

כנספח להוצאה זו של ספר גבעת שאול נדפסה חוברת של 18 או 19 דף (עיין למטה) עם דף-שער מיוחד⁸, בו נאמר:

תולדות החכם השלם ר' שאול הלוי מורטירא / (הרב הראשי לעדת הספרדים באמסטרדם) / ודברי ימי התישבות אחינו אנוסי-ספרד באמסטרדם / נערכו ממקורות נאמנים עפ"י דע-בריוס, גראטץ, ופראנקיל / ע"י מו"ל הספר גבעת שאול / אליעזר פלאט וייסוף שיין / ווארשא, שנת תרס"א לפ"ק.

בחוברת זו נזכרה תמונת רבי שאול מורטירא שלוש פעמים:

(1) עמ' 4: ...עד אשר באה העת, והגיעה השעה שעת הכשר אשר הקרה ה' לפנינו למסור לדפוס את הספר היקר גבעת שאול מהרב רש"ל מורטירא, אשר מלבד יקרת מציאתו כעת, הנה גם אוצר נחמד מצאנו בו, הוא תמונתו היקרה מעשה ידי אחד הציירים בחיי החכם הנ"ל, ולכן קמנו ונתעודד...

(2) עמ' 17, הערה 2: והתמונה היקרה והעתיקה של ה' שאול לוי מורטירא הנמצאת כעת בהספר גבעת שאול העתיק הנמצא כעת תחת ידינו, בטח נחקקה על ידי ציר אומן עוד בחיי המחבר, כי גם תמונת חברו ה' יצחק אברהם נמצאת אצל וואלף כמובא בהערה בחלק שמיני להספר דברי ימי ישראל מאת שפ"ר⁹. ואמנם התמונה של רש"ל נערכה על גליון מיוחד והיתה נמצאת אצל אחד מידידיו, והוא חברה אל הספר גבעת שאול אשר היה בידי.

(3) מול עמ' 18 (דהיינו עמ' 19, אלא שחסר שם מספור הדף) נדפס שנית מכתבו של שמואל ווינער (עיין למעלה), בדיוק כמו שהוא מופיע לאחר דף-השער של ספר גבעת שאול. הוצאה שניה, וורשה, תרס"א.

מה שנעלם מעיני החוקרים, לא נעלם מעיני גדולי הביבליוגרפים של ימינו אנו, רבי חיים ליברמן (להלן: רח"ל). במאמר שנדפס לראשונה בשנת תשל"ג¹⁰ מוזכר רח"ל את תמונת ר' שאול הלוי מורטירא, על פי עדות שמואל ווינער והמו"לים של ספר גבעת שאול, הוצאה שניה, ומוסיף¹¹:

בטפסים שראיתי לא מצאתי את התמונה. משמע שלא היה טעם לא הדפיסוה עם הספר. אם כי ברוב הטפסים של ספר גבעת שאול, הוצאה שניה, גם אני לא ראיתי כל תמונה, יגעת ומצאתי טופס אחד בספריית ישיבה אוניברסיטה¹², עם התמונה בעין. טופס זה הנו מזוהר מטעם אחר, שהרי חוברת תולדות רבי שאול הלוי מורטירא מופיעה בו פעמיים, פעם לפני דף-השער ופעם לאחריו. חוברת תולדותיו שלאחר דף-השער מתחילה מיד אחרי הקדמת

8 צילום של דף-השער נדפס אצל ר' חיים ליברמן, אהל רח"ל, ניו יורק, תשמ"א, ח"ב, עמ' 291.

9 ספר דברי ימי ישראל, הוצאת גראטץ-שפ"ר, וורשה, תרנ"ט, חלק ח', עמ' 14-15, הערה 1.

10 ספר גבעת שאול, סיני, ע"ב, תשל"ב, עמ' שפ"ט-שצ"ג. המאמר תורגם לאידיש בנוסח מורחב יותר, תחת הכותרת: "ר' שאול מארטעירא און דער חרם אויף שפיטאוא", אידישער קעמפער, ערב ראש השנה תשל"ד (השנה עלי ספר, ו'-ו', ניסן תשל"ט, עמ' 23, מספר 88), ובתרגום זה הופיע באהל רח"ל, ח"ב, עמ' 280-293.

11 שם, עמ' שצ"ז, הערה 4.

תמונתו של רבי שאול הלוי מורטירא

המור"ל, שמופיעה מאחורי הדף בו נדפס מכתבו של שמואל ווינער. לחוברת תולדותיו זו אין דף-שער מיוחד משלה. סך הכל יש בה 18 עמודים, בלי כל תמונה. לסוף החוברת נספחו ההסכמות של רבי חיים הלוי סאלאווייציץ, אב"ד בריסק, ושל רבי שמואל זנוויל קלעפפיש, אב"ד וורשה, שכבר הרחיב עליהן הדיבור רח"ל¹³. חוברת תולדותיו שמופיעה לפני דף-השער של ספר גבעת שאול, יש לה דף-שער משלה¹⁴. לאחר דף-השער ישנם 19 עמודים. מכתבו של שמואל ווינער מופיע בעמ' 19, ומאחורי דף זה נדבכת התמונה של רבי שאול הלוי מורטירא¹⁵. התמונה נדפסה על דף מיוחד בגודל 26.67×41.28 ס"מ. הדף עם התמונה קופל פעמיים, כדי שיכנס לתוך הספר. כנראה, רוב רוכשי הספר הוציאו את התמונה הגדולה והנהדרת מתוך הספר, כדי להציגה במקום שרבים יוכלו ליהנות מיופיה¹⁶.

נשאר לנו לדון באמיתותה של התמונה. הביבליוגרף הדייקן, שמואל ווינער, משוכנע היה שאכן התמונה אמיתית. לא ברור מהנאמר על ידי ווינער והמור"לים אם התמונה המקורית (שנמצאה בטופס של ההוצאה הראשונה של ספר גבעת שאול, אמסטרדם, שנת ת"ה) היתה בעילום שם, או אם שמו של רבי שאול הלוי מורטירא היה רשום מעל או מתחת לתמונה. את תקופת התמונה יש לקבוע על ידי מקבילות, כגון הציור שנעשה על ידי הצייר Jan Luyken (1649–1712)¹⁷ עם הכותרת: Der Joden Biddekleed en Gedenk — Ceedels aan Hoofd en Hand (טליתו של יהודי, והנחת תפילין של ראש ושל יד).

הציור שנעשה על-ידי Luyken נדפס באמסטרדם בשנת 1700¹⁸. ודאי שתמונת רבי שאול הלוי מורטירא לא נעשה על ידי Luyken, שהרי הרב נפטר בשנת 1660, ואילו ציורו הראשון של Luyken נעשה בשנת 1677¹⁹. בכל זאת, דמיון רב בין שתי התמונות בפחה ובלבוש מעורר תשומת לב, ומראה לנו שאין להטיל ספק בקדמותה של התמונה על שם רבי שאול הלוי מורטירא. הבעיה היא שמתוך קדמות התמונה בלבד, אין להסיק שום מסקנות בנוגע לזהותו של היהודי שמצוייר בה. אם קבלה היא שאכן רבי שאול הלוי מורטירא הוא, נקבל, אבל ראיה מכריעה לא שמענו.

12 תודתי נתונה בזה למנהלת הספריה למדעי היהדות בישיבה אוניברסיטת מרת שרה לי ולצוות הספרנים – ועל כולם יזכר לטוב ר' יעקב דב מנדלבוים – שהרשו לי לעיין בגנוי הספריה באדם העושה בתוך שלו.

13 אהל רח"ל, ח"ב, עמ' 282–290.

14 עיין למעלה, הערה 8.

15 מסתבר שבטפסי ספר גבעת שאול שראה רח"ל, בכלל לא היה עמוד 19 בחוברת תולדותיו של רבי שאול מורטירא, שהרי רח"ל מזכיר שמכתבו של שמואל ווינער מופיע לאחר דף-השער של ספר גבעת שאול, ואינו מזכיר מכתבו של שמואל ווינער בקשר לחוברת תולדותיו של רבי שאול מורטירא. ומבין מאליי שרח"ל לא ראה את התמונה הנדבכת מאחורי עמוד 19.

16 כך עלה בדעתי, וכן העיר לי רח"ל במכתב פרטי, לאחר שהראיתי לו את התמונה.

17 עיין Bryan's Dictionary of Painters and Engravers, New York, 1904, vol. 3, p. 257.

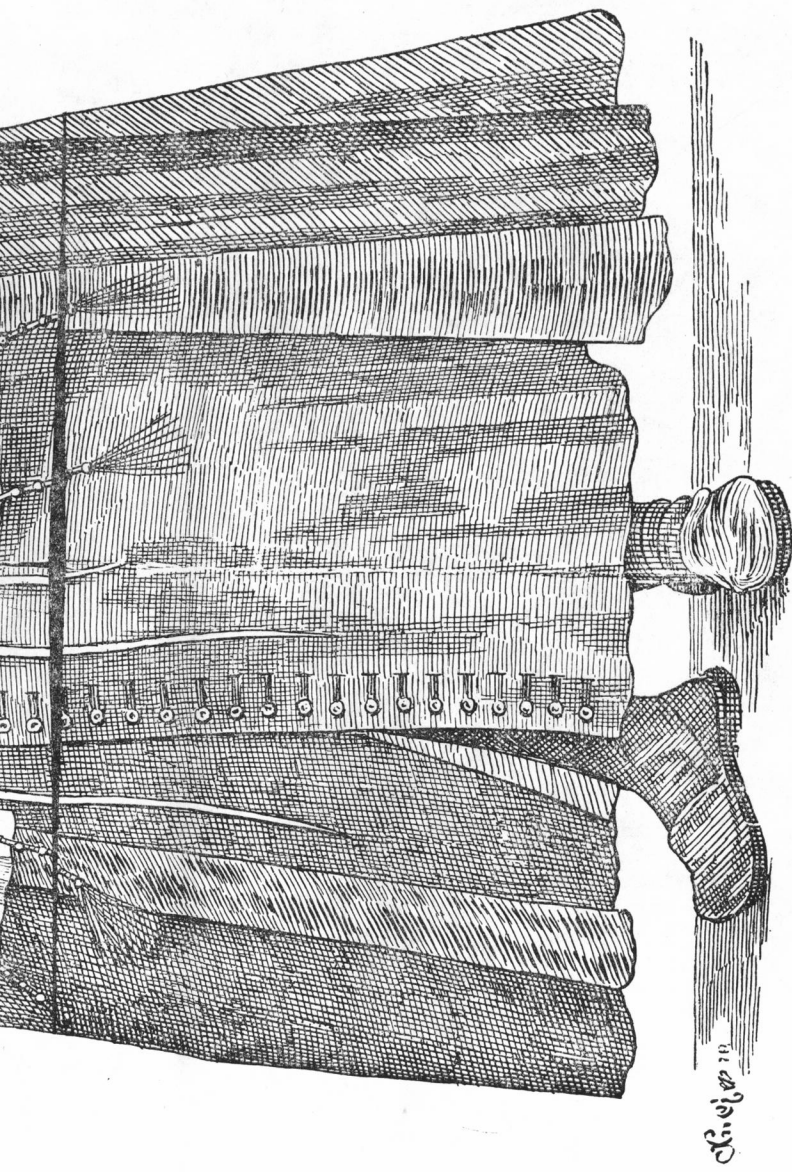
18 בתוך: W. Goeree, Mosaïze Historie der Hebreeuwse Kerke, Amsterdam, 1700, vol. 3, opposite p. 311.

A. Rubens, A Jewish Iconography, London, 1954, vol. 3, opposite p. 311.

p. 4, § 1034, ש"קב תאריך התמונה ל-"circa 1750", בלי לדעת, כנראה, שהתמונה הופיעה

אצל Goeree ב-1700. התמונה נדפסה מחדש אצל Mozes Heiman Gans, Memorbook, Baarn, Netherlands, 1971, p. 109.

19 עיין P. van Eeghen, Het Werk van Jan en Casper Luyken, Amsterdam, 1905, vol. 1, p. 1.

תמונת הגאון ר' שאול הלוי מורמירא הספרדי

רבו של הגאון האלוי ר' בישת זכורא (רמ"ז) ושל עוד גדולים הקרי לב.

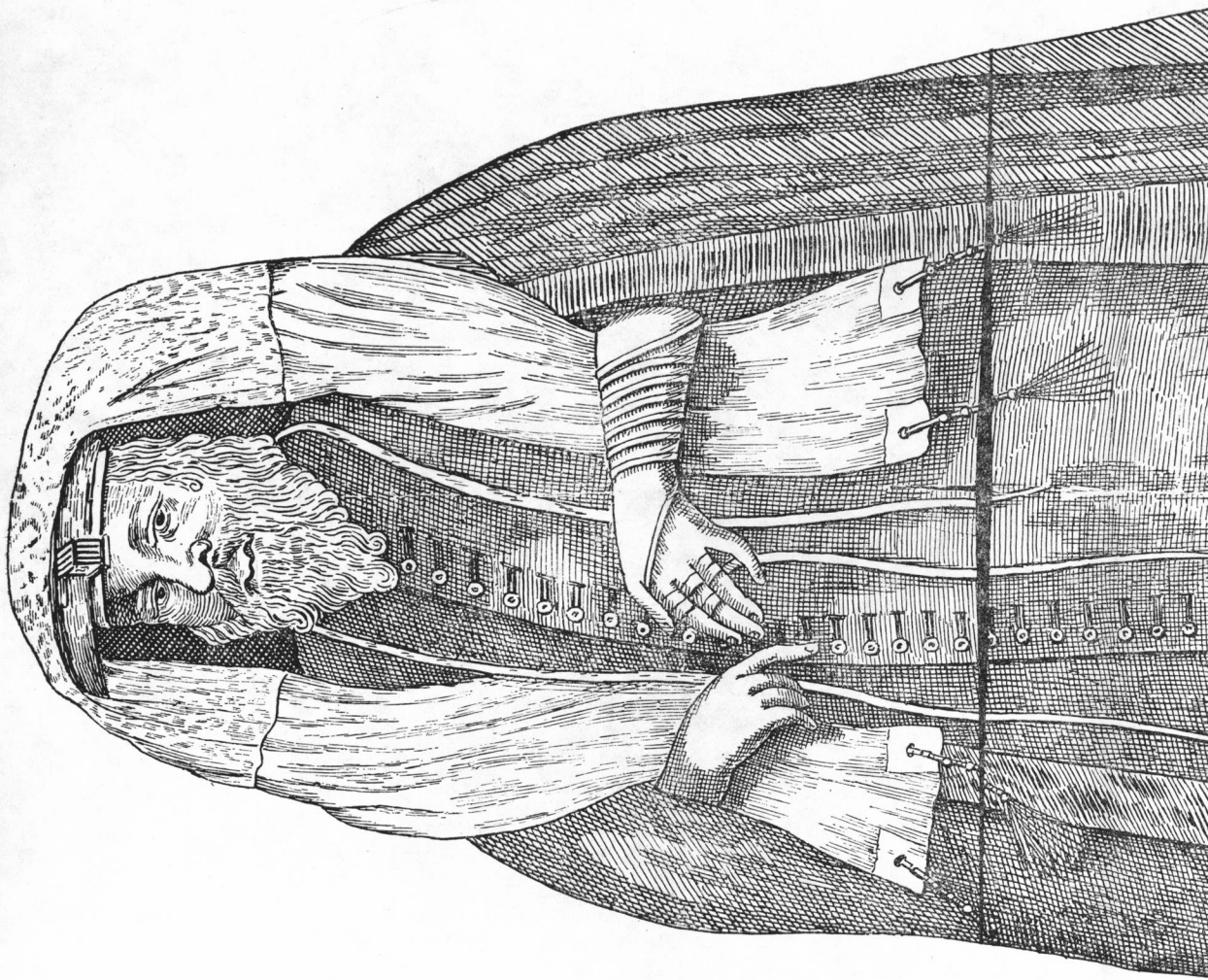
נולד בשנת ה'א שני"ז — ונפטר בשנת ת"ך.

התמונה הזאת היא התקף כדוריק מן התמונה רש"ל מורמירא התקופה הקדמה במציאות מאד מאד שנערכה עוד בחיי החכם רש"ל ואנחנו קנינו אותה לצמדת ואמר לשום אדם לעשות במנה העזקה ולהדפיסהה קן כמות שהוא וקן באופן אחד העובר עניש יינשי. המלך יוסף שניין ואליעזר פליאט.

ПОРТРЕТЪ Р. САУЛА МОРТИРО

Изд. I. Шейна и Л. Плотка.

Дозволено Цензурою, Варшава 16 Октября 1901 года, Типо-Лит. X. Кельтера, Новомине 11.

הגדות ויניציאה שס"א ושס"ג

מאת
טוביה פרשל

ב"ביבליוגרפיה של הגדות פסח" רשם אברהם יערי מהדורה אחת של דפוס ויניציאה, שנת שס"א (עמ' 4, מס. 29).

נראה שהגדה זו יצאה בשתי מהדורות, אחת לספרדים ואחת לאשכנזים. במהדורה אחת נדפסה ברכת המזון, נוסח ספרד ("סדר ברכת המזון כמנהג ק"ק ספרד יצ"ו") ומיד לאחריה, לפני תפילת "שפוך חמתך", נדפס פירוש של ר' משה אלשיך לסימני הסדר, עליו מודפסים המ"לים בשער ההגדה.

במהדורה האחרת נשמטו ברכת המזון, נוסח ספרד, ופירושו של ר' משה אלשיך (הממלאים שני דפים שלמים), כמו כן הושמט מהגדה זו הדף האחרון (בו נדפסו רובו של הפיוט "כי לו נאה, כי לו יאה", השיר "אדיר הוא...". ונוסחו היהודי-אשכנזי: "אל מעכטיגר גאט"). במקומם צורפו בסוף ההגדה שני דפים, ובהם: ברכת המזון, נוסח אשכנז, והשיר אל מעכטיגר גאט. בסופו נדפס: "תם ברכת העומר אל תשכח מאומה". בהגדה זו לא מופיע פירוש של ר' משה אלשיך לסימני הסדר אף על פי שהוא נזכר בשער, נדפסה בה רק ההתחלה של הפיוט "כי לו נאה, כי לו יאה"¹, ולא נדפס בה כלל השיר "אדיר הוא...".

יערי גם רשם (שם מס. 30) הגדה שנדפסה בויניציאה בשנת שס"ג. בהגדה עצמה לא נמצאת שנת ההדפסה. למדים אנו אותה ב"סדר ברכת המזון" שצורף להגדה ושנת הדפסתו מפורשת בשעריו — שס"ג (ועי' דברי יערי שם).

הנה גם מהגדה זו יצאו שתי מהדורות:

המהדורה שנרשמה על ידי יערי, לה צורף "סדר ברכת המזון", נוסח ספרד.

ומהדורה אחרת, לה לא צורף "סדר ברכת המזון", ובה נמצאים שינויים שונים המבדילים אותה מן המהדורה הנ"ל: שער בסדור השורות בשער, שנוי טיפוגרפי בסימני הסדר בלשון ספרד, בצמרים של החמה והלבנה המופיעים בעמוד בו נדפס סדר בדיקת וביעור התמץ, נתחלפו הכותרות: הכותרת "אור הלבנה" היא מעל הציור של החמה; הכותרת "אור החמה" היא מעל ציור הלבנה: יש השמטות בפירוש ר' יוסף מפדובה ושנוי טיפוגרפי בחלק מן הפירוש ועוד. השנוי החשוב ביותר הוא: ברכת המזון, נוסח אשכנז, נדפסה ליד תפילת "שפוך חמתך", וליד פרקי ההלל של אחרית. במהדורה האחרת נדפסו במקום זה ציורים וקישוטים².

- 1 בשתי מהדורות של הגדה זו (ויניציאה שס"א) נדפס בטעות: כי לא נאה, כי לא יאה.
- 2 כל ההגדות הנ"ל ראיתי באוצר הספרים של הסמינר התיאולוגי בניו-יורק. בטפסים של הגדות שס"א נרשם בדפי הכריכה בפנים, בראי על יד אחד הספרנים, כי בטופס אחד (הוא מהדורה הספרדית הנ"ל) נדפס "הא לחמא" ובטופס האחר (הוא המהדורה האשכנזית) נדפס "כהא". יש גם שנוי במסגרת המקיפה את המלה.

סדור "עבודת הקודש וצלותא דנהורא" כמנהג ספרד, אוסטרדהא תקפ"ד

מאת יצחק יודלוב

סדר / תפלת עבודת הקודש / וצלותא דנהורא / כמנהג ספרד / עם פירוש נאה ומתקבל על לב מלוקט בקיצור נמרץ מן קדמונים והרוב מפירוש הכל בו וגם / פירוש על פרקי אבות מלוקט ג"כ בקיצור נמרץ מן הפירושים שהביא בעל מדרש שמואל וגם / הושענות והגדה עם פירושים מלוקטים מספרים קדמונים הכל בתכלית בקיצור [!] נדפס בתכלית היזפי / ומתודר ובאותיות נאים ומתודרים: / תחת ממשלת... [וכו'] / ע"י הרבני מוה"ר אליעזר פייביל במה' משה יצ"ו [איינבארג]: / מודעה רבה כי לא כגוים שהיו בימי חכמי הש"ס... [וכו'] / ... / כש"צ בק"ק / ברדיטשוב / לפרט כי עבודת הקודש עליהם בכתף ישאו [תקפ"ד]. 22 ס"מ. [א] בייג' יד⁸ [!] טו"ל⁴ x לא² לב"מו⁴, ובס"ה [183] דף. נייר כחול.

בלי אישור הצנזורה. הסכמה: ר' יהודה ב"ר צבי הירש דיינא וספרא דק"ק אוסטרדהא ור' יהודא ליב ב"ר מתתיהו דיינא דק"ק אוסטרדהא, יום ר' כ"ד טבת תקפ"ד. ההסכמה ניתנה אל "מו"ה אליעזר פייבל... מפה", היינו מאוסטרדהא, וממנה נראה שהמדפיס עצמו הוא המלקט של הפירושים השונים. הסכמה וזה נדפסה בסדור עבודת הקודש מנהג אשכנז אוסטרדהא תקפ"ז (ראה להלן), אלא ששם התאריך שונה: כו אדר ב תקפ"ו.

בשער סמל המדפיס: יד' כהן. הוא הסמל המובא ע"י א. יערי, דגלי המדפיסים העבריים (ירושלים תש"ד), מס' 190. יערי מצא את הסמל בספר אחד בלבד שנדפס גם הוא אצל אליעזר פייבל איינבארג, בשנת תקע"ח. יערי מעיר "מאחר שאין המדפיס כהן ומאחר שאין הציור נמצא בכל שאר הספרים שהדפיס, משער אני שהציור נקבע ע"י הפועל המסדר [דוד בן יעקב כ"ץ]... הוא מרמז לכהונתו של המסדר" (שם ע' 181). אולם מלבד הסדור שלפנינו נמצא הסמל גם בקינות, אוסטרדהא תקפ"א (חסר שם המדפיס), שרשמתי ב"עלי ספר" ג (תשל"ז) ע' 136 מס' 12, ונרשם שוב ע"י ר' חיים ליברמן, שם ח (תש"ם) ע' 114, מס' 10 (=אהל רח"ל, ב (תשמ"א), ע' 441 מס' 10. בע' 475 פקסימיל של השער עם הסמל). השאלה בדבר בעל הסמל נשארה, איפוא, פתוחה.

"לוח המולדות" שבסדור הוא לשנים תקפ"ו—תק"צ. סיבת הדבר, שבסדור שנדפס בתקפ"ד צורף לוח המתחיל בתקפ"ו היא, שרוב הסדור זהה ל"סדר עבודת הקודש כמנהג אשכנז צלותא דנהורא השלם", אוסטרדהא תקפ"ו, 1825¹. שני הסדורים נדפסו מאותו סדר, פרט לשינויים המתחייבים מהבדלי הנוסח שבין מנהגי אשכנז וספרד. אלא שבסדור מנהג אשכנז נוסף בשולי העמודים, ליד סימון הקונטרסים "נ"א" = נוסח אשכנז². ברור איפוא שאמנם תחלו

1 נרשם ע"י יערי, הדפוס העברי באוסטרדהא, עלי ספר ב ע' 174 מס' 92, ע"פ עותק יחיד שנמצא כעת באוסף מהלמן שבבית הספרים הלאומי.

2 יערי כבר הסיק מזה שנדפס עמו סדור מנהג ספרד. בסדור האשכנזי תקפ"ז נדפסה בשער

ספרים שנתקבלו במערכת

הרב יצחק אלגאזי, שאלות ותשובות, ותשובות אשר השיב לו מורו ורבו... רבנו חיים בנבנשתי זצ"ל בעל ה"כנסת הגדולה". מופיע לראשונה עפ"י כתב-יד, בתוספת מבוא, מראי-מקומות, ציונים והארות, ע"י הרב מסעוד בן שמעון. מכון אור המזרח. מכון ירושלים. תשמ"ב. 17, רע"ז ע'. 4°.

אוצר שיטות, פירושים וחידושים על התלמוד, מרבתינו הגדולים שהיו בשאלוניקי ובקהלות תורכיה אחרי גרוש ספרד. מופיעים לראשונה עפ"י כתב-יד עם מראי-מקומות, ציונים והארות ע"י הרב אליהו דב פינס. כרך א': סדר מועד ונשים: 28, קפ"ב ע'. כרך ב': למסכתות בבא-קמא, בבא מציעא, בבא בתרא, חולין: רע"ב ע'. מפעל אור המזרח. מכון ירושלים, תשל"ט. 4°.

הרב יום טוב צהלון, שאלות ותשובות מהרי"ט צהלון החדשות... מופיע לראשונה עפ"י כתב יד עם מראי מקומות, ציונים והארות, ע"י הרב יוסף בוקסבוים, הרב מסעוד בן שמעון, הרב משה רובינשטיין. כרך א': צ"ט סימנים. מכון אור המזרח. מכון ירושלים. תשמ"מ. 34, קצ"ז ע'. 4°.

חידושי הר"א על מסכת נדה, יוצא לאור ראשונה עפ"י כ"י אוכספורד, עם מקורות וביאורים, ע"י הרב אברהם שושנה. מהדורה שניה מתוקנת. ירושלים. מכון אור המזרח. תשמ"א. של"ד ע'. 8°.

הרב בירב, יעקב, חידושי הר"י בירב על מסכת קדושין. יו"ל עפ"י כ"י גינצבורג-מוסקבה ובהשוואה לדפוס ויניציה וכ"י רבינוביץ-ירושלים, בצירוף מראי מקומות, הערות והשוואות ע"י הרב גד חסידה. מכון אור המזרח. תשמ"א. 12, רע"ב ע'. 8°.

Isaac Abravanel, Principles of Faith (Rosh Amana) translated with an Introduction and Notes, by Menahem Marc Kellner (The Littman Library of Jewish Civilisation), Fairleigh Dickinson University Press, London and Toronto, 272 p. 1982.

BAR-ILAN UNIVERSITY

DEPARTMENT OF BIBLIOGRAPHY AND LIBRARIANSHIP

Alei Sefer

A JOURNAL FOR THE STUDY
OF THE HEBREW BOOK

ISSUE No. 10

CONTENTS

JUNE 1982

- M. Cohen.** Has the Cairo Codex of the Prophets indeed been written by Moshe b. Asher?
- I. Ta-Shema.** An abridgement of "Hovot ha-Levavot", by R. Asher b. Shelemya of Lunel
- M. Idel.** The commentary on the Alpha-Beta, by R. David b. Yehuda he-Hasid
- Z. Baruchson.** Yitshak Sulam's professional library; Mantua, 1595
- Ch. Turniansky.** The "Bentsherel" and the Sabbath-hymns in Yiddish
- J. Mundsheim.** "Leket ha-Kemah" to "Hoshen-Mishpat", by R. Moshe Hagiz
- I. Yudlov.** "Ashmoret ha-Boker" by R. Aharon Berechia of Modena;
A censored and uncensored edition
- D.-G. Yardeni.** The "Tashbez" by R. Shimon b. Zemah Duran;
Amsterdam, 1739-1742
- M. Eyali.** Identification of two Hebrew manuscripts in the Bodleian library
- S. Frenkel.** Two unknown Hebrew prints
- M. Yitzhaky.** Bible research in Hebrew in the 20th century;
a bibliometric study

EDITOR: ISRAEL TA-SHEMA

